THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY

सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळें

श्री ज्ञानेश्वरीदर्शन

लेखक

शिवाजी नरहर भाव

सत्याग्रहाश्रम वर्धा

किंमत [illegible] रुपये

UNIVERSAL LIBRARY
OU_196181
UNIVERSAL LIBRARY

(श्री रामदास आणि रामदासी मासिकांत प्रसिद्ध झालेला)

सत्कार्योत्तेजक धुळें

श्री

महाराष्ट्रधर्म ग्रंथमाला

ग्रंथ सहावा

श्री ज्ञानेश्वरीदर्शन

तैसा वाग्विलास विस्तारू । गीतार्थेसीं विश्व भरूं
आनंदाचें आवारूं । मांडूं जगा ॥ (१८·१७६०)
फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मना जिणी
देखो आवडे तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥ (१८·१७६१)
दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा
रिघो महाबोध सुकाळा – । माजीं विश्व ॥ (१८·१७६२)

लेखक शिवाजी नरहर भावे- ब्रह्मविद्याश्रम वर्धा

फेब्रुवारी १९५३

किंमत-20 रु.

प्रकाशक — शंकर श्रीकृष्ण देव, - सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळें

मुद्रक — निळकंठ भास्कर भट, आत्माराम छापखाना, धुळें

सर्व हक्क लेखकानें राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

अध्याय	१	१
,,	२	१६
,,	३	३६
,,	४	५१
,,	५	६५
,,	६	७५
,,	७	१०५
,,	८	११८
,,	९	१३१
,,	१०	१५४
,,	११	१७१
,,	१२	२०८
,,	१३	२२०
,,	१४	२८५
,,	१५	३११
,,	१६	३४२
,,	१७	३७५
,,	१८	४०१

श्री ज्ञानेश्वरी शब्दार्थ कोश

रचयिता

शिवाजी नरहर भावे

मूल्य २५ रूपये

प्रकाशक मंत्री, ग्रामसेवा मंडळ,

गोपुरी, वर्धा

प्रस्तावना

१ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आणि ज्ञानेश्वरी या दोन शब्दांचा उच्चार केल्याबरोबर, प्रत्येक महाराष्ट्रीयाच्या अंतःकरणांत, एका अपूर्व, एका दिव्य आणि पावन भावनेचा उदय होत असतो. ही भावना केवळ क्षणिक स्वरूपाची नसून शतकानुशतकें महाराष्ट्राच्या अंतःकरणावर खोल ठसलेली आहे आणि उत्तरोत्तर ती वाढत आहे. नाथ तुकोबा-सारख्या संतसत्पुरुषांना हि या भावनेनें आपण धन्य झालों असें वाटतें तेथें इतर सामान्य लोकांची काय कथा ! महाराष्ट्रांतले लाखो लोक ज्ञानेश्वरांच्या अप्रत्यक्ष संगतीनें आणि ज्ञानेश्वरीच्या केवळ अल्प श्रव-णानें पावन होत आलेले आहेत. हजारो लोकांना ज्ञानेश्वरांच्या नांवानें आणि ज्ञानेश्वरीच्या ओव्यांनीं शांति मिळत आलेली आहे. ही जी विलक्षण जादू आहे, तिचें रहस्य शब्दातीत अशा अनंत साधन-प्रक्रियेंत दडलेलें आहे.

२ हजारो जन्मांची साधना ज्ञानेश्वरीच्या पाठीमागें उभी आहे. भगवान् बुद्धांच्या जातककथा लिहून त्यांच्या साधनेच्या पूर्वेतिहासाचें एक मोठे मधुर काव्य बनविण्यांत आलें आहे. ज्ञानेश्वरांच्या साधनेचें ज्ञानेश्वरी हें असें च एक अद्भुत काव्य बनलें आहे. स्वतः महाराज म्हणतात —

माझिया सत्यवादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प
तया फळाचें हे महाद्वीप । पातली प्रभु ॥ १६·३२ ॥
पुण्यें पोशिली असाधारणें । तियें तुझे गुण वानणें
देऊनि मज उत्तीर्णें । जाली आजि ॥ १६·३३ ॥

सत्यवाणीचें तप आणि अलौकिक पुण्यें महाराजांनीं अनेक कल्पें केल्याची त्यांची भावना येथें व्यक्त झाली आहे. पूर्वजन्म पुनर्जन्म जरी कोणी न मानला तरी ज्ञानेश्वरीच्या पाठीमागें हजारो जन्मांनीं च सिद्ध होऊं शकेल अशी असामान्य सिद्धि आहे, एवढें निःशंकपणें कबूल करावें लागेल.

३ ज्ञानेश्वरी ही दिव्य भव्य आणि पावन अशा अनंत ज्ञान-गुणांच्या साधनेची सिद्धि असल्यामुळें

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्तिः

अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम्

ही जगन्नाथरायांची उक्ति तिच्या ठिकाणीं मूर्तिमंत झालेली आढळून येते.

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हति ' अशी ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या सर्व च भावंडांची स्थिति असून, ज्ञानेश्वर महाराज समाजापुढें शुद्धिप्रकरणनिमित्तानें गेले ते समाजाच्या शुद्धीच्या आणि समाजाच्या कल्याणाच्या इच्छेनें समाजाशीं या निमित्तानें संबंध यावा एवढ्या च कारणानें गेले, यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

४ ज्ञानेश्वरांच्या आईवाडिलांनीं निःशंकपणें प्रयागतीर्थांत जलसमाधि घेतली. ती सुद्धां आपल्या अशुद्ध मुलांना परमशुद्ध समाजानें आपणांत मिळवून घ्यावें. या हेतूनें नव्हे, तर आपल्या मुलांचें ज्ञानधन समाजाशीं संपर्क येऊन समाजाला मिळावें, या च हेतूनें. आपण देहांतप्रायश्चित्त घेतल्यानें आपल्या मुलांचा समाजाशीं ज्ञानसंबंध जोडला जाईल, ही त्यांची कल्पना होती. पण ती खोटी ठरली.

५ शेवटीं पैठणला ज्ञानेश्वरांसह निवृत्तिनाथादि चारी भावंडें गेलीं. आणि मोठमोठ्या अहंमन्य पंडितांचें वेदपठन हें सरासरी रेड्याच्या ओरडण्याच्या किंमतीचें च आहे, हें तेथें त्यांच्या संगतीनें लोकांच्या चांगलें लक्षांत आलें. रेडा बोलविला तो प्रकार हाच.

He came, He saw and He Conquered ही गोष्ट तेथें प्रत्ययाला आली. निवृत्तिज्ञानेश्वरादींच्या नुसत्या दृष्टिपातानें समाजहृदय जिंकलें गेलें. त्यांची सत्यनिष्ठा, त्यांची विनम्रता त्यांची शालीनता, त्यांचें मार्दव,त्यांचें माधुर्य, त्यांची कळकळ, दैवी संप-

यांचा आणि ज्ञानगुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं मुरलेला परिपाक — हें सर्व पाहून लोकांची भावना एकदम पालटली. ज्यांच्या सावलीला हि लोक अशुभ मानीत, ते च ज्ञानेश्वर, लोकांची माउली बनले ! पश्चात्तापानें लोकहृदय जळूं लागलें !

ज्ञानेशो भगवान् विष्णुः निवृत्तिर्भगवान् हरः
सोपानो भगवान ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मणः कळा ॥

लोकांची अशी पश्चात्तापदग्ध भावना बनून गेली !

६ परंतु ज्ञानेश्वरांनीं समंद ज्ञानेश्वरींत लोकांच्या गैरवर्तनाचा यत्किंचित्हि उल्लेख केला नाहीं नाहीं म्हणण्याला भक्ताच्या लक्षणांत अस्पष्टपणें किंचित् उल्लेख आल्यासारखा भासतो.

तेवि उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे
आणि जयाचेनि आंगे । न शिणे लोक ॥ १२·१६६ ॥

पण तो आभास च ! — इतकी ज्ञानमय आणि अलिप्तवृत्ति निवृत्ति ज्ञानदेवादिकांची होती, यांत अद्वैततत्त्वज्ञानाची परमसिद्धि दिसून येते. शंकराचार्यांचें अद्वैततत्त्वज्ञानाचें बीज ज्ञानेश्वरस्वरूपानें पूर्ण फळाला आलें !

७ त्या फळाचा रस शके १२१२ मध्यें ज्ञानेश्वरीच्या रूपानें महाराष्ट्राला चाखण्याला मिळाला. नेवाशाला सद्गुरु आणि संतसज्जनांच्या मेळाव्यांत ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी सांगितली. त्यांचा जन्म ११९७ मध्यें पैठणजवळ आपेगांवीं झाला. केवळ १६ व्या वर्षी ज्ञानेश्वरांनीं महाराष्ट्राची संस्कृति मजबूत करणारा हा दिव्य आद्य धर्मग्रंथ रचला ! नंतर तीर्थयात्रादि निमित्तानें पर्यटन करून शके १२१८ मध्यें त्यांनीं समाधी घेतली. २१ वर्षांत सर्व कार्य संपविलें !

८ पू. विनोबांनीं ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरीसंबंधानें वेळोवेळीं परम आदराचे उद्गार काढलेले आहेत. गीता-प्रवचनांच्या तेराव्या अध्यायाच्या शेवटीं ते म्हणतात- " सद्गुणांचा

विकास समाजांत व्हावा, सत्यस्वरूप परमात्म्याचा महिमा समाजांत वाढावा, याची ज्ञानदेवांस तळमळ होती. ज्ञानदेवांनीं या गुणांचें वर्णन करतांना आपला सारा अनुभव ओव्यांत ओतला आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांवर त्यांचे हे अनंत उपकार आहेत. ज्ञानदेवांच्या रोमरोमामध्यें हे गुण भिनले होते. रेड्यावर मारलेल्या चाबकाचे वळ ज्ञानदेवांच्या पाठीवर उठले. भूतमात्रांबद्दल असा त्यांना कळवळा होता. अशा कारुण्यानें भरलेल्या हृदयांतून ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी प्रकट केली. त्यांनीं लिहिलेलें तें गुणवर्णन वाचावें, त्याचें मनन करावें, अंतरीं ठसवावें. ज्ञानदेवांची गोड भाषा मला चाखावयास मिळाली याची मला धन्यता वाटते. ज्ञानदेवांची गोड भाषा माझ्या तोंडांत बसावी म्हणून मला जन्म प्राप्त झाला तरी धन्यता वाटेल "

पू. विनोबांच्या अशा अनेक उद्गारांनीं त्यांच्या सहज सहवासांत राहिलेल्या साधकांना ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करण्याची बुद्धि होणें अगदीं स्वाभाविक आहे.

९ त्या वैयक्तिक अभ्यासाचा उपयोग अन्य जनांना हि होईल या उद्देशानें ता. ३-६-१९४३ रोजीं गिरणातीरावर भडगांव येथें माझे एक दिवंगत विद्यार्थी बाबूलाल हजारीमल यांच्या जीनमधल्या एकांत जागेंत, साडे तीन महिने राहून, गणेशचतुर्थीला प्रस्तुत ज्ञानेश्वरी दर्शन ग्रंथाची रचना पूर्ण केली. आणि १९५३ मध्यें आतां दहा वर्षांनीं ग्रंथ प्रकाशित होत आहे.

१० या ग्रंथाच्या सहाय्यानें ज्ञानेश्वरीचें सम्यक् दर्शन होण्याला मदत मिळेल, म्हणून च याला "ज्ञानेश्वरीदर्शन" म्हटले आहे. एखाद्या भव्य इमारतींत जाऊन, तिच्या विविध दालनांत प्रवेश करून, तेथली विविध शोभा पाहून हि मनुष्याला त्या इमारतीची योग्य प्रमाणशुद्ध कल्पना येत नाहीं. भव्यतेतला, वैविध्यांतला, काव्यकलाकृतींतला, प्रतिभाशाली ग्रंथांतला मूळभूत पाया

काय हें जर न पाहिलें तर त्या त्या कृतीचा आस्वाद घेऊन हि बिनचूक असें त्या कृतीचें दर्शन होत नाहीं. तें दर्शन व्हावें म्हणून एक प्रकारें हा ज्ञानेश्वरीचा नकाशा च तयार केला आहे. त्यामुळें ज्ञानेश्वरीचें दर्शन सुलभ व्हावें अशी कल्पना आहे. ज्ञानेश्वरीकोश पाहून, निर-निराळ्या थोर लेखकांनीं दिलेला तिचा अर्थ वाचून, ज्ञानेश्वरीचा मूळ मुद्दा पोहक्यांत लक्षांत येत नाहीं. मनुष्य प्रवाहाबरोबर पुढें च वाहत जातो. या ग्रंथाच्या साह्यानें ज्ञानेश्वरीचा आस्वाद घेत घेत त्या त्या श्लोकांतला भाग, ज्ञानेश्वरींत कसा कोठें आला आहे हें एकदम लक्षांत येईल, मूळ गीतेंत नसलेलें विवेचन कोठे कसें आलें आहे तें एकदम प्रथमदर्शनीं कळेल, दृष्टांता-दिकांतला हेतु व स्वरूप स्पष्ट होईल, सोडून दिलेलीं गीतेचीं पदें व श्लोक हि नजरेंत भरतील, अध्यायांच्या आणि श्लोकाश्लोकांच्या प्रास्ता-विक विभागाची छाननी होईल आणि ज्याप्रमाणें कुलूप खोलतां च इमारतीत प्रवेश होतो, त्याप्रमाणें अत्यंत सुलभतेनें सामान्य जनांस हि ज्ञानेश्वरींत प्रवेश करतां येऊन ज्ञानेश्वरीचें दर्शन घेतां येईल.

११ हें दर्शन घेतां यावें म्हणून मुद्दाम मोकळेपणानें तो तो मुद्दा कंसांत अलग मांडून पुढें ओंव्याचे आंकडे दिले आहेत. ते भिड्यांच्या मोठ्या सार्थ ज्ञानेश्वरीवरून दिले आहेत, तथापि मागें पुढें कोणत्या हि ज्ञानेश्वरीला ते उपयुक्त ठरतील. मुद्द्यामध्यें विशेष किंवा भिन्नता दर्शविण्यासाठीं × + = 0 * अशीं अनेक चिन्हें वापरलीं आहेत. पृथक्करण एकदम डोळ्यांत भरावें म्हणून मोकळी जागा सोडली आहे. अभ्यासकाला जर विशेष कांही सुचलें तर या जागेचा उपयोग करतां येईल.

१२ त्याशिवाय या ग्रंथावरून अभ्यासकाला अनेक तऱ्हेची उपयोगी परिशिष्टें तयार करण्याला मदत मिळेल. उदा०

१ ज्ञानेश्वरींत गीतेंतील श्लोक पदें इ.ची उलटापालट—

१

५ + श्लो. ६ तील उत्तमौजा + ५ मधील शैब्य

१

६ मुळांतील समितिंजय विशेषण कृपाचार्यांचें असून सौमदत्तीला लावलें.

१

५ कुंतिभोज + श्लो. ६ युधामन्यु + ५ मधील पुरुजित्

१ | १

१७ व्या च्या आधीं १८ वा श्लोक | २७ श्वशुरान्सुहृदश्चैव

+ पौत्र श्लो. २६ मधील बंधूनवस्थितान् तान्समीक्ष्य

१

स कौंतेयः | २९ पूर्वी ३० व्या श्लोकांतील उत्तरार्ध

१

४१ उत्तरार्ध + श्लो. ४३ मधील ' उत्सादंते जातिधर्माः

२

३६ येषां च त्वं बहुमतो श्लो. ३५ मधून

२

३७ नैवं [illegible]प्याप्ति श्लो. ३८ मधून

२ | ६

३९ (३७, ३८ च्या अगोदर) | श्लो. ३७ अयति

श्रद्धयोपेतो नंतर श्लो. ३८ उत्तरार्ध नंतर श्लो. ३८

पूर्वार्ध नंतर श्लो. ३७ उत्तरार्ध

६

श्लो. ४२ च्या उत्तरार्धापूर्वी श्लो. ४३ घालून मग

श्लो. ४२ उत्तरार्ध

७

८ पूर्वार्ध, नंतर ९ पुण्यो गंधः पृथिव्यांच, नंतर ८
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दःखे पौरुषं नृषु, नंतर
९ तेजश्चास्मि विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु

७

१० व्या श्लोकपूर्वार्धानंतर श्लो. ८ मधील तपश्चास्मि विभावसौ

८

२२ नंतर २१

१०

४० नंतर ३९

११

४ पश्य मे पार्थ रूपाणि ५ श्लोकांतील

१३

२२ मधील ' भोक्ता ' पद २१ मध्यें

१४

११ व्या नंतर १४ वा श्लोक

१४

१२ श्लोक पूर्ण नंतर १५ चा पूर्वार्ध

१४

१३ श्लोक पूर्ण नंतर १५ व्या चा उत्तरार्ध

१५

१ मधील छंदांसि यस्य पर्णानि २ मध्ये

२ ज्ञानेश्वरींत सोडलेली गीतेंतील
श्लोक पदे ३० —

१

२२ धार्तराष्ट्र खेरीज सर्व श्लोक

१

३५ ' किंतु महीकृते '

१

३६ एतान् आततायिनः

१

३८ उत्तरार्ध

१ / ३९ 'दोषं' खेरीज सर्व उत्तरार्ध	१ / ४० सनातन पद	
२ / २ कश्मल पद	२ / ५ अर्थकामान् पद	२ / १३ जरा पद
२ / १४ 'आगमापायिनो	२ / १५ धीर पद	
२ / १८ श्लोकांतील मधले दोन चरण	२ / २० श्लोकाचे	
/ प्रथम तीन चरण	२ / २१ सर्व श्लोक	
२ / २४ पूर्वार्ध	२ / २५ उच्यते पद	२ / २९ आश्चर्यवत् पद
/ सर्वत्र	२ / २९ वेदन चैव कश्चित्	२ / ३२
/ स्वर्गद्वारमपावृतम्	२ / ४५ नित्यसत्त्वस्थः निर्योगक्षेमः	
२ / ५४ किं व्रजेत्	२ / ६१ उत्तरार्ध	२ / ६४ प्रसादमधिगच्छति
२ / ७१ निर्मम पद	३ / ८ कर्मज्यायोह्यकर्मणः	
३ / ८ उत्तरार्ध	३ / ९ उत्तरार्ध	३ / १८ सर्व श्लोक
३ / २४ उत्तरार्ध	३ / २९ उत्तरार्ध	३ / ३३ सर्व बहुधा

३ / ४० सर्व श्लोक

३ / ४१ उत्तरार्ध

३ / ४२ "मनबुद्धि,"

३ / खेरीज सर्व श्लोक

३ / ४३ सर्व श्लोक

४ / १ अव्यय पद

४ / २ एवं परंपराप्राप्तं

४ / ६ भूतानां ईश्वरोऽपिसन्

४ / १५ उत्तरार्ध

४ / १६ यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात्

४ / २० निराश्रयः + श्लो. उत्तरार्ध

४ / २१ यतचित्तात्मा

४ / २२ समः सिद्धावसिद्धौ च

४ / ३५ आत्मनि पद

४ / ३६ प्लवदृष्टांत

४ / ३७ उत्तरार्ध

४ / ३८ उत्तरार्ध

४ / ४१ सर्व श्लोक

५ / ७ पूर्वार्धांतील तीन्ही पदें

५ / ११ आत्मशुद्धये

५ / १३ वशी

५ / १४ उत्तरार्ध

५ / १५ उत्तरार्ध

५ / १७ गच्छंत्यपुनरावृत्ति

५ / १८ विद्याविनयसंपन्न

५ / २० असंमूढ

५ / २३ कामक्रोधोद्भवं वेगं पर्यंत सर्व श्लोक

५	५	५
२५ बहुतेक पदें	२६ उत्तरार्ध	८ तृप्तात्मा

६	६
९ मध्यस्थ	१० निराशीर्यतचित्तात्मा

६

१४ प्रशांतात्माचा कांहींसा आधार बाकी सर्व श्लोक

६	६
१५ पूर्वार्ध	१८ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः

६	६
१० तुष्यति	२१ बुद्धिग्राह्य, चलति तत्त्वतः

६	६
२७ सर्व श्लोक (बहुतेक)	३७ योगाच्चलितमानसः

६	६
४३ उत्तरार्ध	४४ उत्तरार्ध

६

४७ श्रद्धावान्भजते मद्गतेनान्तरात्मा या खेरीज सर्व श्लोक

७	७
१ मय्यासक्त, मदाश्रय पदें	११ कामरागविवर्जितं

७	७
१३ अव्यय पद	१८ उदाराः सर्व एवैते

७	८	८
२५ अजमव्ययम्	९ कवि पद	२२ उत्तरार्ध

१०	१०	१०
११ ज्ञानदीपेन भास्वता	१९ दिव्याः	५ चतुर्थ चरण

११	११
१५ कमळासनस्थं	१८ शाश्वतधर्मगोप्तामधील " शाश्वत "

११	११
२७ दंष्ट्राकराळानि भयानकाळानि	२८ अभिविज्वलंति

१४	१४
६ निर्मळत्वात् प्रकाशकमनामयम्	५ देहिनं अव्ययं

१५	१७
२ प्रपद्ये	६ तान्विध्यासुरनिश्चयान् खेरीज

	१७	१८
सर्व लोक	१४ प्राज्ञ	७८ धनुर्धर

३ ज्ञानेश्वरींत भावार्थानें निरूपिलेले

श्लोक पदें इत्यादि —

१	२	२	२
४३	५, १२	१९ उत्तरार्ध	२६ पूर्वार्ध

२	२	२	२
३३ उत्तरार्ध	३४ उत्तरार्ध	३९ ज्ञानिनो नित्यवैरिणा	४२, ४३, ४४

२	२
६५ उत्तरार्ध	६७

२	३	३
६८, ६९, ७१	५	६ उत्तरार्ध

३	३	३	३
९ पूर्वार्ध	२१	२२ पूर्वार्ध	२८

४	४	४
७	१३ उत्तरार्ध	२८ यतयः संशितव्रताः

५ / १४ पूर्वार्ध	५ / १५ पूर्वार्ध	५ / १६ पूर्वार्ध	
५ / १७ पूर्वार्ध	६ / २	६ / ३ उत्तरार्ध	६ / ४ उत्तरार्ध
६ / ५	६ / ६ पूर्वार्ध	६ / १८ पूर्वार्ध	
६ / १८ युक्त इत्युच्यते	६ / १९, २०, २२, २३		
६ / २९ उत्तरार्ध	६ / ३०, ३३, ३४	६ / ३८ उत्तरार्ध	
६ / ४०	६ / ४५ पूर्वार्ध + अनेकजन्मसंसिद्ध		
६ / ४५ योगी संशुद्ध	७ / १७ उत्तरार्ध	१० / १० पूर्वार्ध	
१३ / १६ पूर्वार्ध	१४ / ३	१५ / ११	१६ / १५ इत्यज्ञानविमोहिताः
१७ / २७	१८ / ६४ उत्तरार्ध		

१३ ज्ञानेश्वरीदर्शनाच्या द्वारें अशीं अनेक उपयुक्त बोधमय परिशिष्टें निघूं शकतील. तीं सर्व अभ्यासकांवर सोपवून येथें ही अल्प प्रस्तावना समाप्त करतों.

किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तीन्ही लोकीं ।
भजिजो आदिपुरुषी । अखंडित ॥

महादेवमंदिर, धुळें १६-१-५३ शिवाजी नरहर भावे

श्री महाराष्ट्रधर्म ग्रंथमाला

ग्रंथ सहावा

श्रीज्ञानेश्वरीदर्शन

(लेः- शिवाजी नरहर भावे, गांधीतत्त्वज्ञानमंदिर-धुळें)

[विषयानुक्रमणी - हेत्वानिष्करण - सोडलेला भाग - मुळांत नसलेलें विवेचन - विशेष अर्थ इ. इ.]

अध्याय १

(१) ॐकाराचा जयजयकार १

(२) ॐकारावर गणपतीचें विस्तृत रूपक २-१९

१ वेद - मूर्ति	३
२ अक्षर - शरीर	
३ स्मृति - अवयव	४
४ रेखा - अवयवभाव	
५ अर्थशोभा - लावण्य	
६ अठरा पुराणें - मणिभूषणें	५
७ प्रमेय - रत्नं	
८ पदपद्धति - रत्नजडाव	
९ पद्यबंध - रंगीत वस्त्र	६
१० साहित्य - तकाकी	
११ काव्यनाटक - घागऱ्या	७
१२ उचित पदें - क्षुद्रघंटिकारत्नें	८
१३ व्यासादिमति - मेखळा	९
१४ षड्दर्शनें - हात	१०

१५ तर्क – परशु	११
१६ नीतिभेद – अंकुश	
१७ वेदांत – मोदक	
१८ बौद्धमतसंकेत – दांत	१२
१९ सत्कारवाद – वरदहस्त	१३
२० धर्मप्रतिष्ठा – अभयहस्त	
२१ विवेक – सोंड	१४
२२ संवाद – दांत	१५
२३ उन्मेष – डोळे	
२४ मीमांसा – कान	१६
२५ द्वैताद्वैत – गंडस्थळें	१७
२६ दशोपनिषदें – फुलें	१८
२७ अकार – दोन पाय	१९
२८ उकार – पोट	
२९ मकार - मस्तक	

(३) ॐकाराला नमन २०

— हें गणपतीचें रूपक थोडें बोजड च झालें आहे, गणपतीचा आकार हि बोजड असतो, त्याप्रमाणें रूपक आहे. ज्ञानेश्वरांचा व्यासंग यावरून सहज अनुमानतां येतो. सर्व वेदवेदांत, पुराणें, काव्यें, शास्त्रें इ. शब्दमात्र ॐकारांत अंतर्भूत आहे, हा या सर्व रूपकाचा थोडक्यांत मथितार्थ आहे. ॐकारांतून च गणपतीची मूर्ति निघाली, याचें सूचन १९ व्या ओवींत आहे. वेदांताला मोदक म्हणण्यांत ज्ञानेश्वरांची वेदांताची आवड दिसून येते. द्वैताद्वैत–गंडस्थळें एकवटलीं आहेत, या वर्णनांत द्वैताद्वैतवादविमुखता व समदृष्टि स्पष्ट होते. षड्दर्शनांच्या विरोधाचें सूचन हि केलें आहे. बौद्धमतखंडन मान्य करून पुन्हां त्याला तत्वज्ञानांत स्थान हि आहे. हें सूचित केलें आहे. धर्म-प्रतिष्ठा हा

वरदहस्त दाखवून वाङ्मयाचें कार्य दर्शविलें. तर्क व नीति ही दोन मुख्य शस्त्रें सांगून गणांचें म्हणजे समाजाचें गणपतीकरवी शासन सूचित केलें आहे. गणपतीचे डोळे लहान. कारण सूक्ष्मदर्शिता दर्शित व्हावी. ज्ञानेश्वरांची दशोपनिषदांची आवड शेंवटीं व्यक्त झाली आहे. उपनिषदांना फुलांची उपमा दिली आहे. ज्ञानेश्वरांच्या लेखनांतला साहित्यसरणीकडे असलेला कल येथें दिसून येतो. ४ ते ८ पांच ओंव्या जवळजवळ साहित्यसरणीला दिलेल्या आहेत. या वर्णनांत गणपतीचें एक वैशिष्ट्य जें पोट त्याचें वर्णन नाहीं, पायांचें हि वर्णन नाहीं. तसेंच मस्तकाचें हि यथास्थित वर्णन नाहीं. तीन्ही वर्णनें शेंवटीं ॐकाराच्या तीन मात्रांतून चित्रयुक्त दर्शवून गणपतीची मूर्ति सिद्ध केली.

(४) शारदेला नमन	२१
(५) गुरूंना नमन	२२–२७
१ गुरूंविषयीं स्वानुभव —	
गुरूंमुळें संसारतरण	२२
गुरूंमुळें पूर्ण कामत्व	} २३,२४
दृष्टांत अंजन, चिंतामणि	
गुरूंविषयीं सिद्धांत	२५
तदनुसार दृष्टांत –	
मूळसिंचन – शाखापल्लवसंतोष	२६
समुद्र – सर्वतीर्थस्नान	
अमृत – सर्वरसप्राप्ति	
गुरूंना नमन	२७
(६) गीतेची मूळपीठिका महाभारतकथा	२८–४९
१ गौरवानें ग्रंथस्वरूपकथन —	
कला, विवेक, सुख, प्रमेय, रस, परमगति,	
विद्या, सज्जनांचा जिव्हाळा, शास्त्रें, धर्म,	

कथा, काव्य, बोध, चातुर्य, भक्ति, माधुर्य,
सौंदर्य, पुण्य इ. चा साठा म्ह. महाभारत २८–३८
२ प्रत्यक्ष ग्रंथस्वरूपकथन —
विश्वदर्शन ३९
जीवनार्थदर्शन ४०–४४
इतिहासदर्शन ४५
पुराण म्ह. कथादर्शन ४६
व्यासगौरव ४७
* व्यासोच्छिष्टं जगत्
कथाश्रवणपरंपरा ४८
उपसंहार ४९
(७) गीता ५०-५५
(१) | भारत व वेदाचा सारभूत ग्रंथ ५०-५१
| परिशुद्ध ग्रंथ ५२
२ गीतेचे अधिकारी –
विरक्त, संत, सिद्ध ५३
भक्त ५४
३ ग्रंथाचें स्थान ५४
४ नाम ५५
५ थोरांचा आधार ५५
(८) गीतासेवनरीती ५६-६१
१ चकोरवत् हळुवारपणें ५६-५७
२ शाब्दिकता सोडून सिद्धांताकडे
लक्ष देऊन ५८
३ इंद्रियें दूर सारून म्ह. चित्त
एकाग्र करून ५८
४ भ्रमरवत् गंभीरपणें ५९-६१

५ कुमुदिनीवत् स्थिरपणें ६०-६१

(९) श्रोत्यांना अवधान विनंति ६२-६५

× श्रोत्यांना मायबाप उपमा

(१०) गीतार्थ करण्याची धृष्टता ६६-६९

दृष्टांत—खद्योत—सूर्य ६७

टिटवी—समुद्र ६८

घेतलेलें काम आवाक्याबाहेरचें ६९

(११) गीतार्थाचें स्वरूप व थोरवी ७०-७४

१ नित्यनूतन-स्वरूप ७१-७२

२ वेद —निद्रित—थोरणें } थोरवी ७३
गीता--जागृतउपदेश

(१२) गीतार्थ करण्याला आधार गुरु ७५-७९

१ गुरूचा आधार ७५

२ स्वतःचा कमीपणा व गुरुकृपा ७६

कृपादृष्टांत—लोह—कनक

मृत—अमृत

मूक—सरस्वती

(१३) संतश्रोत्यांना पुन्हां विनंति ८०-८२

१ न्यूनपूर्तीसाठीं ८०

२ अवधानार्थ ८१

३ संतांपुढें बोलविण्यासाठीं ८२

(१४) गुरुंची आज्ञा व स्वसंतोष ८३-८४

श्लो. १ — (१) धृतराष्ट्र उवाच ८५

× पुत्रस्नेहें मोहित

(२) श्लो. पूर्वार्धं + मामकाः पांडवाः ८६

(३) किं अकुर्वत ८७

श्लो. २-३ — (१) संजय उवाच ८८
(२) श्लोकपूर्वार्ध ८८–९१
१ कालकूटवत उसळलेलें सैन्य ८८–८९
२ वडवानळ दृष्टांत ९०
३ मुळांत " व्यूढं " एवढें च आहे
बाकीचें सर्व भयानक वर्णन स्वतंत्र.
४ सैन्य पाहून दुर्योधनाची बेफिकीरवृत्ति
(पुढील चरण प्रस्तावना) दृष्टांत
सिंह- गज ९२
(३) श्लोक उत्तरार्ध + श्लोक ३ पूर्ण ९३–९५

श्लो. ४ —– (१) सर्व श्लोक ९६–९८
× भीमार्जुनसमाः – बळें प्रौढी पौरुषें सम

श्लो. ५-६— (१) श्लोकपूर्वार्ध + श्लो. ६ उत्तमौजा + श्लो. ५ शैब्य ९९
(२) श्लो. ५ कुंतिभोज + श्लो. ६ युधामन्यु + श्लो. ५ पुरुजित् १००
(३) श्लो. ६ उत्तरार्धांतील सौभद्र + सौभद्र=अपर नवार्जुन १०१
(४) श्लो. ६ सौभद्रखेरीज उत्तरार्ध १०२

श्लो. ७-८ —– (१) श्लो. ७ १०३–१०४
(२) भवान् १०४
(३) भीष्मश्च कर्णश्च १०५
× भीष्माचीं दोन कर्णाचें
एक विशेषण स्वतंत्र

(४) कृपश्च समितिंजयः १०६

× एकेकाच्या मनोव्यापारानेंच विश्वसंहार

(५) अश्वत्थामा विकर्णश्च १०७

× अश्वत्थामा अमर म्हणून दिलेलें विशेषण समुचित

(६) सौमदत्तिस्तथैव च १०८

× मुळांतील कृपाचार्यांचें विशेषण सौमदत्तीला लावलें

श्लो. ९ — (१) नाना शस्त्रप्रहरणाः १०९

× मुळांतील शस्त्रांबरोबर च मंत्र व अस्त्रें हि दाखविलीं

(२) सर्वे युद्धविशारदाः

शूराः मदर्थे त्यक्तजीविताः] ११०–११२

× मदर्थे· दृष्टांत- पतिव्रता १११

त्यक्तजीविताः ११२

(३) (सर्वे युद्धविशारदः) ११३

अन्ये च बहवः] ११४

श्लो. १० — (१) भीष्माभिरक्षितम् ११५–११६

× सैनापत्याचें कारण- क्षत्रियश्रेष्ठता, युद्धनिपुणता

(२) तदस्माकं बलं अपर्याप्तं ११६

(३) श्लोकपूर्वार्ध सगळा एकदम ११७–११८

× भीष्म आणि सैन्य दोहोंच्या योगाबद्दल दृष्टांत –

१ समुद्र – वडवानळ

२ प्रलयवह्नि – महावात

(४) श्लोकउत्तरार्ध ११९–१२०

श्लो. ११ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १२१–१२३
(२) भवंतः सर्व एव हि भीष्ममेवाभिरक्षंतु
१२३–१२४
× भीष्मांस 'मी' असें च पहा.

श्लो. १२ — (१) तस्य संजनयन् हर्षं १२५
× दुर्योधनाच्या बोलण्यानें स्वतः भीष्म
संतुष्ट झाले हा विशेष अर्थ.
(२) (कुरुवृद्धः पितामहः) ऐवजी
सेनापति सिंहनादं १२५–१२६
(३) शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२७
(४) दोन्ही आवाजांचें वर्णन १२८–१३०
× मुळांत हें वर्णन नाहीं. आवाजांची
प्रचंडता दर्शविणारें वर्णन + पुढील
वाद्यघोषाची प्रस्तावना ओवींचे दोन चरण

श्लो. १३ — (१) स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३१–१३२
× तुमुलशब्दपरिणामकथन
(२) श्लो. पूर्वार्ध + सहसैवाभ्यहन्यत १३३–१३४
× वाद्यनादांबरोबर वीरांचे रणघोष
(३) वाद्यघोषपरिणाम १३४–१३६

श्लो. १४,१५,१६–(१) ततः १३७
(२) श्वेतैःहयैःमहति स्यंदने स्थितौ १३८–१४०
* विजयाचे निजसार-श्लेष
गरुडबंधूंची उपमा दोन्ही दृष्टींनीं
१ वेग २ भगवंतांचे वाहन
(३) मुळांत नसलेंले ध्वजवर्णन १४१
(४) माधवः पांडवश्चैव १४२–१४३

× सारथ्यद्वारा भगवंताचें अर्जुनप्रेमवर्णन
भक्तसंरक्षणदर्शन
(५) पांचजन्यं हृषीकेशः १४३–१४६
(६) देवदत्तं धनंजयः १४६
(७) दोन्ही शंखध्वनींचा परिणाम १४७
(८) पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः
१४८–१४९
× भीमकर्मा वृकोदरः विशेषणें गाळलीं.
(९) अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः १४९
× कुंतीपुत्र विशेषण गाळलें
(१०) नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १५०
× शंखध्वनिपरिणाम

श्लो. १७,१८,१९– (१) १८ वा श्लोक प्रथम घेतला १५१–१५२
(२) १७ वा श्लोक १५२–१५३
(३) स घोषः नभश्च पृथिवीं चैव
तुमुलो व्यनुनादयन् } १५४–१६०
× घोषाचा भीषण परिणाम
प्रलयचिह्नदर्शन
(४) धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत १६१–१६२
+ हृदयविदारणाला सिंहोपमा
(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १६३

श्लो. २०— (१) अथ व्यवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् १६४–१६५
(२) प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते १६६
× शस्त्रांचा प्रत्यक्ष वर्षाव च
वर्णन केला !
(३) दृष्ट्वा कपिध्वजः १६७

+ अर्जुनसंतोष पुढील श्लोक प्रस्तावार्थ
व शूरत्वनिदर्शनार्थ
(४) सर्व श्लोक १६८
+ येथें फक्त मुळाप्रमाणें कौरव
सज्ज दाखविले

श्लो. २१ — (१) सर्व श्लोक १६९

श्लो. २२ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १७०
(२) श्लोकउत्तरार्ध १७१
× श्लो. पूर्वार्ध श्लो. उत्तरार्धाचें कारण

श्लो. २३ — (१) मूळ श्लोकाला सोडून केवळ कौरवांना
उद्देशून ओंव्या लिहिल्या आहेत. १७२–१७३

श्लो. २४ — (१) सर्व श्लोक १७४

श्लो. २५ — (१) श्लोकाचा पहिला चरण १७५–१७६
(२) श्रीकृष्ण अर्जुनाला उद्देशून म्हणाले असें न
घेतां अर्जुन श्रीकृष्णास उद्देशून म्हणाला
असें घेतलें. उवाच पार्थ
पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति १७६–१७७
(३) अर्जुनाच्या मनाचा श्रीकृष्ण अंदाज
काढतात १७७–१७९

श्लो. २६,२७ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + आचार्यान्मातुलान्
भ्रातॄन् १८०
(२) पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा १८१
× शालक मुळांत नाहीं.
(३) श्वशुरान्सुहृदश्चैव (पौत्र श्लोक.
२६ मधील) सर्वान्बंधूनवस्थितान्
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः } १८२

(४) एकूण उभयदळीं सर्व संबंधी च !

× मुळाचा अधिक विस्तार. १८३–१८४

श्लो. २८, २९, ३० (१) — कृपया परयाविष्टो १८५–१९१

१ संबंधी पाहून मनाचा घोटाळा १८५

२ कृपागम शौर्यनिर्गम १८५

३ वीरवृत्तिनिर्गमदृष्टांत १८६

४ अर्जुनाच्या वीरवृत्तिरहित कृपायुक्त स्थितील दृष्टांत — १८७–१८९

कामुक — स्त्री

विरक्त - ऋद्धि

५ अर्जुनाच्या कृपायुक्त स्थितीला दृष्टांत — सोमकांत १९१

६ अर्जुनाच्या एकदम बदललेल्या स्थितीला दृष्टांत १९०

मंत्रज्ञ — भूत

(२) श्लोकपूर्वार्ध पूर्ण १९२

(३) श्लोकउत्तरार्ध १९३–१९४

× पुढील श्लोकप्रस्ताव

श्लो. २९, ३०, (१) गात्रादींच्या विकलतेचें कारण (३० श्लोकांतील उत्तरार्ध) १९५

(२) सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति १९६

(३) श्लोकउत्तरार्ध १९७

(४) त्वक्चैव परिदह्यते १९७

(५) श्लो. ३० गांडीवं स्रंसते हस्तात् १९७–१९८

	(६) स्नेहपाशाची कठिणता (अर्जुनास्थितिपर उद्गार)	१९९–२००
	× कठिणता परिवर्तनदृष्ट्या	२००
	अर्जुनचरित्रांतून दृष्टांत	
	कठिणता उत्तीर्ण होण्याच्या	
	दृष्टीनें. भ्रमरदृष्टांत	२०१–२०२
	मोहकारण माया	२०३
	(७) श्लो. २८ सर्व (भावार्थानें)	२०४–२०५
	(८) श्लो २९ (अस्पष्ट भाव)	२०६
	(९) श्लो. ३० (,, ,,)	२०६
श्लो. ३१–	(१) हत्वा स्वजनमाहवे	२०७
	(२) न च श्रेयोऽनुपश्यामि	२०८
	(३) श्लो. पूर्वार्ध	२०९
श्लो. ३२–	(१) न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं	२१०
	(२) किं नो राज्येन किं भोगैः	२११
	(३) सुखानि च किं जीवितेन वा	२१२
श्लो. ३३–	(१) येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः	२१३–२१८
	(२) श्लोक उत्तरार्ध	२१९–२२१
	× धनाबरोबर स्त्रियापुत्र गृहीत	
श्लो. ३४—	(१) आचार्याः	२२२
	(२) श्यालाः श्वशुराः मातुलाः संबंधिनः पुत्राः पौत्राः	२२३–२२४
श्लो. ३५—	(१) श्लोकपूर्वार्ध	२२५
	(२) अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः	२२६
	(३) 'किं नु महीकृते' हें गाळलें आहे. परंतु मग आह्मी येथें कसे राहूं	

असा भाव. भूमीवर आम्ही कोणाला
पसंत पडूं ? — २२७

श्लो. ३६ — (१) निहत्य धार्तराष्ट्रान् पापमेवाश्रयेत् २२८
का प्रीतिः स्याज्जनार्दन २२९

× एतान् आततायिनः पदें गाळली.
का" प्रीतिः स्यात्" चा अर्थ – मग
भगवत्प्रेम कोठून राहील असा केला.
(२) पुण्य नष्ट झाल्यानें भगवान् दूर २३०
होईल. दृष्टांत कोकिळ,चकोर २३२

श्लो. ३७ -- (१) श्लोकपूर्वार्ध २३३
× संग्रामी शस्त्र न धरी –
शेवटच्या शस्त्रत्यागाची सूचना
तस्मात् – ओवी उत्तरार्ध दोन चरण.
(२) श्लोकउत्तरार्ध २३४–२३५
× श्लोकपूर्वार्ध पुन्हां भावार्थानें २३५
× अर्जुनाची मुख्य चिंता पुण्य नष्ट
होऊन भगवान् दुरावूं नये ही आहे.

श्लो. ३८ — (१) हा श्लोक सोडल्यासरखा च आहे
(२) यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः २३६
अर्धी ओवी.
× दुर्योधनादि लोभी होते त्यापेक्षां अभिमानी
च मुख्यतः होते. म्हणून त्याप्रमाणें व्याख्यान

श्लो. ३९ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + दोष (उत्तरार्धांतलें
केवळ एक पद) २३६–२४०
दोष टाळण्याला दृष्टांत —
१ कालकूट सेवन २३७

२ सिंहाला टाळणें २३८
३ अंधकूपाश्रय २३९
४ अग्नि टाळणें २४०
५ पुढील श्लोकप्रस्तावना २४२

श्लो. ४० -- (१) कुलक्षये प्रणश्यंति (कुलानि) २४३-२४४
× सनातन पद गाळलें
+ काष्ठाग्निदृष्टांत
(२) कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः
पूर्वार्ध ओवी २४५
(३) श्लोकउत्तरार्ध. ओवी उत्तरार्ध २४५

श्लो. ४१ -- (१) अधर्म २४६
× दृष्टांत दीपत्याग अंधारांत चाचपडणें २४७
(२) अभिभव २४८
(३) प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः २४९
× यमनियमनष्टता – स्वैराचार – व्यभिचार – दोषत्रयी.
(४) श्लोकउत्तरार्ध २५०-२५१
+ उत्साद्यंते जातिधर्माः श्लोक ४३ मधील पद घेतलें.
+ जातिधर्मनष्टतेनें पुन्हां कुळांत अधर्मप्रसार, दृष्टांत बळी- कावळे २५१

श्लो. ४२ -- (१) श्लोकपूर्वार्ध २५२
(२) पतंति पितरः हि एषां लुप्तपिंडोदक्रियाः २५३-२५६
+ नित्यनैमित्तिकक्रिया नष्ट होणें हें पिंडोदकक्रियानष्टतेचें मूळ
सर्वकुळदोषव्याप्त दृष्टांत सर्पदंश

श्लो. ४३ -- (१) भावार्थानें श्लोकव्याख्यान २५७-२५९
+ एक कुळ पतित झालें कीं
तत्संगतीनें जाति हि क्रमाक्रमानें
पतित होते. उत्साद्यंते जातिधर्माः
याचें कारण २५७-२५९
अग्निदृष्टांत २५८

श्लो. ४४ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + नरकेवासःभवति २६०
(२) नियतं वासः २६१
(३) इति अनुशुश्रुम २६२

श्लो. ४५— (१) श्लोकपूर्वार्ध भावार्थानें २६२
× महत्पाप = कठोर कर्म
(२) यद्राज्यसुखलोभेन २६३
(३) हंतुं स्वजनमुद्यताः २६४
× स्वजन = वडील

श्लो. ४६— (१) संपूर्ण श्लोक २६५-२६६

श्लो. ४७— (१) संजय उवाच – एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये २६७
(२) रथोपस्थ उपाविशत् २६७-२७१
× रथोपस्थ = रथाखालीं
+ रथाखालील अर्जुनाची स्थिति–
१ पदच्युत राजपुत्र
२ राहुग्रस्त सूर्य
३ सिद्धिजित तापस
(३) श्लोक उत्तरार्ध २७२

पुढील अध्यायाचें सूचन २७३-२७४

अध्याय २

श्लो. १-- (१) संजय उवाच १

(२) अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् १

(३) कृपयाविष्टम् २-४

१ कृपाकारण स्नेह स्नेहकारण स्वकुलदर्शन

२ द्रवीभूत अर्जुनस्थितीला दृष्टांत पाण्यानें मीठ वाऱ्यानें ढग

३ अर्जुनाची कृपाविष्ट आणि खिन्न स्थिती दृष्टांत-राजहंस

(४) विषीदंतं ४

(५) भावार्थानें सर्व श्लोक ५

श्लो. २-- (१) श्लोकपूर्वार्ध थोडक्यांत ६-७

× कश्मल पद सोडलें

(२) कुतस्त्वा कश्मलमिदं ८-१६

अर्जुनाचें पूर्वस्थितिचित्र-

१ अनुचिताकडे लक्ष न देणारा

२ धीर

कुतस्त्वा:-- ३ यशस्वी

४ शूर

५ देवदानव जिंकणारा

६ पुरुषार्थी

अर्जुनाचें प्रस्तुतस्थितिचित्र:--

१ अधोमुख रडणारा

२ कारुण्यदीन

अर्जुनाच्या प्रस्तुत स्थितीला पूर्वस्थिति तुलनेनें दृष्टांत:--

सूर्य -- अंधकारग्रस्त

वायु — मेघभीतिग्रस्त

अमृत — मरणयुक्त

कश्मलमिदं:—

अग्नि — इंधनग्रस्त

पाणी — लवणलीन

काळकूट — संसर्गमृत

नाग — दर्दुरग्रस्त

सिंह —कोल्हा

(३) विषमे समुपस्थितं १७-१८

× पदशः व्याख्यान नाहीं ह्मणून

हा उपदेश. पुढील श्लोकांत याचें सूचन.

१ मूर्खत्वत्याग

२ धनुर्बाणग्रहण

(४) अनार्यजुष्टं १९

× अनार्यजुष्ट म्ह. अनार्याला

योग्य असें नव्हे; तर

जाणत्याला अयोग्य

(५) अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरम् २०

श्लो. ३ – (१) श्लो. २ व ३ मिळून सरमिसळीनें व्याख्यान.

अस्पष्ट पदें

(२) क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ २१

× क्लैब्य = शोकावस्था

(३) नैतत्त्वय्युपपद्यते २२-२७

× " तुज न हें उचित " प्रत्यक्षपद २२

१ मागील श्लोक अकीर्तिकरं ची छाया २२

२ मागील श्लोक कुतस्त्वा ची

छाया २३-२६

३ मागील श्लोक अस्वर्ग्यं
अकीर्तिकरम् स्पष्ट दोन पदें २७
(४) क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं २८
(५) त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप (मागील
श्लोकावरील ओवी १८)
(६) अर्जुन उवाच पुढील श्लोकप्रस्ताव २९

श्लो. ४– (१) संख्ये ३०
× युध्द नव्हे प्रमाद
(२) पूजार्हौ भीष्म द्रोणौ ३१–३४
(३) कथं प्रतियोत्स्यामि ३५–३८
१ स्वप्नांत हि वैर अशक्य ३५
२ द्रोणाचा उपकार ३७
३ हें कृत्य भस्मासुरवत् ३८

श्लो. ५– (१) गुरुनहत्वा हि महानुभावान् ३९–४४
द्रोणाच्या मोठेपणाचें वर्णन–
१ समुद्राहून अधिकता ३९
२ आकाशाहून व्यापक हृदय ४०
३ वज्रअमृताहून स्थिर शांति ४१
४ आईप्रमाणें प्रेमळ ४२
५ करुणा, विद्या, गुण, ममता ४३
६ महान् असून आमच्यावर कृपा ४४
× गुरूमध्यें भीष्म घेतले नाहींत. ४५
अर्जुन हा द्रोणाचा प्रियशिष्य होता.
स्वगुरुबद्दल अर्जुनाचे उद्गार
गुरुनिष्ठादर्शनास्तव.
(२) श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ४५–४७
(३) अर्थकामान् पद गाळलें.
(४) भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान ४८–४९

(५) अर्जुनाची भगवंताकडे पाहून
भीति (पुढील श्लोकप्रस्ताव) ५०–५१

श्लो. ६ — (१) न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो ५२
× स्वतःचें म्हणणें श्रेयस्कर कीं
भगवंताचें म्हणणें श्रेयस्कर अशी तुलना म्हणजे :–
(२) यानेव हत्वा न जिजीविषामः ५३
(३) यद्वा जयेम यदि-वा नो जयेयुः ५४
(न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो)
× यांचा जय व्हावा कीं आमचा,
याबद्दल यांना वधावें कीं युध्द
सोडून जावें असा 'यद्वा जयेम' चा
अर्थ केला.

श्लो. ७ — (१) श्लोकपूर्वार्ध दोन चरण ५५–५७
१ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ५५
× कार्पण्य = मोहव्याकुळता
२ धर्मसंमूढचेताः–दृष्टांत तिमिर ५६
(२) श्लोकउत्तरार्ध दोन चरण ५८–६३
१ यच्छ्रेयस्यान्निश्चितं ब्रूहि ५८
ओवी पूर्वार्ध
२ श्लोक उत्तरार्ध ५८–६२
प्रपन्नत्व म्हणजे सर्व भाव
एके ठिकाणीं मानणें "त्वमेव
माता च " सारखे उद्गार
३ यच्छ्रेयस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे पुन्हां ६३

श्लो. ८ — (१) श्लोकपूर्वार्ध दोन चरण ६४
× तुझ्या वाक्यावांचून हें मुळांत नाहीं.

(२) श्लोकउत्तरार्ध दोन चरण   ६५–६८
श्लोकउत्तरार्ध दोन चरण   ६५
त्याला दृष्टांत :—
१ भाजलेल्या बीजाची पेरणी   ६६
२ आयुष्यनष्टता–औषध
× ईश्वरकारुण्याशिवाय शोकनाश नाहीं   ६८
(३) अर्जुनाच्या मोहग्रस्त अवस्थेचें
वर्णन   ६९–७६
सर्पदंश व त्याच्या लहरीचा दृष्टांत विस्तृत —
१ क्षणभर ईश्वरशरणतेच्या गोष्टी.
भ्रम नाश. पुन्हां पूर्वस्थिति   ६९
२ ही ऊर्मि नसून मोहरूपी काळसर्पदंश   ७०
३ विषाच्या लहरी   ७१
४ भगवंतरूप गारुड्याचें धाऊन येणें   ७२
५ भगवान् अर्जुनाजवळ रक्षणार्थ   ७३
६ मोहसर्पदंश म्हणण्याचें कारण   ७४
अर्जुनस्थितीला दृष्टांत :—
१ घनपटलाच्छादित भानु   ७५
२ ग्रीष्मकाळीं वणवा लागलेला पर्वत   ७६
(४) भगवंतांच्या कृपामेघाच्या वर्षावाचा
प्रस्ताव   ७८–८०

श्लो. ९ (१) संजय उवाच + श्लो. पूर्वार्ध   ८१
(२) न योत्स्य इति गोविंद   ८२
× आतां नाळवावे – (स्वतंत्र
खेदोद्गारदर्शनार्थ)
(३) तूष्णीं बभूव ह   ८३

श्लो. १० – (१) भगवान् अर्जुनास्थितीवर
उपायचिंतन करतात ८४–८६
× दृष्टांत १ पंचाक्षरी २ वैद्य
(२) सेनयोरुभयोर्मध्ये ८७
(३) तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव
भारत ८८–९०
× प्रहसन्निव =सरोष
रोषदृष्टांत १ आईचा क्रोध
१ औषधाचें कडवटपण

श्लो. ११ – (१) श्रीभगवानुवाच ९१
(२) प्रज्ञावादांश्च भाषसे ९२–९३
१ ज्ञान अज्ञान एके ठिकाणीं
संभवत नाहीं. ९२ – म्हणून हें
वेड-दृष्टांत जात्यंत ९३
(३) अर्जुनाची अहंता ९४–९९
(४) अशोच्यानन्व शोचस्त्वं १००
(५) पुन्हां प्रज्ञावादांश्च भाषसे १०१
(६) श्लोकउत्तरार्ध १०२
× पंडित=विवेकी
पंडित=निःशोक; कारण होणें जाणें
भ्रांति

श्लो. १२ — (१) भावर्थानें व्याख्यान
(२) सर्व श्लोक १०३–१०४
(३) वस्तुतत्त्व अविनाश च
दृश्य ही माया १०५–१०७
दृष्टांत वायु, तरंग

श्लो. १३ — (१) देहिनोस्मिन्यन्था देहे १०८
(२) कौमारं यौवनं १०९
× जरा पद गाळलें
(३) श्लोकउत्तरार्ध ११०
× धीर = ज्ञाता
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव १११

श्लो. १४ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ११२-११९
१ मात्रास्पर्शपरिणाम ११२
२ परिणामद्विविधता ११३-११८
शब्दस्पर्शरूपरसगंधद्वारा
समजूत, रूपानंतर रस न
घेतां गंध.
३ श्लोकपूर्वार्ध एका ओवींत ११९
(२) विषयांची आपातरमणीयता १२०
स्वतंत्र व्याख्यान, विषयस्पर्शाचें कारण
(३) अनित्याः (विषयांचें वास्तवरूप) १२१
दृष्टांत—मृगजळ
—स्वप्नहस्ती
(४) तांस्तितिक्षस्व भारत १२२
१ आगमापायिनः पद गाळलें
२ विषय हे सहन करण्याजोगे
नाहींत. त्यांचा संग च सोडला
पाहिजे. मुळाहून स्वतंत्र
व्याख्यान

श्लो. १५ — (१) सर्व श्लोक यथाक्रम १२३
× धीर पद गाळलें
१ समदुःखसुख = सुखदुःख
दोन्ही प्राप्त न होणें

२ अमृतत्वाला बाधा जन्माची
आहे. गर्भवास गेला कीं,
मृतत्व गेलें म्ह. अमृतत्व आलें.
(२) 'समदुःखसुख' गाळून सर्व श्लोक
उलट १२४

श्लो. १६ — (१) श्लो. उत्तरार्ध + श्लो. पूर्वार्धभाव १२५–१३१
× पूर्वार्धभाव म्ह. सदसदात्मक
प्रपंच अगर उपाधि.
दृष्टांत – १ ओळख १२५
२ स्वीकार १२६
प्रपंच सोडून तत्त्वज्ञ संत
नित्यतत्त्व कसें स्वीकारतात
दृष्टांत – १ पाणी - दूध
२ किडाळ - सोनें
३ ताक - लोणी
४ भूस - बीज
(२) थोडक्यांत सबंद श्लोक १३२

श्लो. १७ — (१) अविनाशि तु तद्विद्धि १३३
× असारस्वभाव – अनित्यता
सारस्वभाव – नित्यता
(२) येन सर्वमिदं ततम् १३४
+ तत्त्वाला नामवर्णआकारचिह्न
नाहीं हें सांगण्यांत " अविनाशि
तु तद्विद्धि " हें सांगावयाचें
आहे. कारण नामवर्णआकार
विनाशी.

(३) श्लोकउत्तरार्ध १३५

भावार्थानें सर्व श्लोक.

× सर्वदा = अविनाशी

येन सर्वमिदं ततं = सर्वगत

(श्लो. पूर्वार्ध)

अव्यय = जन्मक्षयातीत

(श्लो. उत्तरार्ध)

श्लो. १८ – (१) अंतवंत इमे देहाः तस्माद्युध्यस्व भारत १३६

(२) मधले दोन चरण सोडले.

श्लो. १९ – (१) श्लोक पूर्वार्ध १३७

× जो कोणी असें ह्मणतो तो

देहाभिमानानें व देहाला

अनुलक्षून च

य एनं – प्रत्यक्ष अर्जुनाला

उद्देशून श्लोकव्याख्यान.

(२) श्लोकउत्तरार्ध भावार्थानें १३८

श्लो. २० — (१) न हन्यते हन्यमाने शरीरे १३९–१४०

दृष्टांत – १ स्वप्न – जागृति

२ छाया – शस्त्रप्रहार

३ प्रतिबिंब – मूळबिंब

४ मठाकाश – मूळ आकाश

(२) श्लोकाचे पहिले तीन चरण सोडले

श्लो. २१ —(१) सबंद श्लोक सोडला

श्लो. २२ —(१) सबंद श्लोक १४४

श्लो. २३ — (१) सकारण सबंद श्लोक थोडक्यांत १४५
× कारण मुळांत नाहीं.
(२) पूर्व ओवींतील उरलेला श्लोकभाग १४६

श्लो. २४ — (१) शेवटचे दोन चरण १४७
(२) श्लोकपूर्वार्ध सोडला

श्लो. २५ — (१) अचिंत्योऽयम् १४८-१४९
१ तर्कागोचर
२ ध्यानगम्य
३ मनदुर्लभ
४ साधनातीत
} = अचिंत्य
(२) अव्यक्तो ऽ यम् अविकार्यो ऽ यम् १५०
× उच्यते पद सोडलें
(३) श्लोकउत्तरार्ध १५१

श्लो. २६ — (१) श्लोकपूर्वार्ध भावार्थानें १५२-१५५
× आदिस्थितिअंत हा नित्यप्रवाह
(२) श्लोकउत्तरार्ध १५६

श्लो. २७ — (१) सबंद श्लोक १५७-१५८
(२) दृष्टांत – घटिकायंत्र १५९-१६२
× प्रळयावसरीं त्रैलोक्यसंहार

श्लो. २८ — (१) तत्र का परिदेवनाचा भाव
(श्लोक प्रस्ताव) १६३
(२) श्लोकपूर्वार्ध + अव्यक्तनिधनानि १६४-१६५
(३) व्यक्त हा भास च १६६-१६८
दृष्टांत – १ स्वप्न
२ तरंगाकार पाणी
३ कनक अळंकार
४ आकाश अभ्रपटळ

(५) तत्र का परीदेवना १६९
(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव १७०-१७१

श्लो. २९ — (१) श्लोक प्रथमचरण १७२
× संसार सर्व विसरले म्हणूनच पाहूं शकले.
(२) श्लोक द्वितीयचरण १७३
× उपरति आणि तल्लीनतालाभ
= अनुवादपरिणाम
(३) आश्चर्यवच्चैनमन्यत् शृणोति १७४
× तद्रूपता व देहभावविरहितता
(४) एक अनुभवें पावले तद्रूपता व पुढील
१७५-१७६ या ओव्यांचा मुळाशीं संबंध नाहीं.
(५) आश्चर्यवत् पद सर्वत्र सोडलें
(६) वेद न चैव कश्चित् हा भाग हि सोडला.

श्लो. ३० — (१) श्लोकपूर्वार्ध १७७
× विश्वात्मक ह्मणून घात अशक्य.
(२) तस्मात् सर्वाणि भूतानि १७८
× ज्याच्यापासून हीं भूतें
हा विशेष अर्थ
(३) न त्वं शोचितुमर्हसि १७८
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव १७९

श्लो. ३१ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १८०
१ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य १८०-१८२
२ न विकंपितुमर्हसि १८३-१८९
विकंपा = कृपा = अनुकंपा
— विशेष अर्थ
भलत्या वेळीं कृपा अयोग्य
दृष्टांत गोक्षीर

(२) धर्म्याद्धि युध्दात् श्रेयः १८६-१८८
दृष्टांत—मार्ग
दीप
(३) युध्दात् श्रेयोऽन्यत्
क्षत्रियस्य न विद्यते १८९-१९०

श्लो. ३२ – (१) श्लोकपूर्वार्ध १९१-१९३
× धर्मनिधान कीर्ति मुळांत
नाहीं पुढील श्लोकांतून
स्वर्गप्राप्ति सांगितली
परंतु " मोकळें स्वर्गद्वार "
वगळलें.
(२) श्लोकउत्तरार्ध १९४-१९५
× पुण्यदर्शनार्थ उपमा
चिंतामणि, अमृत

श्लो. ३३ – (१) श्लोकपूर्वार्ध + भावार्थानें
श्लोकउत्तरार्थ १९६
(२) ततः स्वधर्मं १९७
(३) कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि १९८-२००
× स्वधर्महीनीला महादोष (पाप)
कसें लागतें दृष्टांत –
विधवा स्त्री मृत मनुष्य

श्लो. ३४ — (१) पूर्व श्लोकांतील उत्तरार्धभाव
श्लोकपूर्वार्ध २०१
(२) श्लोकउत्तरार्धाचा भाव २०२
(३) पुढील श्लोकांतील पूर्वार्धछाया २०३

(४) शत्रु येथून सोडणार नाहींत २०४
(५) श्लोकउत्तरार्ध २०५

श्लो. ३५ — (१) श्लोकपूर्वार्ध २०६–२०७
× श्लोकउत्तरार्ध सोडला तो पुढील श्लोकांत समावला

श्लो. ३६ — (१) श्लोकपूर्वार्ध २०८
(२) तव सामर्थ्यं २०९–२१३
× कीर्ति, गुण, पौरुष
(३) येषां च त्व बहुमतो (पूर्व श्लोकांतून) २१४–२१६
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव २१७–२१९

श्लो. ३७ — (१) श्लोकपूर्वार्ध २१९–२२०
(२) श्लोकउत्तरार्ध २२१
(३) नैवंपापमवाप्स्यसि (पुढील श्लोकांतून) २२२–२२५
× स्वधर्माचरणांत असलेले दोष जातात २२२
दृष्टांत–१ होडी २ मळलेला रस्ता २२३
(४) स्वधर्मांत सकामता येईल तर दोष (पुढील श्लोकप्रस्ताव) २२३–२२५
दृष्टांत – १ न मळलेला मार्ग
२ अमृत

श्लो. ३८ — (१) श्लोकपूर्वार्ध २२६–२२८
(२) श्लोकउत्तरार्ध २२९

श्लो. ३९ -- (१) श्लोकपूर्वार्ध २३०
(२) श्लोकउत्तरार्ध २३१

श्लो. ४० -- (१) श्लोकपूर्वार्ध २३२-२३३
× इहाभिक्रम = इहलोक-विशेष अर्थ
(२) श्लोकउत्तरार्ध २३४-२३७
× धर्म = २३४-२३५
महान् भय = संसारभय

श्लोक. ४१ — (१) व्यवसायात्मिका बुध्दिः २३८-२४१
× या बुध्दीच्या अल्पत्वांत हि
महानूपणा २३८
या बुध्दीची दुर्लभता २३९-२४१
दृष्टांत - १ परीस २ अमृत
(२) एकेह कुरुनंदन २४१-२४२
× ईश्वर साध्य आहे; अशी
ही एक च सुबुध्दि - गंगा -
समुद्र दृष्टांत
(३) श्लोकउत्तरार्ध २४३-२४४
× अव्यवसायी = दुर्मति

श्लो. ४२, ४३, ४४ -- (१) वेदवादरताः २४५
(२) क्रियाविशेष बहुलां २४५
(३) जन्मकर्मफलप्रदाम्
भोगैश्वर्य गतिं प्रति स्वर्गपराः २४६
(४) नान्यदस्तीतिवादिनः २४७
(५) कामात्मानः क्रियाविशेष बहुलां
भोगैश्वर्यगतिं प्रति २४८
(६) क्रियाविशेषबहुलां २४९

(७) श्लो. ४४ चा भास २५०–२५५
यज्ञकर्म करणाऱ्यांची चूक
दृष्टांत – कर्पूरराशि – अग्नि
मिष्टान्न – विष
अमृतकुंभ – लाथ
स्वयंपाक – मोलानें विकणें
× या तीन्ही श्लोकांवरचें व्याख्यान
अस्पष्ट असून पदशः मुळीं च
नाहीं. भावार्थानें आहे.

श्लो. ४५ – (१) त्रैगुण्यविषया वेदाः २५६–२५७
× तीन गुणांपैकीं उपनिषदादि
सात्त्विक. इतर वेदभाग रजतमात्मक,
कर्म आणि स्वर्गसूचक
(२) श्लोकउत्तरार्ध २५८–२५९
× निर्द्वंद्वः २५८
(३) नित्यसत्वस्थ, निर्योगक्षेम हीं
पदें गाळलीं.

श्लो. ४६ –– (१) सर्व श्लोक थोडक्यांत २६०
(२) दृष्टांत – १ सूर्योदय २६१
२ मुळांतील पाणी २६२
(३) पुन्हां सर्व श्लोक २६३

श्लो. ४७ — (१) कर्मण्येवाधिकारस्ते २६४–२६५
(२) मा फलेषु कदाचन +
श्लोकउत्तरार्ध } २६६
× अकर्म = कुकर्म

श्लो. ४८ (१) श्लोकपूर्वार्ध २६७
× चित्त देऊन योगाचें एक अंग

(२) सिध्यसिध्योः समो भूत्वा २६८–२७१

× कर्म आदिपुरुषाला समर्पण म्हणजे तें पूर्ण

(३) समत्वं योग उच्यते २७२–२७३

× उच्यते २७२

समत्व २७३

श्लो. ४९ — (१) श्लोकपूर्वार्ध २७४

(२) बुद्धियोगाला कर्म साधन (स्वतंत्र व्याख्यान) २७५

(३) श्लोकउत्तरार्ध २७६

श्लो. ५० — (१) सर्वश्लोक २७७

श्लो. ५१ – (१) फलं त्यक्त्वा + जन्मबंध विनिर्मुक्ताः २७८

(२) पदं गच्छंत्यनामयम् बुध्दियुक्ताः २७९

× अच्युत पद

श्लो. ५२ – (१) श्लोकपूर्वार्ध २८०

(२) श्लोकउत्तरार्ध २८१–२८२

× निर्वेदकारण आत्मज्ञान

श्लो. ५३ — (१) श्लोकपूर्वार्ध २८३

(२) श्लोकउत्तरार्ध २८४

श्लो. ५४ — (१) अर्जुन उवाच २८५–२८६

(२) श्लोकपूर्वार्ध २८७

(३) स्थितधीः किं प्रभाषेत २८८

(४) किमासीत २९८

× किं व्रजेत पद गाळलें

श्लो. ५५ —— (१) भगवनुवाच २९०
(२) आत्मसुखांत काम हा
अडथळा २९१
(३) आत्मन्येवात्मना तुष्टः २९२
(४) श्लोकपूर्वार्ध + स्थित —
प्रज्ञस्तदोच्यते २९३

श्लो. ५६ —— (१) श्लोकपूर्वार्ध २९४
(२) वीतरागभयक्रोधः २९५
× राग = काम
(३) स्थितधीर्मुनिरुच्यते २९६

श्लो. ५७ —— (१) यःसर्वत्र अनभिस्नेहः २९७–२९८
× अनभिस्नेह = समस्नेह चंद्रदृष्टांत
(२) तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् २९९
(३) श्लोकउत्तरार्ध ३००
× अभिनंदनद्वेष = हर्षशोक

श्लो. ५८ (१) सबंद श्लोक ३०१–३०२
× इच्छेप्रमाणें इंद्रिये बाहेर किंवा
आंत मुळांत एक च बाजू.

श्लो. ५९ —— (१) विषयाः विनिवर्तंते ३०३
(२) निराहारस्य देहिनः रसवर्जं ३०४–३०७
दृष्टांत — वृक्ष
× रस = प्रत्यक्ष रसविषय हा स्वतंत्र अर्थ
(३) रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ३०८–३०९

श्लो. ६० —— (१) सबंधश्लोक ३१०–३१२
(२) ज्ञात्याला विषय " रिद्धिसिद्धि "
स्वरूपानें भुळवितात ३१३–३१४

श्लो. ६१ — (१) तानि सर्वाणि संयम्य ३१५-३१६
(२) युक्त आसीत मत्परः ३१७
(३) विषयांची शंका हि अनर्थकारक
(पुढील श्लोकप्रस्ताव) ३१८-३२०
(४) श्लोक उत्तरार्ध सोडला

श्लो. ६२, ६३ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + संगात्संजायते
कामः ३२१
× ध्यान = स्मरण
(२) कामात्क्रोधोभिजायते ३२२
× काम क्रोध एक च
तेथ क्रोध आधीं चि आला
(३) क्रोधाद्भवति संमोहः ३२२
(४) संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ३२३
× चंडवातदृष्टांत
(५) स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः ३२४-३२७
× स्मृतिभ्रंशदशादृष्टांत-रात्र
स्मृतिभ्रंशानंतर बुद्धीची व्याकुळता
(६) बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ३२८
(७) विषयध्यानापासून बुद्धिनाशापर्यंतचें पतन
× अग्निदृष्टांत ३२९-३३०

श्लो ६४ — (१) श्लोकप्रस्ताव ३३१
× विषयपरिणामत्यागाला
विषयमूळ रागद्वेषत्याग
(२) श्लोकपूर्वार्ध ३३२-३३३
× सूर्यदृष्टांत

---

(३) आत्मवश्यैर्विधेयात्मा ३३४–३३६

(४) (तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता) ३३७

(मुळांतलें प्रसादमधिगच्छति

सोडून त्याऐवजीं)

श्लो. ६५ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ३३८–३४०

× अमृतदृष्टांत

(२) श्लोकउत्तरार्ध भावार्थानें ३४१

× योगयुक्त – पुढील श्लोकप्रस्तावार्थ

श्लो. [redacted] ६६ (१) नास्तिबुध्दिरयुक्तस्य ३४२–३४३

× अयुक्ताला बुध्दि नसण्याचें कारण

(२) न चायुक्तस्य भावना ३४३

× भावना = स्थिरबुद्धिची आस्था

(३) न चाभावयतः शांतिः ३४४

(४) अशांतस्य कुतः सुखम् ३४५–४४६

× दृष्टांत – पापी आणि मोक्ष

जाळलेंले बीं आणि विरूढि

(५) श्लोकतात्पर्य व पुढील श्लोकप्रस्ताव ३४७

श्लो. ६७ –– (१) पूर्ण श्लोक भावार्थानें ३४८–३५०

× प्राप्त पुरुषाबद्दल हा श्लोक

आहे या कल्पनेनें मुळांतला

नावदृष्टांत बदलून घेतला.

श्लो. ६८ — (१) सर्व श्लोक भावर्थानें ३५१–३५३

× श्लो. ५८ मधील कूर्मदृष्टांताची

ओंवी तशी च उतरली.

श्लो. ६९ — (१) श्लोकप्रस्ताव ३५४

(२) सर्व श्लोक भावार्थानें; ३५५–३५६

× तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता हें पालुपद
नसलेलें पुन्हां आणलें

श्लो. ७० — (१) श्लोकपूर्वार्ध दोन चरण ३५७–३५९

(×) मूळ दृष्टांत उलट तऱ्हेनें हि ३५८–३५९

(२) श्लोकउत्तरार्ध ३६०–३६५

× काम = रिद्धिसिद्धि. सामान्य
काम नव्हे.

ऋद्धिसिद्धि प्राप्त किंवा अप्राप्त झाल्यानें
क्षोभ नाहीं. ३६०

स शांतिमाप्नोति न कामकामी दृष्टांत –

१ सूर्य–वाती

२ इंद्रभुवन / तुच्छमति } – भिक्षाची झोंपडी

३ अमृत / तुच्छमती } – कांजी

श्लो. ७१ — (१) स शांतिमधिगच्छति ३६६

× मुळांत नसलेलें स्थितप्रज्ञपालुपद

(२) श्लोकपूर्वार्ध+निरहंकारः ३६७

× निर्मम पद गाळलें

श्लो. ७२ — (१) एषा ब्राह्मी स्थितिः + ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति } ३६८

(२) स्थित्वा स्यामंतकालेऽपि

नैनां प्राप्य विमुह्यति ३६९-३७०
× सर्व श्लोक भावार्थानें घेतला

पुढील अध्यायप्रस्ताव:—
(१) हें विवेचन पथ्यावरचें असें अर्जुन मानतो ३७१
(२) विवेचनाचा अर्जुनगृहीत भाग ' कर्मनिराकरण ' ३७२
(३) अर्जुनसंतोष व प्रश्न ३७३
(४) पुढील अध्यायगौरव ३७४
(५) समाप्ति ३७५

अध्याय ३

श्लो. १ — (१) अर्जुन उवाच १
(२) श्लोकपूर्वार्ध २
× कर्म कर्ता उरत च नाहीं असा अर्थ या श्लोकांतून कसा निघाला ?
(३) श्लोकउत्तरार्ध ३
(४) मागील अध्यायाधारें ओवीपूर्वार्ध + श्लो. उत्तरार्ध ४
(५) श्लो. पूर्वार्धभाव + श्लो. उत्तरार्ध ५

श्लो. २ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ६-१६
१ व्यामिश्रेणेव वाक्येन ६-१३
२ प्रत्यक्ष व्यामिश्र शब्द टाळला आहे.

३ अज्ञांनीं या उपदेशानें
काय समजावें ? हा एकुण
मथितार्थ. ज्यास्त सलगीनें
अर्जुनानें हें म्हणणें मांडलें.

४ बुद्धिं मोहयसीव मे १४–१६

(२) तदेकं वद निश्चित्य १७–२०

१ मराठी बोलणें म्ह. सरळ बोलणें.

२ अर्जुनाच्या तोंडी मराठी
भाषा किंचित् अप्रयोजक १७

३ जडाला एक सांगितलेलें समजतें १८

४ बोध कसा द्यावा ?
सर्वार्थमय परंतु ग्रहणसुलभ
(एकनिष्ठ सांगण्याला अर्जुन
विनवितो.) औषधदृष्टांत १९–२०

(३) अर्जुनाचें स्वतःच्या
सलगीच्या बोलण्याचें समर्थन २१–३०

× गुरूपुढें इच्छापूर्ति कां करूं नये ? २१
आईपुढें भीड कसली ? २१–३०
हा अपूर्व लाभ कां सोडा ?
दृष्टांत — कामधेनू
चिंतामणि
अमृतसिंधु

(४) तदेकं वद निश्चित्य येन
श्रेयोहमाप्नुयाम् ३१

श्लो. ३ — (१) व्यामिश्रेणेव यावर उत्तर ३२–३४

× सांख्ययोग सहज बोलतांना सांगितला मिश्र बोलण्याच्या हेतुनें नव्हे हा भावार्थ

(२) श्लोकपूर्वार्ध ३५

(३) ज्ञानयोगेन सांख्यानां ३६

× ओळखीसवें तद्रूपता हें सांख्यांचें वैशिष्ट्य

(४) कर्मयोगेण योगिनाम् ३७

× निपुण होऊन मग प्राप्ति कर्मयोग वैशिष्ट्य

(५) सांख्यकर्मयोगांतील साधर्म्य शेवटांत ३८–४०

दृष्टांत— सिद्धसाध्यभोजन

पूर्वापरनदी

× या विवेचनावरून जरी ३५ व्या ओवींत निष्ठा दोन असें स्पष्ट म्हटलें तरी निष्ठा एकच हा स्पष्ट भाव दिसतो.

(६) सांख्यकर्मयोगांतील वैधर्म्य साधन – पद्धतींत (शीघ्र–हळू) ४०–४४

दृष्टांत–विहंगम, मनुष्य

× वरील कलमें ५,६ हें व्यामिश्र बोलण्याचें दुसरें कारण आहे.

श्लो. ४ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ४५–५०

× कर्माच्या केवळ अनारंभानें नैष्कर्म्य नाहीं. ४५–४६

दृष्टांत-पैलतीर-नावत्याग ४७

तृप्तीची इच्छा-पाकसिद्धि ४८

नैष्कर्म्य = संतोष ४९

नैष्कर्म्यासंबंधीं सिद्धांत ५०

श्लोकपूर्वार्ध आणि उत्तरार्धाचा
दृष्टांतादिकांत मिळाफ

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५१-५२

श्लो. ५ -- (१) श्लोकउत्तरार्ध मुख्यतः
भावार्थानें, श्लो. पूर्वार्ध ५३
त्यांत च.

× सोडणें करणें अज्ञान.

कारण प्रकृतिगुणाधीनता. ५३

विहितकर्मत्याग केला ५४

तरी श्रवणादींची गति व
क्षुधादि त्यागतां येत
नाहींत } ५५-५७

(२) प्रकृतिवशता ५८-६३

दृष्टांत- १ रथारूढ
२ वायुवशपत्र

श्लो. ६ — (१) कर्मेंद्रियाणि संयम्य ६४

(२) य आस्ते मनसा स्मरन्
इंद्रियार्थान् ६५

× इंद्रियार्थ = कर्में

(३) श्लो. उत्तरार्ध (अस्पष्ट व्याख्यान) ६६

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ६७

श्लो. ७ — (१) यास्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्य ६८
(२) आरभतेऽर्जुन कर्मेंद्रियैःकर्मयोगं ६९–७०
(३) असक्तः ७०–७३
दृष्टांत–१ पद्मपत्र २ सूर्यबिंब
(४) स विशिष्यते ७४–७५
(५) श्लोकभावार्थाचा अर्जुनाला उपदेश ७६

श्लो. ८ — (१) नियतं कुरु कर्म त्वं ७७–७८
+ निषिद्ध सोडून उचित व प्रस्तुत = नियत
(२) नियतकर्म सहज मोक्षकारक ७९–८०
(३) कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः व श्लो. उत्तरार्ध सोडला

श्लो. ९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध भावार्थानें ८१–८४
× यज्ञ = स्वधर्म
(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८५
(३) उत्तरार्ध सोडला

श्लो. १० — (१) सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरा ८६
× यज्ञ प्रजांबरोबर च होता पण तो सूक्ष्म म्हणून प्रजांना कळला नाहीं.
(२) उवाच प्रजापतिः ८७–९३
× प्रजांनीं विनविल्यावरून प्रजापति म्हणाला हे स्वतंत्र; प्रजापतीचा मान आणि प्रजांचा विनय दर्शविण्या-साठीं,गुरुशिष्यभावदर्शनार्थ

(३) अनेन प्रसविष्यध्वम् ८८

× स्वधर्माखेरीज व्रतनियमादि अन्य साधनांची जरुरी नाहीं. ८९-९१

निष्काम आराधना स्वधर्मा बरोबर पाहिजे च.

स्वधर्मानुष्ठान अहेतुकपणें व एकनिष्ठपणें व्हावें ९२-९३

(४) एषवोऽस्त्विष्ट कामधुक् ९४

श्लो. ११— (१) श्लो. पूर्वार्ध ९५-९६

× श्लो. पूर्वार्धाचा अर्थ योगक्षेमपूर्ति ९६

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९७-१०१

× परस्परं भावयंतः ९७

परं श्रेयः = सर्व प्रकारच्या सिद्धि ९८-१०१

श्लो. १२— (१) श्लो. पूर्वार्ध १०२

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०३-११५

× तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते:—

देवप्राप्तसंपदेनें विषयीपणा १०३

त्यामुळें सर्वेश्वराला जो भजणार नाहीं १०४

म्हणजे अग्नि, देवता, ब्राह्मण, गुरु, अतिथि जाति इ. विषयीं बेपर्वा } १०५-१०७

स्तेन एव सः १०८-११५

चोराचें ज्याप्रमाणें सर्व नष्ट होतें, त्याप्रमाणें त्याचें भोगवैभव नष्ट होईल (१) दुःख

चोराच्या ठिकाणीं सर्व दोष येतात,
त्याप्रमाणें तो सर्व दोषाला प्राप्त
होईल (२) दोष
(३) मुखांत नसलेला परंतु श्लोका-
वरून निघूं शकेल असा स्वधर्म
व इंद्रियनिग्रहाचा उपदेश ११६–११८

श्लो. १३— (१) यज्ञशिष्टाशिनः संतः ११९–१२२
× गुरु, गोत्र, अग्नि, ब्राह्मण, पितर,
ह्यांसंबंधीं योग्य क्रिया हा च यज्ञ
(२) मुच्यंते सर्व किल्बिषैः १२२–१२४
दृष्टांत— १ महारोगी—अमृत
२ तत्त्वनिष्ठ
(३) थोडक्यांत कथेचें सार १२५–१२६
(४) श्लो. उत्तरार्ध १२७–१३१
× आत्मकारणात् म्ह. देहकारणात् १२७
म्हणजे अहंबुद्धीनें १२८
म्हणजे इंद्रियरुचीप्रमाणें १२९
एकूण पाक करून ‘ पाप ’ च सेवन.
सिद्धांत १३०
थोडक्यांत श्लो. उत्तरार्ध १३१
५) पुढील श्लोकप्रस्तावना १३२–१३३
× यज्ञ सिध्द करणारें, ईश्वराला तोष
देणारें अन्न सामान्य नसून ब्रह्मरूप व जीवनहेतु

श्लो. १४,१५— (१) श्लोकपूर्वार्ध १३४
(२) श्लोकउत्तरार्ध १३५
(३) कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि १३५
× ब्रह्म = वेद

(४) ब्रह्माक्षरसमुद्भवं + श्लो. उत्तरार्ध १३६
(५) पुढील श्लोकप्रस्तावना १३७

श्लो. १६— (१) एवं प्रवर्तितं चक्रं १३८
× प्रवर्तित चक्र = परंपरा
(२) नानुवर्तयतीह यः १३९
× हें चक्र चालविणें म्हणजे
स्वधर्मरूप यज्ञानुष्ठान करणें.
(३) अघायुः इंद्रियारामः १४०
(४) मोघं पार्थ स जीवति १४१-१४२
दृष्टांत–१ अकालाभ्रपटल
२ अजागल
(५) तात्पर्य (पुढील श्लो.प्रस्तावना) १४३-१४५
× स्वधर्म हा शरीरधाऱ्याला
ओघानें च येतो.
कर्माची खंती करणारे गांवढळ
समजावे.

श्लो. १७— (१) यस्त्वात्मरतिरेवस्यात् १४६
× ओवी पूर्वार्ध
(श्लोकप्रस्तावांतर्गत)
(२) श्लोक उत्तरार्ध १४७-१४९
× सहज कामसंगत्याग

श्लो. १८–– (१) हा श्लोक सोडला

श्लो. १९–– (१) श्लो. पूर्वार्ध १५०
(२) श्लो. उत्तरार्ध १५१

श्लो. २०—(१) श्लो. पूर्वार्ध १५२
(२) श्लो. उत्तरार्ध १५३-१५७
× प्राप्तार्थांना हि लोकसंग्रह
आहे च मग इतरांची काय कथा.

श्लो. २१—(१) संबंद्द श्लोक केवळ भावार्थानें १५८
(२) पुढील श्लोकप्रस्तावना १५९

श्लो. २२—(१) वर्त एव च कर्मणि १६०
(२) नानवाप्तमवाप्तव्यं १६१
(३) श्लो. पूर्वार्धभाव १६२-१६३

श्लो. २३—(१) श्लोकप्रस्ताव १६४
× पुढील सक्ताः कर्मण्यविद्वांसोची
छाया श्लो. २५
(२) मम वर्त्मानुवर्ततेच्या आधारें १६५
× संबंध श्लोकावर अस्पष्ट व्याख्यान

श्लो. २४—(१) श्लोकपूर्वार्ध १६६-१६७
(२) कर्मत्याग ज्ञात्यानें तर करूं च नये १६८
(३) श्लोकउत्तरार्ध सोडला

श्लो. २५—(१) श्लोकपूर्वार्ध १६९
(२) श्लोकउत्तरार्ध १७०
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १७१

श्लो. २६—(१) श्लोकपूर्वार्ध १७२-१७३
(२) श्लोकपूर्वार्ध १७४
× जोषयेत्सर्वकर्माणि = सत्कर्म
(३) लोकसंग्रहार्थ कर्मांत कर्मबंध
नाहीं १७५-१७६

× कर्मबंध नसण्याचें कारण
मिथ्यात्वभान. दृष्टांत — बहुरूपी

श्लो. २७—(१) थोडक्यांत सर्व श्लोक १७७-१७८
(२) परमार्थाला अनधिकारी १७९
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १८०

श्लो. २८—(१) भावार्थानें सर्व श्लोक १८१-१८३
× गुणकर्में ओळांडुनी !

श्लो. २९—(१) श्लो. पूर्वार्ध १८४-१८५
(२) उत्तरार्ध सोडला त्यामुळें एकंदर श्लोकार्थ
केला नाहीं असें होतें.

श्लो. ३०—(१) श्लोकपूर्वार्ध १८६
× सर्वाणि कर्माणि = उचित कर्मे
अध्यात्मचेतसा = चित्तवृत्ति
आत्मरूपीं लीन करून

(२) निर्ममो } १८७
(३) निराशीः } भूत्वा १८८ पूर्वार्ध
× अवसरोचित भोग भोगावे हें मुळाला सोडून
(४) युध्दस्व विगतज्वरः १८९-१९१
× विगतज्वरः =१ समाधानपूर्वक १८९
=२ निःशंक होऊन १९१
युद्धस्व =१ आयुधादि पुनरपि धारण करून १८९
=२ कीर्ति धर्म वाढविणे,
पृथ्वीला भारापासून सोडवणे १९०

श्लो. ३१—(१) सर्व श्लोक १९२-१९३
× अनुसूयंतः=परमादरें स्वीकारिजे

मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः=कर्मांत
असून कर्मरहितावस्था

श्लो. ३२— (१) ये मे मतं नानुतिष्ठंति १९४
× इंद्रियाधीनत्व हें कारण
(२) येत्वेतदभ्यसूयंतो १९५
× असूया=सामान्य लेखणें,
अवज्ञा करणें, पोकळ वाचाळता
समजणें
(३) सर्वज्ञानविमूढान् १९६
दृष्टांत—मदिरा, विष, पंक } उत्तरोत्तर नष्टतेकडे
(४) विध्दिनष्टानचेतसः १९७–२००
अचेतसः—
१ शव = चैतन्यशून्य १९७
२ वायस = अल्पचैतन्य (मूर्ख) १९८
३ पतंग = दुष्टबुध्दि १९९
नष्टान् २००
× मूढांशीं बोलणें नको—मुळांत
नसलेलें २०१

श्लो. ३३— (१) वास्तविक ह्या श्लोकावर
ज्ञानेश्वरांचें भाष्य मुळीं च नाहीं,
म्हटलें तरी चालेल. इंद्रियलालन
व देहाला भोग देण्यासंबंधी
निषेधक विवेचन आहे. तथापि
" प्रकृतिं यांति भूतानि " किंवा श्लो.
पूर्वार्ध ह्याचा अर्थ, शेंवटीं देह

प्रकृतिस्वरुप पंचत्वाला च जाणार,
असा करून विवेचनाला श्लोकाधार
दिल्यासारखें केलें आहे. शिवाय
पुढील श्लोकाचा हि ह्या विवेचनाला
थोडा प्रास्ताविक स्वरुपाचा
पोषाख म्हणून उपयोग आहे.
(२) इंद्रियांना लळा देणें घातक २०२–२०४
दृष्टांत— १ सर्पासह क्रीडा
२ व्याघ्रसंसर्ग
३ हालाहल जिरणें
४ अग्नीसह खेळ
(३) इंद्रियांना पोसून हा देह तर
जाणार; काय उपयोग? २०५–२०९

श्लो. ३४— (१) तौ ह्यस्य परिपंथिनौ २१०–२१२
× मूळचा चोराचा दृष्टांत २११
विषमधुरता २१२
(२) श्लोकपूर्वार्ध २१३–२१७
× राग = काम
कामाचें कार्य २१३–२१४
दृष्टांत – गळ
कामाचा परिणाम क्रोध २१५
कामक्रोध = संग (मूलतः)
दोघांचें घातक कार्य
पारधिदृष्टांत २१६–२१७
(३) तयोर्नवशमागच्छेत् २१८

× मृत्यूपेक्षा अधिक तीव्रता—
यांचा आश्रय नको. आठवण हि नको.

श्लो. ३५— (१) श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः २१९
× विगुण = कठिण – सुअनुष्ठितात्
कडे लक्ष देऊन अर्थ
(२) परधर्मात्स्वनुष्ठितात् २२०
(३) श्लोकपूर्वार्धाला दृष्टांत २२१–२२४
१ शूद्रगृहपक्वान्नें
२ लोकांचीं धवळारें
३ स्वपत्नी
(४) अंतीं स्वधर्म श्रेय २२५–२२८
× स्वधर्मांत अंत श्रेयस्कर तसा अंतीं
स्वधर्म श्रेयस्कर.
दृष्टांत—साखर दूध
(दृष्टांतांत परधर्मभयावहता)
(५) स्वधर्मे निधनं श्रेयः २२९

श्लो. ३६— (१) अर्जुन उवाच २३०–२३१
(२) अनिच्छिन्नपि बलादिव इ. चा आधार
घेऊन " जाणत्यांना " हि स्थितिभ्रंश
कसा ? असा प्रश्न घेतला. आणि
पाप शब्दाचा अर्थ हि, तदनुसार
" स्थितिभ्रंश " " परधर्मस्वीकार " असा
केला. (सबंद श्लोक संमिश्र तऱ्हेनें)
२३२–२३८

श्लो. ३७— श्रीभगवानुवाच २३९

(२) काम एष क्रोध एष विध्येनमिह वैरिणम् | २४०-२४२
१ वैरी दाखविण्यासाठीं कामक्रोधवर्णन
१ अकृप
२ कृतांत विशेषणें २४०
२ वैरी कोणाचे—ज्ञानमार्गाचे भजनमार्गाचे | २४१
३ देह, इंद्रियें आणि जगावर सत्ता—सर्व जगाचे वैरी २४२
(३) रजोगुणसमुद्भवः २४३-२४५
× रजोगुणापासून उत्पन्न झालेले पण तमोगुणावगुण यांच्यांत पूर्ण.
तमोगुणाचें मूर्तदर्शन मृत्यु.
(४) महाशनो २४६-२४८
× भुकेला विश्व अपुरें इ. वर्णन भ्रांति तृष्णा सहायक.
(५) महापाप्मा २४९-२५४
× पापमूळ मोह अहंकार २४९
पापाचा मुख्य भाग
१ असत्य, दंभ २५०
२ शांतिविध्वंस | २५१
३ मायाविस्तार |
४ विवेक वैराग्य इ. चा विनाश २५२
५ संतोष, आनंद, धीर इ. चा विनाश २५३

ई बोध, सुख इ. चा
विनाश २५४
(६) कामक्रोधांचा चिकटपणा २५५-२५६
× मुळांतील 'महत्' पदार्थाने
व पुढील श्लोकप्रस्तावार्थ
(७) मारकसाधनांवाचून कामक्रोधांची
भयंकर मारकता २५७-२५९
(एकंदर निष्कर्ष—कामक्रोधांच्या बाबतींत)
× ज्ञान्याला पैजेनें मारतात.
पुढील श्लोकप्रस्ताव

श्लो. ३८— (१) यथोल्बेनावृतो गर्भः २६०
× मूळ दृष्टांताला चंदनदृष्टांताची जोड
(२) श्लो. पूर्वार्ध × तेनेदमावृतम् २६१-२६२
× मूळच्या दोन दृष्टांतांना आणखी
भानुबीज दृष्टांताची जोड.

श्लो. ३९— (१) आवृतं ज्ञानमेतेन २६३
(२) ज्ञानिनो नित्यवैरिणा
भावार्थानें व्याख्यान;
मूळ पदावरून केवळ
कल्पनेनें २६४
× कामक्रोधांचा पराजय
करावा तर रागद्वेषांच्या
रूपांत ते सूक्ष्म उरतात च.
(३) श्लोकउत्तरार्ध २६५-२६६
× कामक्रोधांना जिंकण्याचीं
साधनें च इंधनासारखीं

होतात. विशेष अर्थ.
(४) पुढील श्लोकांची प्रस्तावना २६७

श्लो. ४०— हा श्लोक सोडून दिला

श्लो. ४१— (१) श्लोकपूर्वार्ध २६८
(२) श्लोकउत्तरार्ध सोडला

श्लो. ४२— (१) केवळ मन बुद्धि घेऊन
व्याख्यान. पण श्लोकाला सोडून २६९

श्लो. ४३— (१) हा श्लोक हि सोडला आहे.
(२) कामक्रोध गेल्याची खूण २७०
(३) कामक्रोधानंतरची शांतिमय
अवस्था २७१–२७२
(४) संजयद्वारा पुढील अध्यायप्रस्ताव २७३–२७६

अध्याय ४

चौथ्या आध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग

(१) गीताश्रवणभाग्य १–४
× श्रवणेंद्रियसुकाळ, गीतानिधान,
लाभ, स्वप्न च सत्यस्वरूपाला १
अपूर्व योग २
दृष्टांत–नाद गंध स्वाद ३
श्रोत्यांना अमृतगंगेचा
भगवत्प्रसाद ४
(२) गीताश्रवणभाग्य भोगण्याची रीति ५
(३) श्रीकृष्णाचें अर्जुनावरील प्रेम ६–१५
१ कथेला सुरवात, श्रीकृष्णार्जुनसंवाद ६

२ संजयाकडून श्रीकृष्णाच्या
अर्जुनप्रेमाचा उपक्रम ७
३ श्रीकृष्णाची अर्जुनप्रेमामधली
अपूर्वता (तुळनेनें वसुदेव, देवकी,
बळराम, लक्ष्मी, सनकादिक) ८–१०
(४) श्रीकृष्णाची अर्जुनप्रेमामधली
अपूर्वता अवतारदृष्ट्या ११–१५
+ अर्जुनपुण्याईनें अवतारधारण ११–१२
अवतार म्ह. अपूर्वता
अपूर्व कारण १३–१५

श्लो० १— (१) श्रीभगवानुवाच + श्लो. पूर्वार्ध १६
× अव्यय हें विशेषण गाळलें
(२) विवस्वान्मनवे प्राह १७
(३) मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १८
× मनूनें अनुष्ठान करून मग
उपदेश दिला.

श्लो० २— (१) श्लोकपूर्वार्ध
+ ' एवं परपराप्राप्त, गाळलें
(२) योगनष्टतेचें कारण २०–२५
लोकांचा विषयावर भर व
संसाराची आवड २०–२१
दृष्टांत—
नग्नक्षपणक— वस्त्रें
जात्यंध—सूर्य
बहिरा— गायन २२–२४
कोल्हा— चंदन
कावळा—चंद्र

उपसंहार २५
(३) श्लोकउत्तरार्ध २६

श्लो. ३— (१) श्लोकपूर्वार्ध २७
(२) रहस्यं ह्येतदुत्तमम् २८
(३) भक्तोऽसि मे सखा चेति २८–३१
× युद्धाच्या गडबडींत असून
हि हा योग सांगण्यांत ' भक्त सखा '
हीं पदें गोंविली.

श्लो. ४— (१) अर्जुन उवाच ३२–३५
× भक्तोऽसि मे सखा चेति
या कृष्णाच्या वचनाला
अनुलक्षून अर्जुनाचे
कृष्णप्रेमाविषयीं उद्गार ३२–३४
विनयपूर्वक पुढील प्रश्नानुरोधानें
विनंति ३५
(२) श्लोकपूर्वार्ध ३६–३८
१ कृष्णवचन व पटल्याचें कथन
२ श्लोकपूर्वार्ध ३७–३८
(३) श्लोक उत्तरार्ध ३९–४०

श्लो. ५— (१) श्रीभगवानुवाच + अर्जुनाच्या
समजुतीचा उल्लेख ४१
(२) श्लो. पूर्वार्ध + न त्वं वेत्थ
परंतप ४२
(३) तान्यहं वेद सर्वाणि ४३

श्लो. ६— (१) स्वजन्मस्मरणकथन + प्रकृति

स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ४४

(२) अव्ययात्मा ४५

× होणें जाणें मायाकारण

(३) अवतारकालीन कर्मासंबंधी

(मुळांत कर्म नाहीं. पण पुढील

श्लोकांच्या आधारें) ४६

(४) थोडक्यांत भावार्थानें सर्व श्लोक ४७–४८

× भूतानामीश्वरोऽपि सन् सोडलें.

श्लो. ७,८– (१) श्लो. ८ मधील ' परित्राणाय, चा

आधार घेऊन परमेश्वराची

धर्मरक्षणपरिपाटी ४९

(२) थोडक्यांत (भावार्थानें) श्लो. ७, ५०

(३) श्लोक ८ सर्व ५१–५७

एकूण सर्व व्याख्यान मिसळून केलेलें आहे.

साधु=ईश्वरी जन

विनाशाय च दुष्कृताम्–

दैत्य=अज्ञान

अधर्म

अविवेक

पाप

दोष

दुष्कर्म करणारे आणि दुष्कर्म

दोन्ही परमेश्वर नष्ट करतो.

परित्राणाय साधूनां–

१ सज्जनांकरवी सुखाची गुढी

२ साधूंचें मानरक्षण म्ह.

साधुपरित्राण म्ह० त्यांच्या
मानाचें परित्राण व त्यांच्या
करवीं कार्यसिद्धि
(४) संभवामि युगे युगे
पुढील श्लोकप्रस्ताव ५७

श्लो० ९— (१) श्लोकपूर्वार्ध ५८
+ तत्त्वतः जाणणें = अविकार
होऊन जाणणें
दिव्यता = अज असून जन्म
अक्रिय असून कर्म
(२) श्लोकउत्तरार्ध ५९
+ त्याला पुनर्जन्म नाहीं, याची
या च देहांत साक्ष, ओवीपूर्वार्ध

श्लो० १०— (१) वीतरागभयक्रोधाः ६०
(२) मन्मयामामुपाश्रिताः + वीतराग ६१
(३) बहवो ज्ञानतपसा पूताः ६२
(४) मद्भावमागताः ६३–६५
+ मद्भावमागताः हें सांगण्याची
जरूर हि नाहीं. दृष्टांत ६४
सुवर्ण = उत्तम वर्ण; सोने नव्हे

श्लो. ११–(१) श्लोकपूर्वार्ध ६६
(२) श्लोकउत्तरार्ध ६७

श्लो. १२–(१) श्लोकपूर्वार्ध ६८–७१
(२) श्लोकउत्तरार्ध ७२–७६
× देवतांचें भजन वृथा च होते;

हा भाव. जें प्राप्त करतात तें
कर्माचें च फळ. दृष्टांत–शेत

श्लो. १३—— (१) श्लोकपूर्वार्ध ७७
× याचि परी म्ह. साक्षिभूत रीतीनें
(२) गुणकर्मविभागशः चें स्पष्टीकरण
७८
(३) चातुर्वर्ण्य ७९
(४) श्लोकउत्तरार्ध भावार्थानें ८०

श्लो. १४—— (१) श्लो. पूर्वार्ध भावार्थानें
अर्धी ओवी ८१
(२) श्लो. उत्तरार्ध अर्धी ओवी ८१

श्लो. १५—— (१) श्लोकपूर्वार्ध ८२–८३
+ स्पष्टीकरण दग्धबीजदृष्टांत ८३
(२) श्लोकउत्तरार्ध सोडला
(३) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना ८४

श्लो. १६—— (१) श्लोकपूर्वार्ध ८५–८८
मोहिताः चें स्पष्टीकरण ८६-८७
नैष्कर्म्यतेच्या भ्रमानें कर्म
स्वीकारणें ८६
दृष्टांत – नाणें ८५
कवि = विचक्षण ८५
= क्रांतदर्शी ८८ – शंकराचार्य
(२) तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि
(३) यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् सोडलें

श्लो. १७—— (१) कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं ८९
+ विश्वाकारउरूप= कर्म

	(२) बोद्धव्यं च विकर्मणः	९०
	× वर्णाश्रये चि कर्म = विकर्म	
	(३) अकर्मणश्च बोद्धव्यं	९१
	× निषिद्ध कर्म = अकर्म	
	(४) गहना कर्मणो गतिः	९२
	× कर्माची गति गहन म्हणजे हें सर्व जग कर्मानें व्यापलें आहे.	
	(५) पुढील श्लोकार्थ सूचना	९२
श्लो. १८—	(१) कर्मण्यकर्म यः पश्येत् + स बुद्धिमान्मनुष्येषु	९३–९५
	(२) दृष्टांत– जलप्रतिबिंब	९६
	– नाव	९७
	– उदयास्त	९९
	(३) स युक्तः	१००
	× तो मनुष्य नव्हे योगी	
	(४) कृत्स्नकर्मकृत्	१०१–१०२
	× अकर्मणि च कर्म यः हा भाग सोडला	
श्लो. १९—	(१) यस्य सर्वे इ. श्लोकपूर्वार्ध	१०३
	× कर्माचा कंटाळा नाहीं हा अर्थ समारंभाः मधून	
	(२) यस्य सर्वे समारंभाः संकल्पवर्जिताः	१०४
	(३) श्लोकउत्तरार्ध	१०५
	× तमाहुः पंडितं बुधाः	

— तो तूं परब्रह्म च समज
पंडित शब्द अशा पुरुषाला
कमी पडतो.

श्लो. २० -- (१) त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तः १०६-१०७
(२) निराश्रयः व श्लो. उत्तरार्ध
सोडून दिला.

श्लो. २१,२२-(१) निराशीः (श्लो. ७) १०८
(२) यदृच्छालाभंसतुष्टः
(श्लो.२२)+ त्यक्तसर्वपरिग्रहः १०९
(३) शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्
(श्लो. २१) } ११०-११२
+ कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं
+ द्वंद्वातीतः (श्लो. २२)
(४) द्वंद्वातीतो विमत्सरः (श्लो. २२) ११३
(५) कृत्वापि न निबध्यते (श्लो. २२) ११४
(६) यतचित्तात्मा (श्लो. २१)
(७) समःसिद्धावसिद्धौ च (श्लो. २२)
हा भाग सोडून दिला.

श्लो. २३ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ११५
× मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः
दोन्ही पदें भावार्थानें
(२) श्लोकउत्तरार्ध ११६-११८
× समग्रं (कर्म) दृष्टांत
अकालाभ्र ११७
विधिविधानें ११८

श्लो. २४ — (१) श्लोकप्रस्ताव ११९

(२) श्लोकपूर्वार्ध १२०

(३) श्लोकउत्तरार्ध १२१

श्लो. २५ — (१) श्लोकप्रस्ताव १२२

× यज्ञासाठीं स्त्री पाहिजे या कल्पनेनें ही ओवी लिहिली.

(२) श्लोकपूर्वार्ध १२३-१२४

× { आविद्याकाम =हवन
गुरुवाक्य =हुताश
योगाग्निहोत्र

(४) श्लोकउत्तरार्थ १२५

श्लो. २६ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १२६

× संयम=अग्नि
इंद्रियें=द्रव्य
मुक्तित्रय=मंत्र (काया वाचा मन)

(२) श्लोकउत्तरार्ध १२७-१२९

× मनाचें नियमन=स्थान
वैराग्य=ज्वाला
विकार=इंधन
आशा=धूर
अंतःकरणपंचक=पांचकुंडें
महावाक्य=मंत्र
विषय=आहुति
इंद्रिय=अग्नि

श्लो. २७— (१) संवद श्लोक १३०-१३९

विस्तृत रूपकः—

विवेक-मंथा

हृदय—आरणी

उपशम – मंथास्थिरीकरणसाधन

धैर्य – मंथा दाबणें

गुरुवाक्यसामर्थ्य – घुसळण

ज्ञान – अग्नि (घुसळून प्रगट झालेला)

ऋद्धिसिद्धि – धूर

(ज्ञानाग्नीची पहिली ठिणगी)

मन – यमदमांनीं वाळलेलें पेटवण

वासना – समिधा

ममता – तूप

सोहं – मंत्र

इंद्रियकर्म – आहुती

प्राणक्रिया – स्रुवा

(शेंवटची पूर्णाहुति)

ब्रह्मतादात्म्य = अवभृथस्नान

आत्मबोधसुख = पुरोडाश

श्लो. २८ — (१) श्लोकपूर्वार्ध   १४०

(२) स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च   १४१

(३) यतयः संशितव्रताः (भावार्थानें)   १४२–१४३

श्लो. २९ — (१) अपाने जुह्वति प्राणं   १४४

(२) प्राणेऽपानं तथापरे + श्लोकउत्तरार्ध   १४५

श्लो. ३० — (१) श्लो. पूर्वार्ध   १४६

(२) श्लो. उत्तरार्ध   १४७

× यज्ञविद = यजनशील

(३) यज्ञासमाप्ति (मुळांत नाहीं)   १४८–१४९

श्लो. ३१ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५०–१५२
× यज्ञशेषामृत = अद्वैतज्ञान
(२) श्लो. उत्तरार्ध १५३–१५४

श्लो. ३२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५५
× ब्रह्मणःमुखे = वेद
(२) श्लो. उत्तरार्ध १५६

श्लो. ३३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५७–१५८
× द्रव्ययज्ञ कर्मात्मक व त्याचें
फळ स्वर्ग म्हणून ज्ञानयज्ञाची
त्यांना सर नाहीं. हें ज्ञानयज्ञ–
श्रेष्ठतेचें कारण, दृष्टांत–
तारे-सूर्य
(२) श्लो. उत्तरार्ध १५९
ज्ञानगौरव १५९
ज्ञानांत सर्वकर्म म्ह. साधन–
समाप्ति म्ह. नैष्कर्म्यबोध १६०
ज्ञानांत कर्मप्रेरक इंद्रियवृत्ति
समाप्ति १६१–१६२
ज्ञानांत साधनसमाप्ति
(वैराग्यविवेकप्रमुख) १६३

श्लो. ३४— (१) तद्विद्धि प्रणिपातेन १६४
× प्रणिपात=भजणें, अनुसरणें
तत्त्वदर्शी ज्ञानी=संत
(२) सेवया प्राणिपातेन १६५–१६६
× ज्ञानमांदिराचें सेवा हें दार
प्रणिपात=चरणीं लागणें, नम्र होणें.

सेवयाचें अधिक स्पष्टीकरण—
तनमनजीवानें अगर्वानें झटणें, दास्य करणें
(३) परिप्रश्नन+श्लोकउत्तरार्ध १६७

श्लो. ३५— (१) श्लो. पूर्वार्ध १६८
× मोह=शंका
(२) श्लो. उत्तरार्ध १६९
× आत्मनि पद गाळलें
(३) पुन्हां श्लो. उत्तरार्ध
(गुरुगौरवार्थ) १७०

श्लो. ३६— (१) श्लो. पूर्वार्ध १७१
× पाप आणि पापमूळ भ्रांति, व्यामोह
(२) श्लो. उत्तरार्ध १७२–१७४
× मुळांतला प्लवदृष्टांत गाळला
सर्व वृजिनं=विश्वसंभ्रम
„ „ =मनोमळ

श्लो. ३७— (१) श्लो. पूर्वार्ध १७५–१७६
× मूळ दृष्टांताबरोबर नवीन दृष्टांत १७५
मूळ दृष्टांतांत भर. पाणी हि
जो अग्नि जाळतो इ.
(२) श्लो. उत्तरार्ध गाळला

श्लो. ३८ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १७७–१८२
१ ज्ञानाची अनुपमता १७७
२ उपमा चैतन्य १७८
३ अशक्य गोष्ट शक्य होईल
तर उपमा देता येईल १७९–१८०

४ ज्ञान ज्ञानासारखें च अमृतदृष्टांत | १८१–१८२

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव १८३–१८५

१ अर्जुनाची श्रीकृष्णवचनाला मान्यता १८३

२ अर्जुनाच्या प्रश्नाचा बेत १८४

३ श्रीकृष्णाची सांगण्याला सुरवात १८५

(३) श्लो. उत्तरार्ध सोडून दिला

श्लो. ३९ –– (१) श्लो. पूर्वार्ध १८६–१८७

× 'तत्पर = आत्मसुखाची गोडी १८६

तत्परता इंद्रियनिग्रहाचें मूळ १८६

(२) मुळांत नसलेला विचार १८८

(३) श्लो. उत्तरार्ध १८९–१९१

श्लो. ४० –– (१) अज्ञः विनश्यति १९२–१९३

× दृष्टांत शून्यगृह

चैतन्यहीन देह

(२) अश्रद्धधानः १९४––१९५

× अश्रद्धेचा संशयाशीं संबंध

(३) संशयात्मा विनश्यति, नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं | १९६–२०१

संशयात्मनः

× विनश्यति १९६

इहपरलोकनाश सुखनाश (श्लो. उत्तरार्ध) | १९८

संशयात्म्याची अवस्था १९९–२०१

सत्यासत्य, हिताहिताविषयीं
अज्ञान दृष्टांत १ काळज्वरग्रस्त १९९
२ जात्यंध २०१
(४) संशयात्मा विनश्यति २०२

श्लो. ४१ — सर्व श्लोक सोडला

श्लो. ४२ — (१) तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं २०३–२०५
(२) ज्ञानासिनात्मनः २०६–२०७
(३) छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ
भारत २०८

पुढील अध्यायाची प्रस्तावना व या
अध्यायाचा उपसंहार २०९–२२४
(१) श्रीकृष्णाचें या अध्यायांतील बोलणें २०९
(२) मागील अध्यायद्वारें अर्जुनाच्या
भावी प्रश्नाबद्दल उल्लेख २१०
(३) भावी कथेचा गौरव २११–२१२
× भक्ति आणि रस २११
शांतरसाची महनीयता २१२
(४) त्या कथेचे मराठी बोल व त्यांच्या
अवधानाबद्दल विनंति २१३–२१६
× मराठी बोलांच्या अर्थाची खोली २१३
मराठी बोलांचा व्यापकपणा २१४-२१५
दृष्टांत—बिंब २१४
कल्पवृक्ष २१५
अवधानाबद्दल विनंति २१६
(५) या मराठी बोलामधील साहित्य
आणि शांतीची जोडी २१७

(६) या श्रवणांत सहज सुख आणि संसारदुःखनाश किंवा मोक्ष २१८–२२३
दृष्टांत—
१ साखरेचें औषध २१८
२ मलयानिल–अमृत–नाद २१९–२२०
३ वैरी–मैत्र २२२
४ रोग–दूधसाखर २२३
(७) गीताश्रवणार्थ विनंति २२४

अध्याय ५

श्लो. १— (१) तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् १
(२) श्लो. पूर्वार्ध २ – ३
× द्व्यर्थी बोलण्यानें अज्ञांचा घोटाळा
(३) पुन्हां तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ४
(४) यच्छ्रेयएतयोरेकं ५ – ८
× तृतीयाध्यायांतील आठवण ५
श्रेयस्कर = १ परिणामदृष्ट्या, २ साधनदृष्ट्या ७–८
(५) अर्जुनप्रश्नानें कृष्णप्रसन्नता ९–१४
× दृष्टांत – कामधेनु – बालक
शंकर – उपमन्यु

श्लो. २— (१) श्लो. पूर्वार्ध १५
(२) श्लो. उत्तरार्ध १६–१७
× विशिष्यते = सोपा
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १८

श्लो. ३ —(१) यो न द्वेष्टि न कांक्षति	१९
* द्वेष = शोक = आठवण	
(शोकयुक्त) विशेष अर्थ	
मेरुदृष्टांत	
(२) निर्द्वंद्वः स नित्यसंन्यासी ज्ञेयः	२०
* द्वंद्व = मी माझें – विशेष अर्थ	
(३) सुखं बंधात्प्रमुच्यते	२१
* बंध – संग] – दुःख]	
(४) संन्यासाच्या गृहत्यागादि कल्पनेचा निरास	२२–२४
* अग्निदृष्टांत	
(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव	२५
× कर्मयोगसंन्यासांतील समान तत्त्व = संकल्पत्याग	
श्लो. ४ —(१) श्लो. पूर्वार्ध	२६–२७
× दीपदृष्टांत	२७
(२) श्लो. उत्तरार्ध	२८
× विंदते फलम् = मानिती	
श्लो. ५ —(१) श्लो. पूर्वार्ध	२९
(२) एकं सांख्यं च योगं च	३०
× आकाशअवकाशदृष्टांत	३०
(३) यःपश्यति स पश्यति	३१
श्लो. ६—(१) श्लो. उत्तरार्ध	३२
(२) श्लो. पूर्वार्ध	३३

श्लो. ७—(१) विशुद्धात्मा (हें च एक
स्पष्ट पद) बाकी श्लो. पूर्वार्धांतलीं
तीन्ही पदें गाळलीं ३४
(२) सर्वभूतात्मभूतात्मा ३५–३६
× लवणसमुद्रदृष्टांत
(३) कुर्वन्नपि न लिप्यते ३७–३९
× कारणें — १ स्वभावत: च
कर्म गेलें २ केलें तरी
अकर्ता ' अहंता ' नाहीं म्हणून.
हे अमूर्ताचे गुण आहेत.
पूर्ण अमूर्त च असावयाचें.

श्लो. ८, ९— (१) श्लो. ९ उत्तरार्ध ४०
(२) श्लो. ८ उत्तरार्ध
पश्यन्शृण्वन् } ४१
(३) स्पृशन्जिघ्रन् ४२
× (श्लो. ९ पूर्वार्ध)
(४) अश्नन्
× विसृजन् गृह्णन् येथें घेतले ४३
(५) स्वपन् ४३
(६) गच्छन् ४४
(७) श्वसन् उन्मिषन्निमिषन्नपि ४५
(८) नैवार्किचित्करोमीति ४६–४७
× दोन्ही श्लोक सरमिसळीनें
विवेचनार्थ घेतले आहेत

श्लो. १० — (१) ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ४८
(२) संगं त्यक्त्वा करोति य: ४९

× तूप दृष्टांत

(३) श्लोकउत्तरार्ध ५०

श्लो. ११ — (१) कायेन ५१–५२

× शारीरव्यापारव्याख्या ५१

शारीरव्यापारदृष्टांत ५२

(२) मनसा ५३–५६

× मनोव्यापारव्याख्या ५३–५५

योगी अहंभाव सोडून

मनोव्यापार करतात

(३) केवलैरिंद्रियैरपि ५७–५९

× पिशाचदृष्टांतानें इंद्रियव्यापारव्याख्या

(४) बुध्या ६०–६१

(५) श्लो. उत्तरार्ध ६२–६३

(६) या व्याख्यानावर कृष्णाभिप्राय ६४–६७

× शांतरसाचें भरलेलें पात्र. जें बोललें जाणार नाहीं तें बोललें गेलें. हें बोलणें ऐकण्याला अधिकार.

(७) श्रोत्यांना उद्देशून संवाद पुढें चालू ६८–६९

(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७०

× आत्मशुद्धये सोडून दिलें

श्लो. १२ —(१) श्लो. पूर्वार्ध ७१

× युक्त = आत्मयोगें आथिला

कर्मफलं त्यक्त्वा = कर्मफळाशीं विटला.

(२) श्लो. उत्तरार्ध

श्लो. १३ —(१) सर्व कर्माणि मनसा संन्यस्य ७३
(२) आस्ते सुखं वशी ७४
× वशीचें व्याख्यान सुटलें
(३) श्लो. उत्तरार्ध ७५

श्लो. १४ —(१) मूळ श्लोकांतील पदांना धरून व्याख्यान केलेलें नाहीं
(२) प्रायः श्लो. पूर्वार्धाचा भाव ७६
(३) करून न करणें ७७
(४) स्वभावस्तु प्रवर्तते ७८–७९
× ईश्वर अलिप्त च राहतो.

श्लो. १५ — (१) मूळ श्लोकांतील पदांना धरून व्याख्यान केलेलें नाहीं.
(२) श्लो. पूर्वार्धाभास ८०
(३) मूर्त होऊन अमूर्तपण स्वतंत्र व्याख्यान ८१
(४) श्लो. उत्तरार्ध ८२
× सृजी पाळी संहारी स्वतंत्र व्याख्यान

श्लो. १६ — सर्व व्याख्यान अस्पष्ट
(१) श्लो. पूर्वार्धाभास ८३
(२) श्लो. उत्तरार्ध ८४–८६
× ईश्वराची प्रतीति आली म्हणजे ती स्वतःच्या ठिकाणीं बाणते तत्परम्. दृष्टांत – सूर्योदय ८४–८५

श्लो. १७ -- सर्व व्याख्यान अस्पष्ट
(१) श्लो. पूर्वार्धाभास ८७
(२) ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ८८–९२

कल्मष — विषमता
अभेददर्शनार्थदृष्टांत —
दैव — दीनपण
विवेक — भ्रांति
सूर्य — अंधकार
अमृत — मृत्यु
चंद्र — उष्मा
— पुढील श्लोकाला प्रस्तावना —
भूत व्याख्यान
(३) गच्छंत्यपुनरावृत्तिं — हें सोडलें.

श्लो. १८ — (१) विद्याविनयसंपन्न गाळलें　　९३–९६
× हत्तीच्या जोडीला मशक अधिक
इतर आणि आत्मज्ञ ही जोडी नवीन
गुरु हीन ही जोडी नवीन
परस्परविरुद्ध जोड्या बसवून
वर्णन केलें श्वपच — द्विज
धेनु — श्वान इ.
भेदभावनष्टतेचें कारण अहंभावनष्टता　　९५

श्लो. १९ — (१) निर्दोषं हि ह्या श्लोकार्ध　　९६
× निर्दोष = अद्वय
(२) इहैव तैर्जितः सर्गो　　९७–१००
× सर्ग = संसार, लोक
लोकांत असून अलिप्त दृष्टांत
कल्लोळ, खेचर
(३) येषां साम्ये स्थितं मनः　　१०१
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव　　१०२

श्लो. २० — (१) पदशः व्याख्यान नाहीं
असंमूढः पद गाळलें.
(२) श्लो. पूर्वार्ध + स्थिरबुद्धि १०३
× प्रिय अप्रिय शुभाशुभ
गिरिवर म्हटल्यानें स्थिरबुद्धि
हें पद सिद्ध.
(३) ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः १०४
× ब्रह्मवित् = समदृष्टि

श्लो. २१— (१) बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा १०५
(२) श्लोकउत्तरार्ध १०५
(३) पुन्हां बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा १०६–१०७
× कुमुददळदृष्टांत
(४) सर्व श्लोक थोडक्यांत १०८

श्लो. २२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + आद्यंतवंतः १०९–१२७
× १ आत्मसुखाभावीं भोगाला
लोक सुखकारक मानतात.
दृष्टांत— १ बुभुक्षित
२ तहानेला मृग
२ विषयसुख ही भाषा च
खोटी ११३–११९
दृष्टांत— विद्युत्स्फुरण
अभ्रच्छाया
विषकंद
मंगळ
मृगजळ
सर्पसावली

आमिष
पांडुरोगपुष्टि
— या दृष्टांतात १ आद्यंतवत्ता
२ भयंकर परिणाम ३ मिथ्यात्व
४ आमिषकारकता ५ भ्रम
—— असे विषयांचे पंचगुण
दर्शित केले आहेत.

" साद्यंत चि जाण दुःख " यांत आद्यंतवंत
पद आणून आद्यंत कसे तें हि
दाखविलें आहे.

३ लोक विषयसुख कां भोगतात——
(अ) भोगल्याशिवाय सरत नाहीं
म्हणून १२०
(आ) आत्मसुख नाहीं म्हणून १२१
(इ) विषयांत च असल्यानें
अभ्यासानें तें च सुख वाटतें
म्हणून १२२
दृष्टांत पुवांतले किडे, बेडूक, जलचर
(ई) मायाहेतु, संसारहेतु, लोकांकरवी
सिद्ध होतो म्हणून १२३–१२७
(२) न तेषु रमते बुधः १२८
× बुध = विरक्त

श्लो. २३ ——(१) काम क्रोधोद्भवं वेगंपर्यंत
सगळा श्लोक सोडून च दिल्या
सारखें केलें. १२९ व्या ओवींत

अस्पष्टपणें तो समावला १२९
(२) स सुखी नरः १३०–१३६
* सुखी = आंतील सुखानें
युक्त १३०
सुखाचें स्वरूप – भोक्ता भोग्य
असें नेहमीप्रमाणें नाहीं १३१
तेथें निरहंकारभूमिका समरस
भूमिका येते दृष्टांत पाणी व वारा
१३२–१३६

श्लो. २४— (१) योंतःसुखोंतराराम: १३७
(२) तथांतर्ज्योतिरेव यः १३८–१४०
× अस्पष्ट पदव्याख्यान परंतु
उद्बोधक, प्रसन्न, स्तावक वर्णन
(३) या स्तावक वर्णनावर गुरूंची
ठिकाणावर येण्यासंबंधीं सूचना १४१–१४३
(४) अस्पष्टपणें श्लोकउत्तरार्ध १४४
× योंतःसुखोंतराराम: स ब्रह्मनिर्वाणं
ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति असें
सांगण्याचा भाव
(५) अस्पष्टपणें श्लो. उत्तरार्थ १४५
× अंतर्ज्योतिरेव यः स ब्रह्म
निर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति असें
सांगण्याचा भाव– अथवा
आत्मप्रकाशें चोखेंवरून स्पष्ट होतो.

श्लो. २५ — (१) अस्पष्ट व्याख्यान. बहुतेक पदें गाळलीं
(२) ब्रह्मसुखाला अधिकारी १४६–१४७

श्लो. २६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १४८
(२) श्लो. उत्तरार्ध १४९
× अस्पष्ट
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १५०

श्लो. २७ — (१) स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान् १५१
× शरीर इंद्रियमय होतें तें
मनोमय केलें
(२) चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः १५२
(३) श्लो. उत्तरार्ध १५३
× प्राणापान सम करणें म्ह.
एक करणें
प्राणापान एक करून चित्ताकडे
वळवितात हा खुलासा

श्लो. २८ – (१) श्लोकपूर्वार्ध + विगतेच्छाभयक्रोधः
१५४–१५६
* अस्पष्ट व्याख्यान
१ विगतेच्छाभयक्रोधः =
वासनांतराची विवंचना १५५
२ यतेंद्रियमनः = जे वेळीं
गगनीं लयो इ. १५५ – १५६
दृष्टांत १५४ गंगा
(२) मुक्त एव सः १५७
× मुक्त एव चा भाव शरीरीं
चि ब्रह्म होये.

श्लो. २९ – (१) श्लोकपूर्वार्ध + "सुहृदं सर्व –
भूतानां ज्ञात्वा मां" हा सर्व भाग
सोडून दिला.

(२) मागील विवेचनाचा उल्लेख १५८
(३) श्लो. २७-२८ चा उल्लेख १५९
(४) शांतिमूर्च्छांत १६०

(१) कृष्णार्जुनसंवाद (पुढील अध्याय प्रस्तावस्वरूप) १६१-१६९
१ अर्जुनाचें चकित होणें १६१
२ कृष्णाच्या लक्षांत येऊन तदनुसार बोलणें १६२
३ श्रीकृष्णाचें परकायाप्रवेशप्राविण्य उल्लेखून अर्जुनाचें स्पष्टीकरणाचें मागणें १६३-१६४
४ सांख्याहून सोपा मार्ग असेल तर तो सांगंत ऐकण्याची अर्जुनेच्छा १६५-१६७
५ श्रीकृष्णाची प्रसन्नांतःकरणानें सांगण्याची तयारी १६८-१६९
(२) श्रीकृष्णाचें शिष्यवात्सल्य १६८-१७५
(३) पुढील अध्यायार्थ प्रस्ताव १७५-१८०

अध्याय ६

सहाव्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभागः-
(१) गीतालाभभाग्याबद्दल संजयाचे धृतराष्ट्राला उद्देशून उद्गार व धृतराष्ट्राची नापसंती } १-४
(२) धृतराष्ट्राच्या स्थितीबद्दल संजयाचें स्वगत भाषण
(३) स्वानंदानिमग्नतेनें संजय कृष्णार्जुन संवाद सांगेल म्हणून सूचन

(४) षष्ठाध्यायगौरव व श्रवणार्थ
विनंति १०-१३

(५) या प्रसंगीं स्वतःच्या मराठी
बोलाविषयीं उद्गार १४-२२

× अमृत जिंकणारीं रसिक अक्षरें
कोमलता.
रसाळपणाच्या लोभानें इंद्रियांत
कलह.
शब्दाचा व्यापकपणा
कैवल्यरसाची मेजवानी

(६) श्रवणाधिकार
१ निष्कामत्व २२
२ इंद्रियांना न समजूं देतां, २३
३ शाब्दिकत्व सोडून, २४,२५
४ अति हळुवारपणें, २६
५ स्वर्गसंसारेच्छा सोडून, २८
६ ज्ञानपूर्वक, २९-३०
श्रवण करील तो अधिकारी.

(७) गुरुकृपेनें अगम्य गीतातत्त्व
उत्कृष्ट तऱ्हेनें मी सांगेन ३१-३६

श्लो. १ -- (१) श्रीभगवानुवाच ३७-३८
(२) स संन्यासी च योगी च ३९-४२
× १ दोन्ही एकच ३९
२ फक्त नामभेद ४०
३ दृष्टांत- १ एक पुरुष दोन नांवें ४१
२ ,, ठिकाण ,, मार्ग ४१
३ ,, पाणी ,, घडे ४२

(३) श्लो. पूर्वार्ध + स: योगी ४३–४६
× अनाश्रित: कर्मफलं ४३
पृथ्वीचा दृष्टांत ४४
कार्यं कर्म करोति य: ४५–४६
(४) स संन्यासी च योगी च ४७
(५) न निरग्निर्नचाक्रिय: ४८–५१
उचित सोडल्यास दुसरें च
कर्म चिकटतें दृष्टांत लेप ४९
गृहस्थत्व सोडून संन्यासाचें
ओझें व्यर्थ ५०
निर्णय मूळ श्लोक ५१

श्लो. २— (१) श्लो. पूर्वार्ध ५२
(२) श्लो. उत्तरार्ध (भावार्थ) ५३

श्लो. ३— (१) श्लो. पूर्वार्ध ५४–५८
× योगारूढ होण्याला कर्म अवश्यक ५४
तें कर्म म्ह. यमनियमासन
प्राणायाम ५५
प्रत्याहार ५६–५७
ध्यानधारणा ५८
(२) श्लो. उत्तरार्ध (भावार्थ) ५९–६१
× शम = समाधि

श्लो ४ — (१) यदा हि नेंद्रियार्थेषु ६२–६३
(२) न कर्मस्वनुषज्जते ६४
(३) श्लोकउत्तरार्ध (भावार्थ) ६५
× निद्रितमनुष्यदृष्टांतानें
सर्व संकल्पसंन्यासित्व

(४) अर्जुनाचा विस्मय ६६
(पुढील श्लोकप्रस्ताव)

श्लो. ५ -- (१) श्लो. पूर्वार्धभावानें श्रीकृष्णोत्तर ६७
(२) श्लो. उत्तरार्धभाव ६८–७०
× स्वप्नदृष्टांतानें स्पष्टीकरण
घातकारण अविद्या, मोह, अहंकार

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध (भावार्थानें) ७१
(२) श्लो. उत्तरार्ध ७२–८०
× अनात्मा = शरीरासक्त
शरीराला आत्मा समजणारा ७२
हा शरीरासक्तीचा भ्रम
स्वतःचा च
१ कोशकीट ७२
२ द्रव्यप्राप्ति - डोळे झांकणें ७३
३ स्वतःच चोरलों म्हणणें ७४
४ स्वप्नघावमृत्यु ७५
५ शुकनलिका ७६–७९
६ उपसंहार (बंधकारणसंकलन) ८०

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ८१–८४
× श्लो. पूर्वार्ध ८१
जितात्मा = स्वांतःकरणजित ८१
प्रशांत = सकलकामोपशांत ८२
दृष्टांत— १ सोनें किडाळ
२ घटाकाश— आकाश ८३
जितात्मा प्रशांत — याचा थोडक्यांत
भावार्थ देहाहंकारनष्टता ८४

(२) श्लो. उत्तरार्ध ८५-८७
× श्लो. उत्तरार्ध ८५
सुखदुःखादींची प्रतीति न
होण्याचें कारण सर्वत्र आत्मदर्शन
दृष्टांत– १ सूर्य ८६
२ समुद्र–मेघधारा ८७

श्लो. ८ –– (१) ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ८८
× विज्ञान = संसार
तृप्तात्मा पद सोडलें.
(२) कूटस्थः ८९
(३) विजितेंद्रियः ९०
(४) युक्त इत्युच्यते योगी ९१
(५) समलोष्ठाश्मकांचनः ९२–९३
× लोष्ठ–कांचन
' अश्मन् ' गाळून
रत्न–दगड अशा जोड्या
घेतल्या

श्लो. ९— (१) श्लो. पूर्वार्ध ९४–९५
× मध्यस्थ गाळला
(२) साधुष्वपि च पापेषु ९६
(३) समबुद्धिः ९७–१०१
१ परब्रह्मानें च सर्व भरलें ९८
२ आकार चे भिन्न ९९
दृष्टांत सोनें ९८ पट १००
या प्रतीतीमुळें समबुद्धि १०१
(४) विशिष्यते १०२–१०४

पावित्र्य, ब्रह्मभाव, धर्म,] [सिद्धि,
स्वर्ग दोन्ही बाजूंनीं गौरवयुक्त वर्णन.

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०५
× या श्लोकपूर्वार्धावर केवळ
स्वतंत्र च भाष्य समजण्यास
हरकत नाहीं.
(२) एकाकी अपरिग्रही १०६
× निराशीः यतचित्तात्मा हीं
पदें सोडलीं
(३) उपसंहार १०७
× सिद्धलक्षणें भगवंतांनीं
स्वतःपेक्षां हि गौरवून
सांगितलीं
एकूण ह्या श्लोकावरचें
व्याख्यान अर्धवट च
म्हटलें पाहिजे.

श्लो. ११ पासून सुरू होणाऱ्या
योगविषयाची प्रस्तावना १०७–१६२
(१) श्रीकृष्ण योग्याचा गौरव
करून योग्याच्या वर्णनाच्या समाप्तीचें
कारण सांगतात १०८–१११
× ज्ञान, विश्वरचना, तेज, कर्म,
गुण या आधारें गौरव.
(२) ब्रह्मविद्या उघड सांगितली तर
भक्तिप्रेम भोगतां येणार नाहीं हा
कृष्णाभिप्राय ११२–११५

× प्रेमदर्शनार्थ दृष्ट लागण्याचा उल्लेख

(३) हा अभिप्राय व्यक्त करण्यापाठी

मागचीं श्रीकृष्णविचारसरणि ११६–११९

× अर्जुनाहंकार गेल्यावर एकटें होणार,

दर्शन संभाषणादि कसें होणार

(४) हें विचित्र न वाटावें म्हणून श्रोत्यांच्या

खात्रीसाठीं श्रीकृष्णार्जुन

प्रेमाचें वर्णन १२०–१३१

× अर्जुन = श्रीकृष्णसुखमूर्ति १२०

म्हातारपणीं वांझेला झालेंलें मूल १२१

प्रमाण– युद्धभूमीवर भक्तिप्रेम १२३

सर्व लाज इ. सोडणें १२४

(ओवी १२०) प्रथम सांगितलेली

गोष्ट पुन्हा १२५

अर्जुनाची पुण्याई १२६

अर्जुनसदृश भक्त १२७

कृष्णापेक्षां हि अर्जुनवर्णन

करावेंसें वाटतें कारण त्याच्यासाठीं

अवतार.

(५) श्रोत्यांची ज्ञानदेवांच्या

व्याख्यानाबद्दल प्रशंसा १३२–१३५

१ शब्द सामर्थ्य १३२

२ मराठी भाषेची

साहित्योर्मिमता १३३

३ ज्ञान, भाव, श्लोकार्थ

याविषयीं प्रशंसा १३४

४ निष्कामाला उत्कंठा

लावण्याइतकें सामर्थ्य. १३५

(६) श्रोत्यांसाठीं पुन्हां सुरवातीपूर्वी किंचित् अर्जुनभाग्यवर्णन १३६–१३८

(७) अर्जुनाची ब्रह्मप्राप्तीचा उपाय सांगण्याविषयीं विनयपूर्वक विनंति व श्रीकृष्णाची अनुमति १३९–१४३

(८) श्रीकृष्णाच्या अनुमतीवरून पुन्हां श्रीकृष्णप्रेमवर्णन १४४–१४६

(९) अर्जुनाच्या ब्रह्मप्राप्तीच्या योग्यतेबद्दल आतां श्रीकृष्णाची खात्री १४७–१५१

(१०) योगमार्गाचें श्रीकृष्णमुखानें गौरववर्णन १५२–१६०

× शंकर, योगी, ऋषि इ महानुभाव यांचा हा च मार्ग

या मार्गांत—

१ तहानभूक इ. शरीरभाव रहात नाहीं.

२ कालभेद नष्ट होतो.

३ स्थलभेद नष्ट होतो.

४ या मार्गाचा मुक्काम आपण च.

(११) अर्जुनाची मार्गश्रवणाची अधीरता १६०

(१२) श्रीकृष्णाच्या बोलण्याला सुरवात १६१

श्लो. ११— (१) शुचौ देशे १६२–१७९

× सूक्ष्म वर्णन १६२–१७०

स्थूल वर्णन १७०–१७९

शुचि म्ह. पवित्रता व स्वच्छता

पवित्रता सूक्ष्म स्वच्छता स्थूळ

म्हणून दुसरें वर्णन
पवित्रतावर्णनात —
१ अभ्यासवैराग्यवर्धक
२ उत्साहधैर्यसहजरमणीयतावर्धक
३ संतवसतियुक्त
४ योगप्रतिकूलांसहि योगानुकूल
करणारी — अशी जागा
सांगितली आहे.
स्वच्छता वर्णनांत —
१ साधकवसतियुक्त- साधक
योगानुकूल मानसिक व बाह्य
स्वच्छता निर्मितात.
२ जनसंमर्दरहित — लोकांची
वर्दळ अस्वच्छता निर्माण करते.
३ फलयुक्त झाडें— शुचि फलाहारानें
शरीरांत स्वच्छता
४ सौम्य ऊन— शरीरांत स्वच्छता
निर्मितें
५ मंदशीत वारा— शरीरांत स्वच्छता
निर्मितो
६ स्वच्छ निर्झरसमुदाय— स्वच्छ
पाण्यानें स्नानादिस्वच्छता
७ श्वापदरहितता— श्वापदें घाण
करतात
८ शकषट्पदरहितता— विनाकारण
लक्ष वेधूं नये म्हणून
९ हंससारसकोकिलमयूरांस

हरकत नाहीं (क्वचित्)

१० मठ किं[illegible]वा शिवालय– प्रत्यक्ष जागा

-- ए[illegible]ण स्वच्छ- एकांत- रमणीय स्थळ

(२) प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः १८०–१८१

(३) चैलाजिनकुशोत्तरम् १८२–१८३

(४) नात्युच्छ्रितं नातिनीचं १८४–१८५

× उंच आसन झाल्यास आंग डोलेल नीच झाल्यास भूमिदोष.

श्लो. १२ -- (१) तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा १८६

× सद्गुरुस्मरण एकाग्रतेला आवश्यक

(२) यतचित्तेंद्रियाक्रियः १८७–१८८

× मुद्दाम चित्तेंद्रियक्रिया आवराव्या न लागता या गोष्टी सहज सुखपूर्वक झाल्या पाहिजेत असा अभिप्राय दिसतो.

(३) उपविश्यासने १८९

(४) युंज्याद्योगं १९०–१९१

× १ शरीर आपोआप स्थिर होणें

२ सर्व वायु एकवट होणें

३ चित्तप्रवृत्ति अंतर्मुख होणें

(५) मुद्रावर्णन किंवा वज्रासन अथवा मूळबंध १९२–२००

(हें मुद्रावर्णन पुढील समंकायाशिरोग्रीवं या श्लोकाची प्रस्तावना समजण्यास हरकत नाहीं)

श्लो. १३ — (१) समं काय २०१

× हातांची स्थिति

(२) शिर + संप्रेक्ष्य इ. श्लोक
उत्तरार्थ २०२–२०६

(३) ग्रीवा २०७–२०८

× म्ह. जालंदरबंध

(४) समं काय २०९–२१०

× नाभि उदर इ. ची स्थिति
म्ह. ओढियाणाबंध
श्लोकनिमित्तानें हठयोगांतील
बंधवर्णन केलें.

श्लो. १४ — (१) हा श्लोक सोडून च दिला आहे.
फक्त " प्रशांतात्मा " या पदाचा कांहींसा
आधार घेतलेला दिसतो.

(२) प्रशांतात्मा २११–२१३

× १ कल्पनानाश
२ प्रवृत्तिशमन
३ शरीरधर्मविस्मृति

योग्याच्या आसनावस्थेनंतर सिद्धावस्थेपर्यंत
म्हणजे महाशून्यांत लीन होईपर्यंत मुळाका
सोडून स्वतंत्र वर्णन २१४–३१८

(१) श्लो. १३ ओवी १९२–२०० मध्यें
सांगितलेल्या मूळबंधानें किंवा वज्रासनानें
कोंडलेल्या अपानवायूचें क्रमानें कार्य
२१४–२२०

× १ प्रथम मणिपूर चक्राला धक्के
२ शरीरस्थ सर्व मळनाश
३ कोठ्यांतील कफपित्तनाश

४ सप्तधातुसंशोधन

५ मेदनाश

६ अवयवशैथिलीकरण

७ व्याधींचा आभास व विनाश

८ जलतत्त्व पृथ्वीतत्त्व एकीकरण

तात्पर्य—

१ मळ व मेदविनाश

२ धातुशुद्धि

३ जलतत्त्व पृथ्वीतत्त्व साम्य

(२) श्लो. १३ ओवी १९२–२२०
मध्यें सांगितलेल्या आसनानें जागृत झालेल्या
कुंडलिनीची अवस्था व कार्य––

१ कुंडलिनीचें वर्णन २२१–२२५

× प्रमाण व अवस्था — ३॥ फेऱ्याची
अधोमुख निद्रित २२३ नाभिस्थानीं
२२५

कल्पना येण्यास उपमा —

१ नागिणीचें कुंकवानें न्हालेलें पिलू
२२२

२ विजेची सुरळी
३ अग्निज्वाळांची वळी
४ सोन्याची लगड
} २२४

(२) कुंडलिनीची जागृतीनंतर
प्रथमावस्था– २२६–२२७

× जागृतीला उपमा–

१ नक्षत्र तुटणें
२ सूर्यासन भंग
३ तेजबीजविरूढि
} २२६

वेढे सोडून आंग मोडून
नाभिकंदावर उभी २२७
(३) कुंडलिनीची भूक व
अपानवायूचा कवळ २२८–२२९
(४) कुंडलिनीचें खाणें २३०–२४०
मांस, हृदयाचे एक दोन घास,
नखें, सांधे, शिरा, चामडें व
रस रुधिरादि— एकूण सर्व
ठिकाणचें मांस.
इत्यर्थ— पृथ्वी व जलतत्त्व पूर्ण
भक्षण करून फक्त भक्षण करण्यास
वायुत्तव उरतें.
(५) कुंडलिनीचा संतोष सुषुम्नेंत
निवास व संतोषानें गरळ ओकणें २४१
(६) गरळ ओकण्याचा परिणाम २४२–२४६
१ हें गरळ प्राणवायूला अमृतवत्
२ प्राणवायु पूर्वसामर्थ्य देतो
३ इतर सर्व वायु नष्ट होऊन
फक्त प्राणवायु राहतो
४ तीन्ही इडादि नाड्या एकत्र
व साही चक्रांचे पदर नष्ट
५ नाकपुड्यांतून वाहणाऱ्या वायूचा लोप
६ गंध कुंडलिनीबरोबर सुषुम्नेंत प्रविष्ट
(७) अशा च अवस्थेंत कुंडलिनीला
सत्राव्या कलेच्या अमृताची प्राप्ति
व तिचा सर्व शरीरावर परिणाम २४७–२७०
१ सत्राव्या कलेचा रस सर्वांगांत

सुरणें उपमा मूस–मेण २४९
सूर्य–ढगें २५१
२ शरीरावरील जुनी त्वचा
झडून जाणें व तदनंतरचें रूप–
उपमा–– २५३–२५८
१ स्फटिकवत्
२ रत्नबीजाचे कोंब
३ संध्यारागशरीर
४ चैतन्यतेजप्रतिमा
५ कुंकुमानें भरलेलें
६ चैतन्यरसानें ओतलेलें
७ मूर्तिमंत शांति
८ आनंदचित्राचें रंगकाम
९ आत्मसुखाचें स्वरूप
१० संतोषवृक्षाचें रूप
११ सुवर्णचंपककळा
१२ अमृताचा पुतळा
१३ कोमळतेचा मळा
१४ शरदृतूंतलें चंद्रबिंब
१५ मूर्तिमंत तेज
३ मृत्यु भिईल अशी अवस्था २५९
४ बाळदशाप्राप्ति
५ अनुपमधैर्यप्राप्ति
६ रत्नासारखीं नखें
७ नवीन हिऱ्यासारखे दांत
८ माणिकाप्रमाणें नवीन रोम २५९–२७०
९ कमळाप्रमाणें भडक हात

१० शिंपल्यांतील मोत्याप्रमाणें दृष्टि
११ वायुवत् देह
१२ सर्व सिद्धि हस्तगत
(८) हृदयांत प्रविष्ट झालेल्या
कुंडलिनीचें वर्णन २७१–२७३
हृदयांत कुंडलिनी कशी
प्रवेशली २७१
कुंडलिनीचें वर्णन २७२–२७३
(९) कुंडलिनी हृदयांत आल्या
नंतरचा परिणाम २७४–२७९
१ अनाहतध्वनिनाद आपोआप
उटणें. २७४
२ नाना प्रकारचे नादप्रकार
ऐकूं येणें २७५–२७६
३ नादकारण प्राण २७८
४ त्या हृदयांतील नादानें
ब्रह्मरंध्र उघडणें २७९
(१०) कुंडलिनीचा ब्रह्मरंध्रप्रवेश
व तेथें तिचें स्वरूप २८०–२८८
१ कुंडलिनीचें तेज चैतन्यांत लीन होतें.
२ कुंडलिनी अद्वैतस्वरूप, प्राणस्वरूप होतें
३ तिच्या या रूपाला उपमा—
वायूचा पीतांबर टाकलेली, दिव्याची
ज्योत, आकाशांत लीन झालेली वीज
× हृदयकमलापर्यंतचें स्वरूप
१ सोन्याची सरी
२ प्रकाशाची झरा
४ हृदयांत लीन

— तात्पर्य ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनीचें तेज, तिची कांति, नाद वगैरे कांहीं च उरत नाहीं.

(११) ब्रह्मरंध्रप्रवेश झाल्यानंतरची अवस्था २८९–२९०

१ मनाला जिंकणें २ वायु कोंडणें ३ ध्यान धरणें ४ संकल्पविकल्प	शिल्लक रहात नाहीं.

(१२) उपसंहार २९१-२९२

१ हा मार्ग म्हणजे पिंडानें पिंडग्रास

२ याची परंपरा नाथसंप्रदाय

३ हा या अध्यायांत ध्वनिरूपानें कृष्णानें सांगितला

४ त्याचा विस्तार ज्ञानदेवांनीं केला.

(१३) (पिंडाचा पूर्ण ग्रास दर्शविण्यासाठीं) ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनी आल्यानंतरची आकाशाशीं मिळून जाण्यापर्यंतची योग्याची स्थिति २९३–३००

१ योगी या स्थितींत केवळ वायुरूप असतो. त्याला खेचर संज्ञा

२ योग्याच्या पावलोपावलीं सिद्धि

३ योग्याच्या शरीरांतील पृथ्वी, आप, तेज हीं तीन तत्त्वें नष्ट होतात.

४ कांहीं कालानें योग्याच्या शरीरांतला वायु हि आकाशांत लीन होतो. येथें पिंडाचा पूर्ण ग्रास झाला.

(१४) कुंडलिनीची ब्रह्मरंध्रांत जाऊन
पुढें आकाशांत मिळेपर्यंतची स्थिति

३००-३१८

१ कुंडलिनी वर निघून जात असतां
तिची "मारुति" संज्ञा.

२ श्लो. १३ मधील जालंधरबंध
आतां सुटतो.

३ कंठस्थानांतील काकीमुख फोडून
कुंडलिनी वर ब्रह्मरंध्रांत जाते.

४ पश्यंति म्ह. कंठापुढें तिचें
ब्रह्मरंध्रांत निर्गमन

५ ब्रह्मरंध्रांत स्थिरीकरण अ - उ - म
या तीन ॐकारमात्रांपैकीं म
पर्यंत ती पोंचते.

६ या अवस्थेंत पंचमहाभूतविनाश.

७ यापुढें मकाराच्या हि पुढें प्राण
आकाशांत लीन होतो.

८ यापुढें आकाश हि महाशून्यांत
लीन व्हावयाचें.

९ हें सर्व आतां शन्दापलीकडचें
प्रकरण झालें. ३००-३१८

* —ओंवी २१४ ते ३१८ या शंभर ओंव्यांतलें हें साद्यंत योगवर्णन काव्यमय आणि अद्भुत असलें तरी गुंतागुंतीचें आणि पाल्हाळिक झालें आहे यांत शंका नाहीं. तें मुळाला सोडून तर आहे च. त्यामुळें योगविषयाची गूढता च ठसली

जाते. उकल थोडा होतो.

— हें सर्व वर्णन ज्ञानेश्वरांच्या अनुभवाचें निःसंशय नाहीं. कारण असा सबंद पिंडासकट जीव महाशून्यांत विलीन करण्याचा अनुभव ज्याला आला तो बोलण्याला शिल्लक च उरणार नाहीं. तथापि ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनीचा प्रवेश झाल्यानंतर ज्ञानेश्वरांनीं वर्णनाचा उपसंहार केला आहे. तेथपर्यंत तरी त्यांना अनुभव होता असें कोणी म्हणूं शकतील.

इतकें मात्र खरें कीं, ही पिंडासकट जीव महाशून्यांत लीन करण्याची कल्पना ज्ञानेश्वरांच्या आवडीची दिसते.

१ पवित्रस्थान

२ यमनियम

३ आसन

४ शरीरशुद्धि

५ कुंडलिनीजागृति

६ कुंडलिनीकडून आप व पृथ्वी या भूतांचा विनाश

७ कुंडलिनीच्या मस्तकांतील बोधप्राप्ति

× मस्तक = बुद्धिकेंद्र

सतरावीचें अमृत म्ह बोध

८ कुंडलिनीचें हृदयांत
वास्तव्य व तेथें नादानुभव
× हा नाद म्ह. पुढें
जाण्याच्या प्रेरणेचा आवाज.

९ कुंडलिनीचें ब्रह्मरंध्रांत
प्रयाण (मस्तकांत)

१० येथें आप पृथ्वीच्या बरोबर
तेज या भूताचा हि विनाश

११ ब्रह्मरंध्रांतील आकाशांत
कुंडलिनीची लीनता म्हणजे वायु-
तत्त्वाचा हि विनाश.

१२ ब्रह्मरंध्रांतील आकाशाची
महदाकाशांत म्हणजे शून्यांत लीनता,
म्हणजे पूर्णपिंडविनाश.

— एकंदर वर्णनावरून अशी
निष्कर्षपरंपरा निघते. आतां
यांतील कुंडलिनीचें स्पष्टीकरण –
कुंडलिनी ही एक अशी शक्ति
कल्पिली आहे कीं, जिच्या
निद्रावस्थेंत पंचमहाभूतांचा पिंड
पोसला जाऊन जीव त्यांत बद्ध
होतो. ती जागृत झाल्यावर क्रमा-
क्रमानें पंचमहाभूतांचें शोषण
होऊन जीव व पिंडासकट ती
स्वतः महाशून्यांत लीन होते.
गर्भांत नाभिस्थानापासून च सर्व
पिंडपोषण होतें. तेथें च ही

शक्ति कल्पिली आहे. – ज्ञानेश्वरांनीं
हें सर्व वर्णन काव्यमय विस्तारानें
करून वेळोवेळीं योग्याच्या अवस्थेची
रमणीय वर्णनें केलेलीं आहेत.

श्लो. १५ —(१) उत्तरार्धाच्या आधारावर विवेचन
३१९–३२७॥

× मत्संस्थाम् पदाधारें विशेषणयुक्त
वर्णन ३१९–३२४

१ तर्कातीतता
२ अवस्थातीतता
३ जगन्मूलता
४ अव्यक्तता
५ व्यक्ताधारत्व
६ अवतारस्वरूपता

—ज्याला आहे असें असा विशेषण-
निष्कर्ष निघूं शकेल.

(२) शांति निर्वाणपरमां अधिगच्छति
३२५–३२७॥

(३) पुढील श्लोकप्रस्तावार्थ
अर्जुनाचा प्रश्न ३२७॥–३३७

१ अर्जुनाची श्रीकृष्णविवेचनाला
मान्यता ३२७॥–३३१

२ जो योग सांगितला त्याला
योग्यता लागेल कीं कोणाला हि
याचा अभ्यास करतां येईल ३३२–३३७

(४) श्रीकृष्णाचें अर्जुनाला उत्तर ३३८–३४४
हीं पदें सोडलीं.

१ कर्त्याच्या योग्यतेशिवाय कोणतें हि कार्य होत नाहीं. ३३९

२ कार्यसिद्धीवरून कर्त्याची योग्यता ठरते कारण योग्यतेशिवाय कार्यसिद्धि होत नाहीं. ३४०

३ योग्यता हळूं हळू येते ३४१-३४२

४ (एवढी योगता तुला हि आहे) ३४३

४ परंतु अनियताला योग्यता नाहीं ३४४

श्लो. १६ — (१) नात्यश्नतस्तु न चातिस्वप्नशीलस्य ३४५

(२) न चैकांतमनश्नतः ३४६

× क्षुधेबरोबर तृषा हि घेतली. आहारांत पाण्याचा हि अंतर्भाव

(३) जाग्रतो नैव चार्जुन ३४७

× शरीर च रहात नाहीं मग योग कोठून.

(४) सिद्धांत ३४८

श्लो. १७ -- (१) युक्ताहार युक्तचेष्टा ३४९

(२) युक्ताविहारयुक्तस्वप्न ३५०

× चालण्याबरोबर बोलणें हि घेतलें

(३) युक्तस्वप्नावबोधस्य ३५१

(४) युक्ततेनें धातुसाम्य ३५१

(५) योगो भवति दुःखहा ३५२

× दुःखहा या निषेधक पदाबद्दल संतोषवर्धक हें स्पष्ट पद

श्लो. १८-- (१) श्लोकपूर्वार्ध (भाव) ३५३

योगयुक्तीनें सहज होतो ३५३

दृष्टांत–उद्यम–समृद्धि ३५४
पुन्हां श्लोकपूर्वार्ध ३५५
(२) युक्त इत्युच्यतेचा भाव ३५६
× निस्पृहः सर्वकामेभ्यो गाळलें

श्लो. १९— (१) श्लो. उत्तरार्धभाव ३५७
(२) श्लो. पूर्वार्धभाव ३५८
(३) मागील श्लो. १५ मध्यें अर्जुनानें विचारलेल्या योगाच्या योग्यतेसंबंधीच्या प्रश्नाला उद्देशून–व पुढील श्लोक-प्रस्तावार्थ ३५९–३६३
१ अर्जुनाला श्रवणार्थ सूचना ३५९
२ प्राप्ति पाहिजे मग अभ्यासाला कां भ्यावें ३६०
३ इंद्रियें अभ्यासाचा व्यर्थ बागुलबोवा उभा करतात ३६१–३६३
दृष्टांत औषध ३६२
४ वास्तविक योगासारखें कांहीं सोपें नाहीं ३६३

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध भावार्थानें ३६४–३६५
(२) श्लो. उत्तरार्ध भावार्थानें ३६५–३६६
× तुष्यति पद गाळलें

श्लो. २१ –– (१) सुखमात्मात्यंतिकं ३६७
(२) अतींद्रियम् ३६८
(३) स्थितः ३६८
× बुद्धिग्राह्य, चलति तत्त्वतः ह्रीं पदें सोडलीं.

श्लो. २२ —	(१) श्लो. उत्तरार्ध	३६९–३७०
	(२) श्लो. पूर्वार्ध	३७१
श्लो. २३ —	(१) भावार्थाने श्लो. पूर्वार्ध	३७२–३७३
	(२) भावार्थाने श्लो. उत्तरार्ध	३७४
	× अनिर्विण्णचेतसा, निश्चयेन या पदांचा भावार्थ नाहीं.	
श्लो. २४ —	(१) श्लो. पूर्वार्ध	३७५
	(२) श्लो. उत्तरार्ध	३७६
	(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव	३७७
श्लो. २५ —	(१) श्लो. पूर्वार्ध+आत्मसंस्थं मनः कृत्वा	३७८
	(२) न किंचिदपि चिंतयेत्	३७९–३८०
	× कांहीं चिंतू नये म्हणजे निश्चय केला त्याशिवाय कांहीं असा विशेष अर्थ.	
श्लो. २६ —	(१) श्लो. पूर्वार्ध	३८१
	× मन स्थिर झालें नाहीं तर त्याला जाईल तेथें जाऊं द्यावें हा मुळाला सोडून अर्थ.	
	(२) श्लो. उत्तरार्ध	३८२
	× चित्त मग सहज च नियमनांत येईल–मुळाला सोडून अर्थ.	
श्लो. २७ —	हा श्लोक सोडून च दिला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.	
	(१) स्थैर्यामुळें आत्मस्वरूपाजवळ चित्त येऊन	३८१

	(२) अद्वैतमय होईल	३८४
	ज्याप्रमाणें आकाशांत अभ्र	
	लीन होतां च एकटे आकाश	३८५
	त्याप्रमाणें चित्तलय झाल्यावर	
	चैतन्यप्राप्ति	३८६
श्लो. २८ —	(१) श्लोकपूर्वार्धाधारें	३८७
	(२) श्लो. उत्तरार्ध	३८८
	× लवणदृष्टांत	
	(३) अत्यंतं सुखमश्नुते	३८९
	(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव	३९०
श्लो. २९ —	(१) श्लो. पूर्वार्ध	३९१
	(२) श्लो. उत्तरार्ध भावार्थ	३९२
श्लो. ३० —	(१) श्लो. पूर्वार्ध भावार्थानें	३९३–३९४
	(२) श्लो. उत्तरार्ध भावार्थानें	
	उदा. रस –	३९५–३९७
श्लो. ३१ —	(१) श्लोकपूर्वार्ध	३९८–४००
	दृष्टांत– पट – तंतु	
	अलंकार– सोनें	
	वृक्षपानें– रोप	
	(२) श्लो. उत्तरार्ध	४०१–४०३
	× सर्वथा वर्तमानोऽपि पंचात्मक	
	शरीरांत राहून हि	
श्लो. ३२ —	(१) श्लो. पूर्वार्ध	४०४
	(२) सुखं वा यदि वा दुःखं	४०५–४०७
	(३) स योगी परमो मतः	४०८
	× सुखं वा यदि वा दुःखं चा	

अर्थ येथें बदलला जो ४०५ ते
४०७ मध्यें केला होता व जो
मुळांतला आहे.
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४०९–४१०
× आत्मौपम्य साम्याखेरीज
जगांत प्राबल्य नाहीं.

श्लो. ३३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + उत्तरार्धभाव ४११

श्लो. ३४ — (१) चंचलं हि मनः कृष्ण
उत्तरार्धांतील वायुदृष्टांत | ४१२–४१३
× मुळाच्या जोडीला मर्कटदृष्टांत
(२) प्रमाथि बलवत् ४१४
(३) दृढम् ४१५–४१६
× विवेक संतोषनाशकारकता
मुळाहून स्वतंत्र
(४) श्लो. उत्तरार्धभाव ४१६–४१७

श्लो. ३५ — (१) श्रीभगवानुवाच + श्लो. पूर्वार्ध ४१८
(२) श्लो. उत्तरार्ध ४१९
(३) मनाची मुळांत न सांगितलेली
खुबी ४२०

श्लो. ३६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४२१
× असंयतात्मा = अभ्यासवैराग्यहीन
(२) श्लो. उत्तरार्ध ४२२–४२६
× प्रश्नाचा उपयोग करून मुळाला
जोरदारपणा आणला आहे.
मन निश्चळ होईल कसें, त्याचा

उपयोग केल्याशिवाय ? ४२२–४२३

उपायाची सुरवात करू पाहूं

मन कसें निश्चळ होत नाहीं ? ४२४

योगसाधन काय खोटें. स्वतःला

अभ्यास करायला नको असें

म्हण ४२५

योगापुढें मनाची काय पर्वा ४२६

(३) अर्जुनाची कृष्णवचनाला मान्यता

व मनाबद्दलच्या स्वविधानाचें कारण

व योगदर्शनोपकृति स्वीकार ४२७–४२९

श्लो. ३७, ३८, ३९ एकत्र

श्लो. ३९ — (१) सबंध श्लोक प्रश्नोपक्रम ४३०

„ ३७ — (२) अयतिश्रद्धयोपेतो ४३१

„ „ — (३) योगाच्चलितमानसः हा भाग

गाळला.

श्लो. ३८ (४) उत्तरार्धभाव ४३२–४३३

× श्लो. ३७ मधील अप्राप्य योग–

संसिद्धि चें कारण आयुष्यनष्टता

हें स्पष्ट केलें ४३३

श्लो. ३८ (५) श्लो. पूर्वार्ध ४३४

× अकालींचें अभ्र घेतलें

कारण मुळांतलें वर्णन अकालाभ्राला

च लागू होतें.

श्लो. ३७ (६) अप्राप्य योगसंसिद्धि ४३५

श्लो. ३७ (७) कां गतिं कृष्ण गच्छति ४३६

श्लो. ४० —— (१) सबंद श्लोक मथितार्थानें ४३७

× विनाश किंवा दुर्गति नाहीं
म्हणजे मोक्ष च. दुसरी गति
नाहीं हा भाव.

(२) परंतु मध्यें विश्रांति घ्यावी
लागते ४३८

(३) विश्रांतीचें कारण वेगाभाव ४३९

× मुळांत नसलेलें स्पष्टीकरण
पुढील श्लोकाला प्रस्तावनारूप

श्लो. ४१ —— (१) प्राप्य पुण्यकृतान् लोकान् ४४१

(१) उषित्वा शाश्वतीः समाः ४४२–४४३

× पुण्यलोकांतील भोग तो विघ्न
मानतो. त्याला त्यांचा कंटाळा
येतो ' शाश्वतीः समाः ' चा भाव

(३) श्लो. उत्तरार्ध थोडक्यांत ४४४

(४) या जन्मांतील योगभ्रष्टाची
वागणूक ४४५–४४८

१ नीति – मार्ग

१ सत्य – वाचा

३ शास्त्र -- दृष्टि

४ वेद – दैवत

५ सदाचार – व्यवसाय

६ सारासारविचार – मंत्री = मित्र

७ ईश्वर – चिंतन

८ गृहदेवता – ऋद्धि

श्लो० ४२ , ४३ — (१) अथवा योगिनामेव
कुले भवति धीमतां ४४९-४५१
× योग्यांचें वर्णन :—
१ ज्ञान—अग्निहोत्र
२ परब्रह्म—श्रोत्रिय !
३ आत्मानंद—वतन
—गार्हस्थ देखावा
४ सिद्धांत—सिंहासन
५ त्रिभुवन—राज्य
— राज्य वैभव
१ कोर्काळ—संतोषवनस्थ
२ विवेकमूळवसति
—वनवैभव
गार्हस्थ्य, राज्य आणि वन-
वैभव तीन आधारांनीं वर्णन.
(२) श्लो. उत्तरार्ध (मध्यें च ४३ वा
श्लोक घालून हा शेंवटीं उत्तरार्ध
आला आहे) ४५५-४५६

श्लो. ४३ — (३) श्लो. पूर्वार्ध ४५२-४५४
× ज्ञानेश्वरांचें स्वचरित्र च
यांत गोवलें आहे.
(४) श्लो. उत्तरार्ध गाळला.

श्लो. ४४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४५७-४६४
× पूर्वाभ्यासेन तेनैव ४५७
ह्रियते ह्यवशोऽपिसः ४५८-४६१
योगभ्रष्टवर्णन ४६२-४६४

(२) श्लो. उत्तरार्ध गाळला तरी
४५९ व्या ओवींत " तैसे दुर्भेद्य
जे अभिप्राय " या ओवींत
त्याचा भाव कल्पितां येईल.

श्लो. ४५ — (१) श्लो. पूर्वार्धभाव+अनेक
जन्मसंसिद्धभाव ४६५–४६६
(२) ततो याति परां गतिम् ४६७–४७०
(३) योगी संशुद्धकिल्बिषः चा
भाव ४७१
(४) ततो याति परां गतिम्
पुन्हां ४७२–४७३

श्लो. ४६ — (१) कर्मिभ्यः ४७४
(२) ज्ञानिभ्यः ४७५
(३) तपस्विभ्यः ४७६
(४) अधिकत्वकारण ४७७–४७८
(५) थोडक्यांत श्लो. पूर्वार्ध +
कर्मिभ्यश्चाधिकः ४७९
(६) योग्याचा गौरव ४८०
× शरीरधारी असून हि
ब्रह्मज्ञानी महिमा
(७) तस्माद्योगी भवार्जुन ४८१

श्लो. ४७ — (१) सबंद श्लोकांतलीं
श्रद्धावान्भजते व मद्गते
नांतरात्मा एवढीं च पदें
घेऊन त्यावर व्याख्यान
केलें आहे म्ह. श्लोकाचा

मूळ अर्थ पार सोडून
दिला आहे.

(२)	मद्गतेनांतरात्मा	४८२
(३)	श्रद्धावान्भजते	४८३
(४)	मद्गतेनांतरात्मा पुन्हां स्पष्ट स्वरूपांत	४८४–४८५

	अध्यायोपसंहार व पुढील अध्याय प्रस्ताव	४८६–४९७
(१)	अध्यायोपसंहार	४८६
(२)	अर्जुनश्रवणनिष्ठेनें कृष्णसंतोष	४८६–४८८
(३)	पुढील अध्यायप्रसंगावर शेतीचें रूपक	४८९–४९३

× शांतिरसोत्कटता
|
सिद्धांतबीज
|
अंकुर
पेरणारे निवृत्तिनाथ
सात्त्विकभाव वृष्टि
|
आत्मभावना ढेकळे विरणें
|
चतुराचित्त वाफे
|
चाडें ज्ञानेश्वर

(४) श्रवणपद्धति रूपकानें ४९४-४९५
मन--कान ऐकणें
बुद्धि--डोळा पाहणें
चित्त देऊन--चोळ घेणें
सावधानता--हात.
(५) श्रवणपरिणाम ४९६
(६) पुढील अध्यायप्रस्ताव थोडक्यांत ४९७

अध्याय ७

श्लो. १ — (१) योगं युंजन् १
× मय्यासक्त व मदाश्रय
वगैरे पदें सोडली
६ व्या अध्यायाला अनुलक्षून
युंजन् = योगयुक्त झालास
असा अर्थ केला

श्लो. २ — (१) उत्तरार्ध २
(२) विज्ञान जाणण्याचें कारण ३-४
× विज्ञान = प्रापंचिक ज्ञान
आधीं विज्ञानाची ओळख
पाहिजे च. ज्ञानाच्या वेळीं
ती ओळख सुटते.
(३) ज्ञानविज्ञानअज्ञानव्याख्या ५-६
(४) श्लो. उत्तरार्ध ७-९

श्लो. ३ — (१) सर्व श्लोक थोडक्यांत १०
(२) श्लोकानुसार सैन्यदर्शांत ११-१२

(३) पुन्हां सर्व श्लोक थोडक्यांत १३

(४) म्हणून हें सांगणें फार मोठें काम १४

श्लो. ४ — (१) प्रकृतीची माया म्हणून ओळख १५

(२) मे अष्टधा भिन्ना प्रकृति १६

(३) प्रकृति अष्टधा पण ऐक १७

(४) श्लो. पूर्वार्ध+अहंकार १८

श्लो. ५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १९

× आठांची साम्यावस्था म्हणून परा

(२) जीवभूतां २०–२१

× मनाकरवीं मानवी शोकमोह अर्जुनाला उद्देशून

+ १ जडाला – चेतनत्व
२ चेतनाला – प्रेरणा
२ मनाला – शोकमोह
४ बुद्धीला – जाणणें
} प्रकृतिकार्य

(३) ययेदं धार्यते जगत् २१

× जगत् प्रकृतीच्या अहंभावामुळें धरलें जातें

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २२

ही सूक्ष्म प्रकृति स्थूल होऊं लागते तेव्हां भूतसृष्टीची टांकसाळ सुरू होते.

(२) टांकसाळीचें रूपक २२–२५

चार ठसे = जरायुज, अंडज
जारज , स्वेदज

चौऱ्यांशी लक्ष नाण्यांचें पर

= अफाट भांडार

(३) श्लोकउत्तरार्ध रूपकभाषेंत २६

(४) श्लो. उत्तरार्ध रूपक सोडून २७-२८

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २८-३०

× मृगजळदृष्टांतानें –

जग – प्रकृति – ईश्वर

मृगजळ – किरण – सूर्य

सृष्ट्युपसंहारांत ईश्वररूपता.

मृगजळदृष्टांतानें सृष्टिमिथ्यात्व

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३१-३२

× सृष्टिस्थितिउपसंहार सर्वावस्थेंत

ईश्वररूपता दृष्टांत सूत्रमणि

(सुवर्णदृष्टांतानें अद्वैत)

श्लो. ८-९ श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३३

+ पवनीं स्पर्श मुळांत नाहीं.

श्लो. ९ — (२) पुण्यो गंधः पृथिव्यांच ३४

श्लो. ८ — (३) प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दःखे ३४

+ नैसर्गिक शब्द = स्वाभाविक बोलणें

श्लो. ८ — (४) पौरुषं नृषु ३५

+ नराच्या ठायीं नरत्व इ.

मुळांत नाहीं

श्लो. ९ — (५) तेजश्चास्मि विभावसौ ३६

श्लो. ९ — (६) जीवनं सर्वभूतेषु ३७-३९

× जीवन = जीवननिर्वाहसाधन

(७) तपश्चास्मि तपस्विषु सोडून

दिलें तें पुढें ४४ व्या ओवींत घेतलें.

श्लो. १०-११-८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०-४२
× बीजवर्णन
(२) या ज्ञानाचा उपयोग व थोडें
विषयांतर ४३-४४
श्लो. ८ — (३) तपश्चास्मि तपस्विषु ४४
(४) बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि ४५
श्लो. ११ — (५) बलं बलवतामस्मि ४५
× कामरागविवर्जितं गाळलें
श्लो. ११ — (६) श्लो. उत्तरार्ध ४६-५१
× धर्माविरूद्ध – ज्यामुळें
अर्थद्वार धर्म म्हणजे धर्म हा
च काम पुष्कळ वाढतो तो।
काम – विशेष अर्थ ४६
धर्माविद्धचा मूळ अर्थ ४७
काम शेंवटीं धर्मद्वारा मोक्षाकडे
४८ – ४९ – ५०
(७) पुढील श्लो. प्रस्ताव ५२

श्लो. १२ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक ५३
(२) नत्वहं तेषु ते मयि
दृष्टांतद्वारा समजून ५४-५९
× १ स्वप्नडोह – जागृति ५४
२ काष्ठ – बीज ५५-५६
३ आभाळ – गगन ५७
४ अभ्र – पाणी ५७
५ बीज – पाणी ५८
६ धूम – अग्नि ५९

श्लो. १३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + मोहितं ६०–६३

× समजुतीसाठीं दृष्टांत –

१ पाणी – शेवाळ

२ आकाश – आभाळ

३ जागृति – स्वप्न

४ डोळा – डोळ्यावरचें पटल

(२) नाभिजानाति ६५

(३) भूतें माझीं च परंतु मी त्यांची नव्हे } ६४–६५

बहुधा परं पदावरें दृष्टांत —

मोती – पाणी

घडा – पृथ्वी

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव व सर्वश्लोकभाव ६६–६७

× अव्यय पद गाळलें.

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ६८–९६

+ मायानदीचें विस्तृत वर्णन

१ मायानदीचें मूळ — ब्रह्माचलाचा माथा (दैवी पदावरून) ६९

२ पहिली धार – संकल्पजल

३ बुडबुडा – महाभूत

प्रथमस्वरूप

४ ओघ – सृष्टिविस्तार

५ वेग – काळ

६ तट – प्रवृत्तिनिवृत्ति

पुढील स्वरूप

७ वर्षाव – गुणत्रय (गुणमयी पदावरून)

८ महापूर – मोह
९ वाहून नेलेलीं नगरें – यमनियम
१० भोवरे = द्वेष
११ वळसे – मत्सर
१२ महामीन – प्रमाद
१३ वळण – प्रपंच
१४ कोंढें – कर्माकर्म
१५ कचरा – सुखदुःख
१६ बेट – विषयविलास
१७ काम – बेटावर आदळणाऱ्या लाटा
१८ जीव – बेटावर अडकलेला फेस
१९ अहंकार – चाळणाऱ्या लाटा
२० मदत्रय – उकळ्या
२१ विषय – प्रचंड लाटा
२२ कोंढे – उदयास्त
२३ डोह – जन्ममरण
२४ बुडबुडे – पंचभूतात्मक सृष्टि
२५ मासे – संमोहविभ्रम
२६ गढूळपणा – भ्रांति
२७ दलदल – श्रद्धा (ठणक राहिली नाहीं
दलदल झाली)
२८ खळखळाट – रजोगुण
२९ मोठा जोराचा प्रवाह – तमोगुण
३० संथपण – सत्वगुण

(२) मायानदीचें दुस्तरत्व ८० -- ८१ (८०-- ९६)

× १ सत्यलोकाचे किल्ले वाचतात

२ ब्रह्मगोळकाचे घोंडे घरंगळतात

३ या नदीचा लोंढा अजून थांबत च नाहीं.

+ मायानदी तरण्याचा उपाय हा च
अपाय होऊन बसतो ८२ – ९१

१ स्वयंबुद्धि २ ज्ञान ३ वेदत्रय

४ तारुण्य ५ यजनक्रिया ६ कर्म

७ योग — या सर्वांच्या प्रयत्नांची
झालेली दुर्दशा

+ मायानदी स्वतःच्या बळानें तरणें अशक्य
९२–९६

दृष्टांत —

१ पथ्य न करणें – रोग बरा होणें

२ दुर्जनबुद्धि – आवाक्यांत आणणें

३ लोभी – आलेली सिद्धि टाकणें

४ चोर – भरसभेंत घुसणें

५ मासा – गळ गिळून टाकणें

६ भ्याड – आखिणीवर उलटणें

७ हरिणशावक – जाळें तोडणें

८ मुंगी – मेरु ओलांडणें

९ कामी – स्त्रीत्याग

(३) मामेव व प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ९७–१०२

१ थोडक्यांत श्लो. पूर्वार्ध ९७

२ विस्तारानें श्लो. पूर्वार्ध ९८–१०२

× ईश्वरशरणतेचे उपाय --- (तरणोपाय)

१ सद्गुरु – तारू

२ अनुभव – कास

३ आत्मबोध – तराफा
४ अहंकार ओझें – त्याग
५ संकल्पविकल्प – पाण्याचा झुळका
६ विषयासक्ति – मोठी धार टाळणें
७ ऐक्य – उतार
८ आत्मबोध – सांगड
९ नैराश्य – पैलतीर
१० वैराग्य – हात मारणें
११ अहंब्रह्मास्मि – तरण्याचें श्रद्धासामर्थ्य
१२ निवृत्ति – तटप्राप्ति

× मायानदीचें रूपक फार विस्तृत झालें. विस्तारामुळें पुष्कळ वेळा बोजडपणा येतो.
ईश्वरशरणतेचे उपाय यांत प्रथम सद्गुरु तारू घेऊन शेंवटीं निवृत्ति म्ह. तटावर पोंचणें घेतलें.
सद्गुरु निवृत्तिनाथांना आद्यंतीं खुबीनें गोंवलें !

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०२

श्लो. १५,१६ — (१) श्लो. उत्तरार्धभाव १०३

× आसुरभावांत मुख्य म्ह. अहंकार

(२) दुष्कृतिनः
(३) न मां मूढाः प्रपद्यंते मायया १०५-१०८

× मायेनें ग्रसल्याचें चिह्न· आपण या जन्मांत ज्या कार्यार्थ

आलों तो कार्यभाग पुरे
विसरणें
श्लो. १६ — (४) श्लो. पूर्वार्ध १०८
(५) श्लो. उत्तरार्ध १०९

श्लो. १७ — (१) तेषां ११०
(२) तेषां व नित्ययुक्तलेरीज
श्लो. पूर्वार्ध १११
× ज्ञानी सर्वथा निरपेक्ष हे
त्याचे वैशिष्ट्य. इतर तिघे
हि भक्त अपेक्षा राखतात.
(३) नित्ययुक्त ११२
(४) ज्ञानी नित्ययुक्त हा भास नाहीं ११३
(५) ज्ञानी नित्ययुक्त असून भक्त ११४–११६
× दृष्टांत–चांग–आकाश
ज्ञानी शरीरद्वारें कर्म करतो तेव्हां
भक्त. बाकी मद्रूप
(६) श्लोक उत्तरार्धभाग व पुढील
श्लोकप्रस्ताव एकत्र ११७–११८

श्लो. १८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ११९–१२३
× उदाराः सर्व एवैते हा भाग गाळल्या
ज्ञानी भक्त अधिक आवडण्याचें
कारण दूध गाय वत्स दृष्टांतानें
(२) श्लो. उत्तरार्ध १२४–१२६

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२७–१३२
× अनेक जन्मांच्या साधनेचा क्रम –
१ विषय व कामक्रोध टाळणें

२ सद्वासनाप्राप्ति
३ तदनंतर सत्संगति
४ तदनंतर सत्कर्मयोग
५ कर्मयोगप्रवास अनेक
जन्मपर्यंत
६ कर्मयोगांत निष्कामत्व
७ कर्मक्षय होतां च ज्ञानोदय
८ तदनंतर गुरुकृपा
९ मग एकत्वदृष्टीची प्राप्ति
१० ज्ञानवान्मां प्रपद्यते =
सर्वत्र ईश्वरदर्शन
× कोठें हि पाहिलें नाहीं
तरी 'मी' च अंतर्बाह्य ईश्वर
(२) वासुदेवः सर्वमिति १३३-१३६
१ ईश्वर आंत ईश्वर बाहेर घटदृष्टांत १३३
२ ईश्वरांत भक्त भक्ताच्या आंतबाहेर
ईश्वर १३४
३ वासुदेवः सर्वमिति दृष्टीनें
भक्ताचा जगांत व्यवहार
४ 'वासुदेवः सर्वमिति' प्रतीतीमुळें
भक्ताची इतर भक्तापेक्षां श्रेष्ठता
(३) स महात्मा सुदुर्लभः १३७
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव १३८

श्लो. २० — (१) कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः १३९
× ज्ञानाचा दिवा गेला ही भाषा

वापरण्याचें कारण प्रपद्यंतेन्यदेवताः
मधील विवरण
(२) प्रपद्यंतेन्यदेवताः १४०
(३) प्रकृत्या नियताः स्वया १४१
(४) तं तं नियममास्थाय १४२

श्लो. २१ — (१) सर्व श्लोक १४३
(२) निरनिराळ्या देवमूर्तीवर
भाव असण्याचें कारण १४४

श्लो. २२ — (१) सर्व श्लोक १४५-१४६

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १४७
× आपल्या कल्पनेबाहेर निघत
नाहींत म्हणून कल्पित फळ
पावतात. श्लेषरचना
(२) अशा भजनावर ज्ञानेश्वरांचा
अभिप्राय १४८
(३) देवान्देवयजो यांति १४९
(४) मद्भक्ता यांति मामपि १५०
× देहनिर्वाणानंतर ईश्वरप्राप्ति

श्लो. २४ — (१) श्लोकपूर्वार्धाधारें १५१-१५५
× व्यापक सोडून संकुचित
म्हणाला दृष्टांत—
१ मूठ मिटून पोहणें
२ अमृतसमुद्रांत पडून तोंड
मिटून थिल्लरोदक आठवणें
३ फलहेतूचा पिंजरा व आकाश

(२) सबंद श्लोक संक्षेपानें १५८
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १५७
× प्रश्नद्वारा या सबंद श्लोकानें व्याख्यान
१५७

श्लो. २५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + नाभिजानाति १५८
(२) माझ्याशिवाय जगांत काय आहे ?
१५९–१६१
पाणी, वायु, आकाश इ. उदाहरणें
मूळांत नसलेलें विवेचन
(३) अव्ययम् भाग सोडला

श्लो. २६ — (१) सर्व लोक (मां तु वेद न कश्चन
वेरीज) १६१–१६२
× वेदाहं चा अर्थ ' मी तद्रूप झालों '
असा केला आहे. ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति सारखें हें झालें.
(२) भूतें हीं मिथ्या च १६२–१६३
× सर्पदृष्टांत तीन काळांला
अनुलक्षून
(३) मां तु वेद न कश्चन ! १६४

श्लो. २७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १६५–१७०
× मुळावर रूपक
(२) श्लो. उत्तरार्ध १७१

श्लो. २८ — (१) त द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः १७२
(२) दृढव्रताः १७३
(३) येषां त्वंतगतं पापं १७३

(४) पुण्यकर्मणां १७४
(५) भजंते मां १७४
× २,३,४,५— दिलेल्या क्रमांत
पदें घेऊन त्यांचा कार्यकारणभाव
दाखविला
या श्लोकांत हि पूर्वील श्लोकांतील
रूपक चालविलें

श्लो. २९ — (१) जरामरणमोक्षाय यतंति ये १७५
(२) श्लोकउत्तरार्ध १७६–१७७
(३) मामाश्रित्य १७८
(४) उपसंहार (श्लो. उत्तरार्धसार) १७९
× साम्याची वाट, ऐक्यसमृद्धि,
भेदनष्टता।

श्लो. ३० — (१) साधिभूताधिदैवं मां १८०
(२) साधियज्ञं च ये विदुः १८१
(३) प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुः १८१
(४) युक्तचेतसः १८४

अध्यायोपसंहार व पुढील अध्यायोपक्रम—
(१) श्रीकृष्णविवेचनांत अर्जुनाचें लक्ष
पुढें जाईना १८५
(२) कारण अर्जुन श्रीकृष्णवचनांचा
(सप्त पदांविषयींचा) रसास्वाद घेऊं पहात
होता. १८६–१९२
× कृष्णवाक्यावर फळांचें रूपक
रूपकांत अर्जुनभाग्य.

(३) अर्जुनाला श्रीकृष्णवचनांचा अर्थ
लागेना १९३–१९५
(४) म्हणून तदनुसार अर्जुनाचा प्रश्न
१९६–२०१
(५) गुरूला प्रश्न विचारण्यांतली खुबी
२०२–२०४
(६) मराठी भाषेंत हें प्रश्नोत्तर
ऐकण्याची विनंति २०५–२१०

अध्याय ८

श्लो. १ — (१) अर्जुन उवाच १
(२) किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म २
(३) श्लो. उत्तरार्ध ३
× उघड सांगण्याची विनंति

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४
(२) श्लो. उत्तरार्ध ५
(३) तत्काळ मनोरथसिध्दींबद्दल
अर्जुनभाग्यवर्णन ६–१४
दृष्टांत–चिंतामणिमंदिरनिद्रित
कामधेनुवत्स
राग ज्यावर त्याला मोक्ष मग
लोभ ज्यावर त्याला कां पावणार नाहीं
संकल्पसिध्दीसाठीं कृष्णमय
हृदय झालें पाहिजे.
अर्जुनमनोगत अगोदर च
जाणणें हें च गुरूगौरव. दृष्टांत
माता – वत्स

× या अध्यायाला प्रस्तावना
नाहीं. अर्जुनभाग्यनिमित्तानें ही एक
प्रस्तावना च झाली.

श्लो. ३ — (१) श्री भगवानुवाच + अक्षरं १५

(२) ब्रह्म परमं १६–१७

परम = अगदीं सूक्ष्म

(३) स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते १८–१९

× आकारोत्पत्तिलोपानें उत्पत्ति –
विनाश नाहीं असें सहजस्वरूप तें अध्यात्म

(४) श्लोकउत्तरार्ध २०–२९

× मूळ शून्य. अंतीं शून्य. मध्यें
भासते. कर्ता हि दिसत नाहीं असें
जें तें " कर्म "

श्लो. ४ — (१) अधिभूतं क्षरो भावः ३०–३३

(२) पुरुषश्चाधिदैवतम् ३४–३६

× १ प्रकृति उपर्जित भोक्ता
२ चेतन, जीव
३ परमात्मा च परंतु भ्रांत

(३) श्लो. उत्तरार्ध ३७–५३

१ शरीरांत शरीरबुद्धिलोप
करणारा तो अधियज्ञ

२ अधिभूत आधिदैव हें
हिणकसाशीं मिसळलेलें, हिणकस गेल्यावर
ब्रह्माशीं ऐक्य ज्या ठिकाणीं घडतें तो अधियज्ञ.

३ सर्व यज्ञ कर्मज हे पूर्वोक्त हा
आतां नैष्कर्म्यठेवा यज्ञ.

× यज्ञाचें रूपक योगसाधनस्वरूपांत

(४) अर्जुनश्रवणानें श्रीकृष्णसंतोष ५४-५८
दृष्टांत — आई, गुरु

श्लो ५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध प्रस्ताव ५९-६७
(अधियज्ञ जाणणाऱ्यांची विदेह
अवस्था) दृष्टांत – १ मठ ६०
२ बाह्यविस्मृति ६१
२ देह गेला तरी
तत्संबंधीं कांहीं न वाटणें म्ह.
ब्रह्मानुभवांत उणेपणा न येणें ६२-६३
४ ब्रह्मानुभवाची अभयता ६४
दृष्टांत – घट
सर्पकवच
शरीरवस्त्र ६६
५ ब्रह्मानुभवाची
अभयता पुन्हा ६७
(२) मूळ श्लोक ६८

श्लो. ६, ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + तंतमेवैति ६९
× हा नियम सामान्यतः समजावयाचा ६९
दृष्टांत विहिरींत पडणारा ७०-७१
(२) सदा तद्भावभावितः ७२
× मृत्युसमईच्या कल्पनेला टाळतां
येत नाहीं.
दृष्टांत १ स्वप्न ७३
सिद्दांत ७४

श्लो. ७ — (१) श्लो. ७ + श्लो. पूर्वार्ध (युद्द च
खेरीज ७५-७७
स्मरणार्थ साधना ७६-७७

(२) युध्य च ७८

× युध्दांत मरणभय आहे. पण
स्मरणपूर्वक युद्धांत मरण नाहीं
जरी देह गेला तरी.

(३) श्लोक उत्तरार्ध ७९

(४) पुढील श्लो प्रस्ताव ८०

श्लो. ८ — (१) अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा ८१

× अभ्याससाधनदर्शन पंगु
दृष्टांतानें

(२) सर्व श्लोक (मुख्यतः उत्तरार्ध) ८२

(३) नान्यगामिना ८३--८५

× सरितासिंधुदृष्टांत

श्लो. ९ — (१) आकारजन्ममृत्युरहितता इ.
मुळांत नसलेलें वर्णन ८६

(२) पुराणं अणोरणीयांसं
अनुशासितारं ८७

× पुराणं — गगनवत्

(३) सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपम् ८८

× धातारं = धारणापूर्वीचें सृजन हि
दाखविलें

(४) तमसः परस्तात् ८९

+ दृष्टांत— वाळवी—अग्नि
तेज—अंधार

(५) आदित्यवर्णं ९०

× सूर्यरूपी कण्यांची राशी
तमसः परस्तात् चा दुसरा अर्थ—

(६) कविं हें पद गाळलें.

श्लो. १० — (१) प्रयाणकाळे मनसाचलेन भक्त्या ९१

(२) योगबलेन चैव ९२

× सद्गाव्या अध्यायांतलें वर्णन
येथें अतिसंक्षिप्तरूपांत
१ उत्तराभिमुख पद्मासन
२ कर्मयोगसुख केंद्रीकरण
३ एकाग्रमन
४ स्वरूपप्राप्तिप्रेम
५ सुषुम्नामार्गानें ब्रह्मरंध्राकडे
६ प्राणवायु महदाकाशांत

(३) मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन
इ. उपसंहार ९६

(४) भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् ९७

× जडाजडांना एकत्र करीत
घंटानाददृष्टांतानें भ्रूसंगमांतली
एकाग्रता.

(५) स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ९८–९९

× देह ठेवतो दृष्टांत घटस्थदीप

श्लो. ११ – (१) यदक्षरं वेदविदो वदंति १००–१०३
वदंति म्ह. जाणतां येत नाहीं
असें म्हणतात.

(२) विशंति यद्यतयो वीतरागाः १०४–१०५

× निरिच्छांना हि इच्छा–विरोधाभास

(३) यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति १०६

(४) तत्ते पदं १०७

(५) संग्रहेण प्रवक्ष्ये १०८–११०

× थोडक्यांत सांगतां या निमित्तानें
कृष्णार्जुनप्रेमसंवाद
(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव. १११

श्लो. १२ — (१) सर्वद्वाराणि संयम्य ११२
(२) मनो हृदि निरुध्य च ११३
× पांगळ्या थोट्या माणसाचा दृष्टांत
(३) मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणम् ११४
× प्रणवध्यान हें मस्तकांत प्राण
आणण्याला साधन सांगितलें
(४) आस्थितो योगधारणाम् ११५
× धारणा = ब्रह्माकाशांतील धारणा

श्लो. १३ — (१) प्राणाची ब्रह्माकाशांत पूर्ण
स्थिरता जेणें करून ॐकार-
स्मरणाचें काम न राहतां
प्राण ब्रह्मस्वरूपीं लीन होईल ११६--११७
(२) श्लो. पूर्वार्ध ११८
(३) श्लो. उत्तरार्ध ११९
(४) अंतकाळीं इंद्रियें विकल १२०—१२३
असतांना स्मरण कशाचें या
अर्जुनमनांतल्या शंकेचें निदर्शन
(पुढील श्लो. प्रस्ताव)

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२४-१२६
× अनन्यचेताः
१ विषयांना मारून | १२४
२ प्रवृत्तीला अडकवून |
३ ज्यांना तहान भुकेचें भान नाहीं १२५

---

(२) तस्माहं सुलभः पार्थ

नित्ययुक्तस्य योगिनः १२९–१३९

छ केवळ देहपातसमयीं नव्हे

तर कोणत्याहि वेळीं ईश्वर

भक्ताला प्राप्त होतो. (सुलभ अर्थ १)

भक्ताचें ऋण देवावर असल्यामुळें

देव भक्ताकडे तत्क्षणीं धाव घेतो.

कारण, १ दुःखार्तासाठीं धावावें आणि

एकनिष्ठासाठीं धाव घेऊं नये हें

अयोग्य. २ भक्ताचें ऋण देवावर

असल्यामुळें देव भक्ताकडे तत्क्षणीं

धाव घेतो. अंतकाळीं देव भक्तांची बुद्धि

आत्मज्ञानद्वारा स्थिर शांत राखतो

(सुलभचा अर्थ २)

भक्ताला देव अंतकाळीं आपणांत

कसा मिळवितो ३५

भक्ताची देहबुद्धि उरलेली नसते ३६

देहांतीं च भक्त ईश्वरांत मिळतो

असें नव्हे. आधीं च मिळालेला

असतो. चंद्रदृष्टांत.

श्लो १५ -- (१) श्लो. पूर्वार्ध १४०–१५०

× दुःखालयम व अशाश्वतम

या दोन पदांना अनुलक्षून विस्तृत व्याख्यान.

दुःखालयदर्शनार्थ तीन तऱ्हेचें

वर्णन — दुःखें द्विविध प्रत्यक्ष

व्यामोहात्मक

प्रत्यक्ष व्यामोहात्मक रूपक
क्लेश दुर्मति विंचवाचे प्रेम
तापत्रय कुमार्ग व्याघ्राचें क्षेत्र
दैन्य व्यामोह पण्यांगनामैत्र
महाभय संसार विषयविज्ञानयंत्र
दुःखभांडवल विकार लावकळवळा
रोग आशा विषघोट
भूल चोरसांगात
विकल्प कुष्ठालिंगन
कालसर्पमार्दव
पारधीगान
वैरीपाहुणचार
दुर्जनादर
अनर्थसागर

अशाश्वतदर्शनार्थ—
मृत्युकाकबळि
कालोच्छिष्टग्रास
जन्ममरणाचा सुपीकपणा
स्वप्नांतलें स्वप्न
मृगजलकृतउद्यान
धुराचें आकाश

(२) श्लो उत्तरार्ध १५१

× संसिद्धि = ईश्वरस्वरूप

श्लो. १६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५२

× ब्रह्मलोक = ब्रह्मपणाची घमेंड

असा ज्ञानेश्वर विशेष अर्थ करतात.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५३
दृष्टांत — मृताचें पोट दुखणें १५२
जागृताचें स्वप्नांत बुडणें १५३

श्लो. १७ — (१) ब्रह्मभुवनवर्णन १५४
(२) ब्रह्मभुवनांतील विलक्षण दीर्घकाळ १५५
× ब्रह्मभुवनाचा एक दिवस =
१४ इंद्रांचे उदयास्त
(३) सर्व श्लोक (अहोरात्रविदोजनाः
खेरीज) १५६
× चार युगाच्या हजार चौकड्या =
ब्रह्मभुवनाचा १ दिवस व १ रात्र
(४) ब्रह्मभुवनांतले लोक चिरंजीव होतात १५७
× हा उल्लेक कशासाठीं !
(५) तेऽहोरात्रविदोजनाः — ब्रह्मदेवाच्या
आठ प्रहर दिवसाला प्रत्यक्ष पहाणारे
ते अहोरात्रविद् १५९

श्लो. १८ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १६०–१६३
(२) श्लो. उत्तरार्ध १६४
(३) ब्रह्मभुवनाच्या अहोरात्रांत
उत्पत्तिप्रलय १६५
(४) ब्रह्मभुवनाला हि पुनरावृत्ति १६६

श्लो. १९ — (१) सर्व श्लोक १६७–१६८
(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव
(साम्याची समजूत) १६९

श्लो. २० — श्लोकपूर्वार्ध (सनातनः खेरीज) १७०–१७४
× व्यक्ताव्यक्तनामें परस्परसापेक्ष
दृष्टांत— सोनें — अलंकार

(२) सनातनः १७५
(३) श्लोकउत्तरार्ध १७६-१७८
दृष्टांत - अक्षरें - अर्थ १७६
तरंग - पाणी १७७
सोनें - अलंकार १७८

श्लो. २१,२२- (१) श्लो. पूर्वार्ध १७९-१८१
अव्यक्त शब्दाचें आकलन
होत नाहीं. १७९
अक्षर नामाचें कारण १८०
परमगति म्हणण्याचें कारण १८१
श्लो. २२ - (१) पुरुषः सः १८२-१८९
१ पुरुषनिरुक्ति १८२
देहाच्या ठिकाणीं निद्रित असून
देहव्यापारप्रवृत्ति १ राजा २ सूर्यदृष्टांत १८३-१८८
२ पुरुषसंज्ञा प्रकृतिपतित्वास्तव १८९
(२) परः पार्थ १९०-१९१
(३) भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया १९२-१९५
भक्तः- १ अनन्य १९२, २ एकनिष्ठ
१९२, आस्तिक = सर्वत्र हरिदर्शन १९३,
४ निगर्वी ५ आशापाशरहित १९४, संतुष्ट १९५,
संसारचितारहित १९५
श्लो. २१ — (४) श्लो. उत्तरार्ध- तद्रूपता
अपुनरावृत्ति १९६-२०१
दृष्टांत- हिंव - उष्णोदक
सूर्य - अंधार
अग्नि - इंधन } तद्रूपता

साखर – ऊंस
लोह – कनक } अपुनरावृत्ति
तूप – दूध

(५) श्लो. २२ उत्तरार्ध सोहळा

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + याति २०४–२०७

× सायुज्य मिळविणें किंवा जन्म-
मरणाच्या फेर्‍यांत पडणें देह-
पाताच्या काळावर अवलंबून आहे.

(२) तं कालं वक्ष्यामि २०७

(३) ज्ञानाला मूळ–अग्नि (पुढील
श्लोकप्रस्तावना) २०८–२१९

१ बुद्धि, स्मृति, मन टवटवीत राहण्याला
प्रयाणकाळीं अग्नीची अवश्यकता २०८–२१४

२ देहांतीं विषम वातकफानें उष्णता नष्ट
होते मग बुद्धि इ. कोठून २१२–२१४
अग्नीशिवाय देह चिखलाचा गोळा.
तेथें स्मृति उरत नाहीं. व अंतकाळ साधत
नाहीं. २१५–२१९

श्लो. २४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २२०

(२) श्लो. उत्तरार्ध २२१

(३) सोपानपरंपरादृष्टीनें पुन्हां सर्व
श्लोककथन २२२–२२४

(४) मार्गनामकथन व पुढील
श्लोकप्रस्ताव २२५

श्लो. २५ — (१) धूमः २२६–२३२

×	कफवायुप्रक्षोभ अंधकारव्याप्ति इंद्रियजडता स्मृतिभ्रंश प्राणजडता	अग्निनष्टता व धूमप्रसाराचीं अंतकालीन लक्षणें

अग्निनष्टता ही शरीरांतर्गत स्थिति.

शरीराबाहेरची स्थितिः—

(२) रात्रिः षण्मासा दक्षिणायनम् २३३

(३) श्लो. उत्तरार्ध २३४–२३५

(४) मार्गनामकथन २३७

श्लो. २६ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक २३८

(२) हिताहित मार्गामार्ग सत्यासत्य कळण्यासाठीं या मार्गाचें वर्णन २३९–२४२

दृष्टांत— नाव २३९

विष अमृत २४०

सरळ वक्र वाट २४१

(३) हे मार्ग सांगण्याचें कारण जन्माचा सर्व अभ्यास फुकट जाऊं नये. २४३–२४५

(४) उपसंहार— थोडक्यांत श्लो. उत्तरार्ध २४६

श्लो. २७ — (१) देहांत काळ हा हुकमी दिसत नाहीं. येथें दैव च प्रधान दिसतें या शंकेनें श्लोकोपक्रम २४७

(२) श्लोक पूर्वार्ध २४८–२५५

हे मार्ग जाणून योगी मोह पावत नाहीं
या श्लोकाचा अर्थ ब्रह्मज्ञानी नेहमी च
देहबंधरहित असून देशकालादि सर्व
आत्मस्वरूप पाहतो. म्हणून त्याला ही
भानगड च नाहीं असा घेतला.

दृष्टांत — रज्जु — सर्प
उदक — तरंग
घट — आकाश

(३) श्लो. उत्तरार्ध २५६–२५७

× अर्जुना म्हणून योगी हो म्हणजे
या अंतकालमार्गाच्या भानगडीपासून
मुक्त असा योगी हो. याला–उपाय

१ ब्रह्माला केव्हां हि मरणजन्मबंध
किंवा स्वर्गमोह नाहीं हा बोध २५८–२५९

२ वैराग्य २६०

श्लो. २८ — (१) श्लो. प्रथमचरण + दानेषु २६१

(२) यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं + अत्येति तत्सर्वमिदं
२६२

(३) विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति
चाद्यम् २६३–२६७

× स्वर्गवर्णन २६३–२६६

उपसंहार — (१) श्रीकृष्णविशेषणें २६८–२७०

(२) पुढील अध्यायश्रवणार्थ
विनंति २७१

अध्याय ९

९ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभागः-

(१) अवधानार्थ विनंति १—७

विनंतींत अहंता नाहीं १

स्वकल्याणार्थ विनंतीची सलगी ३—५

संतकृपेसाठीं ,, ,, ६—७

(२) श्रोत्यांची स्वतःच्या मानानें अद्भुत योग्यता ८—१२

घडा · सारस्वतीपुत्र

काजव — सूर्य

अमृताचें ताट — रसोई

चंद्र — पंखा

नाद — ऐकाविणें

लेणें — अलंकार

सुवास — वास

आकाश — स्थळविस्तार

एकूण ९ उपमा

(३) श्रोत्यांची अद्भुत योग्यता असून विनंति करण्यांतली भक्तिप्रेमाची भूमिका १३-१९

१ सूर्य — ओवाळणें
२ समुद्र — अर्घ्य देणें } भक्ति
३ शंकर — गंगाजळ अर्पण

४ बाप — बाळानें जेवविणें } प्रेम
५ आई—स्तन्य

(४) गीतार्थविवरणाच्या साहसाचें कारण
गीतार्थ उलगडणें नसून संतप्रेमाला
पात्र व्हावें २०–२३
× साहसनिदर्शनार्थ उपमा—
१ चांदणें पिकवणें
२ वारा वहावयास लावणें
३ आकाशाला गंवसणी
४ पाणी भिजविणें
५ लोणी घुसळणें
× उपमांवरून गीतेवर विवरणाची
आवश्यकता नाहीं असा भाव
(५) अवधानार्थ पुन्हां विनंति २४–२५
(६) अवधानावर वक्तृत्वाचें आलंबन २६–२९

(७) विनंतीची अनवश्यकता ३०–३१
(८) गुरूंची ग्रंथनिरूपणार्थ आज्ञा
व निरूपणार्थ सुरवात ३२–३३

श्लो. १ — (१) इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामि ३४
(२) अनसूयवे ३५–४१
× गुह्यज्ञान प्रगट करण्याचें स्थान
भक्त ३६–३७
देवाचा भक्ताबद्दल कमालीचा
प्रेमभाव ३६–३७
ज्ञान हें गूढ म्हणून पडून राहण्या-
साठीं नसतें. ज्ञानाला ग्राहक पाहिजे च ३८–४०

(३) ज्ञानं विज्ञानसहितं ४२–४५
(४) यज्ज्ञात्वा मोक्षसे शुभात ४६
× अशुभ = संसार

श्लो. २ — (१) राजविद्या राजगुह्यं पवित्रं ४७
(२) धर्म्यं उत्तमम् ४८
(३) प्रत्यक्षावगमम् ४९
(४) सुसुखं कर्तुं ५०–५१
(५) अव्ययं ५२
(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५३–५६
× या शंकेंत पुन्हां श्लोकभावार्था-
नुवाद

श्लो. ३ — (१) अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य
परंतप अप्राप्य ५७–६१
× उपमा —
१ गोचीड – दूध
२ बेडूक – कमलकंद
३ दुर्दैवी – द्रव्य
४ मृगजळ – अमृतघोट
(२) मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ६२
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ६३

श्लो. ४ — (१) मया ततमिदं सर्वं जगत् ६४–६५
× जग मी च आहे हें दर्शित
करण्यासाठीं प्रथमदृष्टांत दूध-दहीं.
जग हा माझा विस्तार हें दाखवि-
ण्यासाठीं बीज-वृक्ष

जग हें ततम् म्ह, मी व्यापलें
आहे हें दर्शविण्यासाठीं सोने-अलंकार
— उत्तरोत्तर अद्वैतदर्शनार्थ
चढते दृष्टांत

(२) अव्यक्तमूर्तिना ६६
(३) मत्स्थानि सर्वभूतानि ६७
(४) न चाहं तेष्ववस्थितः ६८–६९
(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७०

श्लो. ५ — (१) न च मत्स्थानि भूतानि ७१–८२
× ईश्वराच्या ठिकाणीं भूतें असतात
तीं संकल्पामुळें दृष्टांतः—
१ सापपण – माळा
२ गाडगी – कुंभार
३ लाटा – वारा
४ कापड – नेसणारा
५ अलंकार – घालणारा
६ आवाज – पडसाद
७ स्वरूप – आरसा
८ स्थिरवस्तु – भोवंडीनें दिसणारी वस्तु

(२) भूतभृन्न च भूतस्थः ८३
(३) ममात्मा भूतभावनः ८४–८६
(४) पश्य मे योगमैश्वरम् ८७
(५) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना ८८

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ८९
(२) श्लो. उत्तरार्ध ९०

(३) मागील श्लोकांतील ऐश्वर्ययोग ९१–९२
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९३–९७

श्लो. ७ — (१) अध्याय ७ मधला उल्लेख ९८–९९
(२) श्लो. पूर्वार्ध १००–१०४
× भूतें प्रकृतींत लीन होतात
स्पष्टीकरणार्थ दृष्टांत —
उन्हाळा – गवत – भूमिस्वरूप
शरद् – मेघ – आकाशस्वरूप
वायु – ,,
स्वप्न – जागृतिस्वरूप
दृष्टांतांत उत्तरोत्तर चढती पायरी.
(३) श्लो. उत्तरार्ध म्हणजेच पुढील
श्लोकप्रस्तावना १०५

श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०६–११७
× ईश्वराधिष्ठानानें सृष्टिरचना
विणकामांत चौकडी येथें
पंचमहाभूतें १०७
ईश्वराधिष्ठानाने सृष्टिविस्तार
उपमा – विरजण – दूध – दहीं
पाणी – बीज – शाखा
ईश्वराधिष्ठानाची निर्व्यापार
सहजस्थिति उपमा —
राजा – नगर
जागृति – स्वप्न
राजा – प्रजा
पूर्णचंद्र – समुद्र
लोहचुंबक – लोह

(२) श्लो. उत्तरार्ध ११८-१२१

स्पष्टीकरणार्थ उपमा—

बीज - वेलपालव

वय - अवस्था

आकाश - घनावलि

निद्रा - स्वप्न

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १२२-१२३

श्लो. ९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२४-१२६

स्पष्टीकरणार्थ दृष्टांत—

समुद्र - मिठाचा बांध

वारा - धुराचा लोट

सूर्यबिंब - अंधार

पर्वतांतरंग - पर्जन्यधारा

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२७ - १२९

१ शेवटच्या ओवींत पुढील

श्लोकप्रस्ताव

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३०-१३१

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३२

(३) श्लो. ४ व ५ मधील उल्लेख १३३-१३४

(४) ईश्वरी गूढ इंद्रियांपलीकडे

जाऊन अनुभवावें १३५-१३६

(५) तर्कानें ईश्वरी गूढ कळलेंसें

भासलें तरी कळत नाहीं १३७-१४०

दृष्टांत -- मृगजळ — भूमि

जळ — चंद्रबिंब

श्लो. ११ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १४०–१५५

× ईश्वरस्वरूपांत दोषदर्शन दृष्टांत–

काविळ – चांदणें

ज्वर – दूध

ईश्वराला स्थूलदृष्टीनें पाहाणें विनाशक.

व्यर्थ दृष्टांत —

नक्षत्र – हंस

मृगजळ – गंगा

कल्पवृक्ष – बाभूळ

निळाहार – सर्प

रत्नें – गारा

निधान – खदिरांगार

प्रतिबिंब – सिंह

चंद्र – जळप्रतिबिंब

अमृत – कांजी

पश्चिमसमुद्र – पूर्वेचा वाट

कण – कोंडा

जळ – फेंस

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५६–१६८

× ईश्वराच्या विपरीत कल्पना

(३) पुन्हा श्लो. पूर्वार्ध १६९–१७१

श्लो. १२ — (१) मोघाशा १७२–१७४

× मोघ म्ह. व्यर्थ ज्यांच्याविषयींची

आशा व्यर्थ (ज्याचें जीवन व्यर्थ)

आहे असा ज्ञानेश्वरांनीं अर्थ केला

आहे. दृष्टांत—

१ अकाळमेघ

२ मृगजलतरंग

३ कोल्हेरीचे घोडे

४ जादूचे अलंकार

५ गंधर्वनगरांतील आकार

६ सावरी

७ शेळीचे गळ

(२) मोघकर्माणः १७५

(३) मोघज्ञानाः १७६–१७८

(४) अचेतसः १७८

(५) श्लो. उत्तरार्ध १७९–१८५

× आसुरी प्रकृति म्हणजे तमोगुणाची राक्षसी, राक्षसीचें रूपक—

बुद्धीचा ग्रास

विवेकाचा नाश

चित्ताच्या ठिकऱ्या

आशेची काळ

हिंसेची जीभ

असंतोषाचा चोथा

अनर्थाच्या कानापर्यंत

जीभ चाटणें

प्रमादपर्वताच्या दरींत वास

द्वेष दाढा

ज्ञानाचा रगडा

स्थूलबुद्धि हें वेष्टण इ.

असुरी प्रकृतीचा आश्रय = आसुरी प्रकृतीच्या तोंडांत जाणें

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव १८६-१८७

× मूर्खांच्या गोष्टी करूं नयेत

श्लो. १३— (१) महात्मानः-चतुर्दशवर्णन १८८-१९३

१ हृदयांत नित्य ईश्वर

२ निद्रेंत हि वैराग्य

३ आस्थेंत म्ह. वृत्तींत सद्भावधर्म

४ चित्तांत विवेक

५ पूर्णतेचा संतोष

६ ज्ञानपूतता

७ अभिनव शांति

८ ब्रह्माविष्कार

९ धैर्यस्तंभ

१० आनंदभरित

११ कैवल्याला हि मार्ग सारणारी भक्ति

१२ सहजनीति

१३ शांतीचे अलंकार

१४ ईश्वराला गवसणी

× स्फूर्तिमय वर्णन

(२) दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः १९४

× दैवी प्रकृतीचे दैव =
दैवी प्रकृतीला ज्यांचा आश्रय
आहे.

(३) ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् १९४

× सर्व विशेषणें समाऊन घेतलीं.

(४) अनन्यमनसो भजंति १९५-१९६

श्लो. १४ — (१) सततं कीर्तयंतो मां १९७–२११

× कीर्तनाची कसोटी—

१ पापनाश १९७

तदनुषंगानें इतर साधनांची अनवश्यकता १९८–१९९

२ दुःखनाश २००

तदनुषंगानें इतर साधनांची अनवश्यकता २०१

३ सर्वांचा उद्धार २०२–२०३

४ भक्ताचा गौरव २०४–२०८

५ कीर्तनपद्धति २०९–२११

— १ नाम

२ आत्मचर्चा

३ सर्वत्र संचार

× अतिशय स्फूर्तियुक्त वर्णन

(२) यतंतश्च दृढव्रताः २१२–२१८

× योगपरिभाषेंत दोन्ही पदांचे व्याख्यान

यम २१३ आसन २१३ प्राणायाम २१३

प्रत्याहार२१५ धारणा २१६ ध्यान २१७

समाधि २१८ — अष्टांग योग

(३) नित्ययुक्ताः २१९–२२१

× नित्ययुक्तता म्ह० सर्वत्र ईश्वरदर्शन

(४) नमस्यंतः २२२–२२७

× उत्तमाधम न पाहतां सर्वांना नमन २२२–२२५

नमन म्हणजे नम्रता, विनय,

अगर्वता २२५–२२७
नम्रतेनें नित्ययुक्तता २२७
(५) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना २२८–२३८
× श्रीकृष्णाची पुढील श्लोकासंबंधीं
किंचित् प्रस्तावना २२८–२२९
अर्जुनाची श्रवणोत्सुकतता २३०
अर्जुनाचा विनय २३१–२३६
श्रीकृष्णाचें संतोषोत्तर २३७–२३८

श्लो. १५— (१) श्लो. पूर्वार्ध २३९–२४४
× यज्ञरूपक
१ यूप – आदिसंकल्प
२ मंडप – महाभूतें
३ पशु – भेद
४ यज्ञोपचारभरण–इंद्रियप्राण
५ घृत – अज्ञान
६ कुंड – मनबुद्धि
७ अग्नि – ज्ञान
८ वेदी – साम्य
९ विवेक – मंत्र
१० शांति – स्रुक्स्रुवे
११ यज्वा – जीव
(२) एकत्वेन २४५–२४८
(३) पृथक्त्वेन २४९–२५८
(४) बहुधा २५४–२५८
(५) विश्वतोमुखम् २५९–२६४

× एकत्वेनपासूनचें व्याख्यान नीट
झालेलें नाहीं.

श्लो. १६ — (१) अहं क्रतुः २६५
× क्रतूचें मूळ वेद हि ' मीं '
(२) अहं यज्ञः २६६
(३) अहं स्वधा २६७
× स्वाहा
(४) अहं औषधी २६७
× सोमादि
(५) आज्य २६७
(६) मंत्र २६८
(७) हुतम् २६८

श्लो. १७ — (१) पिताहमस्य जगतः २६९
× पितृकार्यनिर्देश
(२) माता २७० २७०
× पिता माता एक अर्धनारी नटेश्वर
(३) धाता २७१
(४) पितामहः २७२
(५) वेद्यं पवित्रमोंकारः २७३–२७५
× सर्व शास्त्रें, नाना मतें यांचें
ॐकार ऐक्यस्थान
(६) ऋक्सामयजुरेव च २७६–२७७
× ॐकाराच्या तीन मात्रांतून
ऋग्यजुस्साम

श्लो. १८ — (१) गतिः २७८

× प्रकृतीचें शेंवटचें लीन होण्याचें स्थान

(२) भर्ता २७९–२८०

× प्रकृतीचा तद्वारा सर्व विश्वाचा भर्ता

(३) प्रभुः २८१–२८५

× सर्व नियामक पंच भूतें

वेद, सूर्य, प्राण, काळ

(४) साक्षी २८५

× आकाशोपम

(५) निवासः २८६–२८७

× नामरूपस्थ, नामरूपाधार

(६) शरणं २८८

(७) सुहृत् २८९–२९०

× प्राणस्वरूपानें सर्वांना

(८) प्रभवप्रलय २९१

(९) बीज २९१–२९३

× सृष्टिप्रभवसंकल्प

(१०) स्थानं २९३

× संकल्पनिक्षेपस्थान

(११) निधानं २९४–२९५

× संकल्प जेथें लीन होतो.

स्थान आणि विधान यांना

मुद्दाम फरक कळावा म्हणून जवळ

आणलें.

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २९६

(२) अमृतं चैव मृत्युश्च २९७–२९८

× अग्निकाष्ठदृष्टांत

(३) सदसच्चाहमर्जुन २९९

(४) सर्वत्र 'मी' असतां अज्ञांना ज्ञान होत नाहीं. 'सदसच्चाहं' वरून परंतु स्वतंत्र व्याख्यान. ज्ञानदेवांची ईश्वरदर्शन न होणाऱ्यां-विषयीं अनुकंपा (किंचित् पुढील श्लोकप्रस्ताव) ३००–३०६

श्लो. २० — (१) त्रैविद्याः ३०७–३०८

(२) सोमपाः पूतपापाः ३०९

(३) स्वर्गतिं प्रार्थयंते ३१०

(४) यज्ञ करून स्वर्गेच्छा करणाऱ्यांवर टीका ३११–३१८

× १ स्वर्गेच्छा हें पाप

२ ज्ञानी याला उपसर्ग म्हणतात

३ स्वर्गसुख नरकाच्या अपेक्षेनें. खरें नव्हे.

४ पुण्यात्मक पाप = स्वर्गप्राप्ति

५ पापात्मक पाप = नर्कप्राप्ति

६ शुद्ध पुण्य = परमेश्वरप्राप्ति

(५) तें पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकं ३१९

(६) अश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ३२०–३२६

× स्वर्गाचें भव्य वर्णन

(७) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३२७

श्लो. २१ — (१) श्लोकाचे दोन चरण ३२८–३३०

× दृष्टांत— वेश्या. मुद्दाम वाईट दृष्टांत

(२) श्लोकाचे शेवटचे दोन चरण ३३१

(३) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना ३३२–३३४

× स्वर्गसुखावर टीका— स्वप्नवत्

ईश्वर न जाणण्यानें वेदज्ञ व्यर्थ

श्लो. २२ — (१) अनन्याश्चिंतयंतो मां ३३५-३३६

× गर्भदृष्टांत

(२) ये जनाः पर्युपासते ३३७

(३) श्लो. उत्तरार्ध ३३८–३४३

× पक्षिणीचा दाखला. योगक्षेमाची

शंकराचार्यानुसारी टीका।

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३४४

× अग्नि इंद्र सोम इ. देवता

ईश्वराला

(२) तेऽपि मामेव कौंतेय यजंति ३४५

(३) अविधिपूर्वकम् ३४६–३५०

दृष्टांत—

मूळ—शाखापल्लव
रसोई — कान } अविधि
फुलें — डोळे

रस — मुख
परिमळ — नाक } विधि

× कर्माला ज्ञानाचे डोळे पाहिजेत

श्लो. २४ — (१) अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता ३५१

(२) प्रभुरेव च ३५२

× प्रभु आदि आणि अवधि

(३) श्लो. उत्तरार्ध ३५२–३५३
(४) पुढील श्लोकाचा प्रस्ताव ३५४

श्लो. २५ — (१) यांति देवव्रता देवान् ३५५
व्रत = भजन
(२) पितृन् यांति पितृव्रताः ३५६
(३) भूतानि यांति भूतेज्या ३५७–३५८
(४) यांति मद्याजिनोऽपि माम् ३५९–३६६
× डोळे, कान, दानपुण्य, लोभ
मन वाचा अध्ययन काम
सर्वांग (इंद्रियें आनंद, शास्त्र, प्रेम, भूक
शरीरक्रिया) मंत्र (मनक्रिया) (हृदयक्रिया)
— तीन्ही ईश्वराच्या ठिकाणीं केंद्रित
३५९–३६६
(५) स्वात्मार्पणाखेरीज अन्य उपचार
ईश्वरप्राप्त्यर्थ व्यर्थ ३६७–३७७
× विज्ञातमविजानतां अविज्ञातं विजानतां
३६८
यज्ञदानतपाची प्रौढी हि व्यर्थ ३६९
ज्ञान = वेद = जाणता = नेति नेति
वक्तृत्व = शेष = बोलका = आंथरुणा
खालीं दडतो.
तप = शूळपाणी तपस्वी – पायवणी घेतो
ऐश्वर्य = लक्ष्मीचें हि देवाजवळ महत्त्व
नाहीं, ती पाय चेपते.
—हे सात हि उपचार व्यर्थ.
(६) ईश्वरप्राप्त्यर्थ साधन ३७८–३८१

मुख्य सिद्धांत ३७८

सिद्धांतपुष्ट्यर्थ दृष्टांत ३७८–३८०

मूळ सिद्धांत पुन्हां ३८१

श्लो. २६ — (१) फलं (अश्नामि) ३८२–३८३

× कसलें हि फळ दोन्ही हातांनीं

देंठासकट

(२) पुष्पं ३८४

× फुलाचा वास न घेतां तें खातों

" अश्नामि " ची भाक्तियुक्त संगति

(३) पत्रं ३८५–३८६

× ताजें शिळें कसें हि असो.

ताजें शिळें या भाषेंत द्रौपदीच्या

प्रसंगाचें सूचन.

मूळ क्रमाच्या उलट क्रम. भक्तानें

किती हि अल्प अर्पण केलें तरी

मी तें ग्रहण करतों या भावासाठीं

स्वचरित्रदृष्टांत ३८४

(४) तोयं ३८७–३९३

× पान न मिळालें तरी पाणी मिळेल च.

केवळ पाण्यानें अद्भुत–पूजा ३८९–३९३

(५) मूळ भाक्ति. बाकी निमित्त ३९५–३९७

श्लो. २७ — (१) यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ३९८

× अश्नासि = भोग भोगिसी

(२) ददासि यत् यत् तपस्यासि ३९९

× १ दान, २ सेवकांच्या सोई

(३) तत्कुरुष्व मदर्पणम् ४००–४०१

× अर्पणांत निरहंकारता प्रमुख

कर्मे धुऊन देणें = दक्षिणा धुऊन

देण्याची कल्पना

श्लो. २८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०२–४०४

× अग्निकुंडदृष्टांत

कर्मविपाकसिद्धांत ४०३

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४०५–४०६

श्लो. २९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०७

× द्वेष्यप्रिय = आपपर

(२) ये भजंति तु मां भक्त्या ४०८

× अहंकार सोडून
सर्व भावानें
सर्व कर्मानें } = भक्त्या

(३) मयि ते तेषुचाप्यहम् ४०९–४१४

× वटवृक्ष, बीजदृष्टांत

भक्ताचें देह धरणें दृष्टांत —

उसना दागिना

वास गेलेलें फूल

श्लो. ३० — (१) श्लो. पूर्वार्ध (अनन्यभाक् सोडून)

४१५–४२०

× शेवटीं भक्ति केल्यानें पूर्वीच्या

पापाचा विचार व्यर्थ. दृष्टांत

महाशूर ४१६-४१९
दुराचार-अनुताप-भक्ति
दुराचाऱ्याचें क्रमशः भक्तींत
रुपांतर ४२०
(२) श्लो. उत्तरार्ध ४२१-२३
साधु— कुलदृष्टीनें
जन्मसार्थकदृष्टीनें
अध्ययनदृष्टीनें
तपदृष्टीनें
योगदृष्टीनें
कर्मदृष्टीनें
(३) अनन्यभाक् ४२४

श्लो. ३१ — (१) श्लो. उत्तरार्ध ४२५
(२) क्षिप्रं भवति धर्मात्मा ४२६-४२८
× धर्मात्मा = ईश्वरात्मा
जेव्हां ईश्वरभक्त झाला तेव्हांच
तद्रूपता. ऐक्यदर्शनार्थ दिव्याचा
दृष्टांत
(३) शश्वच्छांतिं निगच्छति ४२९
(४) भक्तीशिवाय सर्व व्यर्थ, पुढील
श्लोकप्रस्ताव ४३०-४४२
× कुल, व्युत्पत्ति, रूप, वय, वैभव
— भक्तीवाचून व्यर्थ. दृष्टांत —
१ पाण्यावांचून कणसें
२ ओस नगर
३ आटलेलें सरोवर

४ दुबळ्याची दुबळ्याशीं गांठ

५ वांझ झाडाला फुलें

६ प्राणहीन शरीर

अभक्ताचें जीवन. दृष्टांत —

पाषाण– जडता

निवडुंग– लोकांना त्रास

निंब – खळखाप

खापरावरचे षड्रस —

समाजांत रोगोत्पादन

(५) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना —

हीन जाति, हीन कुळ, हीन देह (उ. गजेंद्र - मोक्ष) असो पण भक्ति हवी ४४१–४४२

श्लो. ३२ — (१) पापयोनयः ४४३–४४४

× पापयोनि = दगड जड

(२) मां हि व्यपाश्रित्य ४४५–४४८

वाचा– देवालय

दृष्टि– देवरूप

मन– देवसंकल्प

श्रवण– देवकीर्ति

सर्वांग– देवसेवा

ज्ञान– देवज्ञान

— सर्व भाव ईश्वरार्पित

(३) पापयोनि हि भक्तीनें श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ ४४९–४५४

× प्रह्लाद, चामड्याचें उदाहरण.

(५) तेऽपि यांति परां गतिम् (स्त्रियो
वैश्यास्तथा शूद्राः) ४५५–४६३

× उत्तमत्व म्ह. ईश्वरांत मनबुद्धि
लीन होणें.
ईश्वराकडे गेल्यावर मागील जात्यादि
सर्व शून्य होतें. दृष्टांत –४६४–४७१
लोखंड – परीस
गोपी – प्रेम
कंस – भय
चैद्य–वैर
पांडव–मैत्री
वसुदेव –ममत्व
नारदादि–भक्ति

(६) उपसंहार – मूळ श्लोक व त्यावरील
व्याख्यानांतील सार ४७२–४७४

श्लो. ३३ — (१) किं पुनर्ब्राह्मणाः भक्ताः ४७५–४८९

× ब्राह्मणांचे प्रभावी वर्णन
त्रिविध ४७५..४८२
१ गुणांवरून– तप, यज्ञ, वेदाभ्यास,
सत्कर्म, सत्य, अप्रकोप, आशुतोषत्व,
२ गुणांवरून आलेल्या कल्पनांवरून–
वर्णश्रेष्ठता, स्वर्गपतितत्व, भूदेवत्व
३ पौराणिक कथांवरून —
और्वकथा, भृगुकथा.

× किं पुनः = सांगण्याची अनवश्यकता

दृष्टांत – निंब – चंदन ४८१–४८७

रथ्योदक – गंगा ४८८

(२) भक्त्या राजर्षयस्तथा ४८९

(३) अनित्यमसुखं प्राप्य भजस्व माम् ४९०–५०१

× अनित्यतादर्शनार्थ दृष्टांत –

१ क्षतज्वरनाव

२ शस्त्रवर्षाव

३ अंगावर पाषाण पडणें

४ रोगज्वर

५ जळनवणवा

असुखदर्शन— भोग्यजात सर्व

देहाच्या अंगानें आहे व देह नाशवंत आहे.

विषयसुख हें वास्तविक दुःखमय

दृष्टांत—

विषाचे कांदे

राखोंडी फुंकणें

डोकें तोडून पायाच्या जखमेवर

घालणें

इंगळाचें आंथरूण

लोक अनित्य, असुख पाहून भक्ति

कां करीत नाहींत याबद्दल ज्ञानदेवांचें

आश्चर्य ! भोगल्याशिवाय सरत नाहीं

म्हणून अनुकंपेनें उत्तर.

(४) मृत्युलोकाचें विपरीततापूर्ण वर्णन

५०२–५१५

दृष्टांत—चंद्र—क्षय
उदय— अस्त
मंगळ— अमंगळ
गर्भ — मृत्यु
पुराणें— मृतगोष्ठी
विषयविलास — सुख
साभिलाष — सज्ञान
वाढदिवस
ज्ञानशून्य— वडिल
मृत्यूपूर्वी इलाज करीत नाहींत
दृष्टांत — दर्दुर — साप— मक्षिका

(५) भजस्व माम् ५१६

श्लो. ३४ — (१) मद्याजी खेरीज श्लो. पूर्वार्ध ५१७
× मद्भक्तो = माझिया भजनीं प्रेम.
नमस्कुरु = सर्वत्र नमस्कारी माते

(२) मद्याजी ५१८
× संकल्प जाळणें म्ह. मद्यजन

(३) श्लो. उत्तरार्ध ५१९–५२१
× अंतःकरणातळें हें गुह्य.

(४) संजयाचे धृतराष्ट्राविषयीं उद्गार ५२२–५२४

(५) संजयाचा स्वतः संबंधीं धन्योद्गार ५२५

(६) संजयाची अष्टसात्विक भावावस्था ५२६–५३०

(७) श्रीकृष्णशब्दानें संजय भानावर
येतो व सात्विक भाव आवरतो ५३१-५३२
(८) पुढील अध्यायप्रस्ताव ५३३-५३५

अध्याय १०

१० व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग:—

(१) नमनपूर्वक गुरुस्तवन १–५

× १८ विशेषणें. प्रथम व पंचम
ओंवीत ३।२ बाकींत चार.
संस्कृत स्तोत्राच्या धर्तीवर सामासिक
रचना व शब्दालंकार

ज्ञान	वैराग्य	ऐश्वर्यमूलक वर्णन
१ विशद १	१ संसार २	१ अपरि
२ विद्या १	२ मन्मथ ४	२ जगद्
३ परा १	३ भवेभ	३ विश्वो
४ तरुण ३		४ आराध्य
५ आत्मा. ४		५ सुभाव
६ श्रुति ४		६ मंगलमणि
७ सज्जन ५		७ परमवीर्या
८ चतुर ३		

(२) गुर्वनुग्रहप्रभाव ६–९

सारस्वतप्रवेश, नवरसप्राविण्य,
वाचस्पतीची विद्वत्ता, शंकराशीं बरोबरी।

(३) गुरुप्रभाववर्णनाशक्यता १०–१५

दृष्टांत—

१ सूर्याला उटणें
२ कल्पतरुवर फुलोरा

३ क्षीरसागराला मेजवानी
४ कापुराला वास
५ चंदनाला चर्चिणें
६ अमृत रांधणें
७ आकाश वर चढविणें
८ मोत्याला झिलई
९ सोन्याला चांदीचा मुलामा

(४) स्वतःवर झालेला प्रस्तुत गुरुप्रसाद १६–२३

१ कृष्णार्जुनसंवादांत प्रयागवटत्वलाभ
२ उपमन्युध्रुवाप्रमाणें कृपा
३ गीतागानलाभ
४ निरर्थक वाणींत अपूर्व सामर्थ्य
५ गीतार्थ सागरीं जलशयन=लोक अर्थप्राप्ती.

(५) आठ गीताध्यायांतील विषय २४–२९

१ अर्जुनविषाद
२ सांख्यबुद्धीसह योग
३ कर्म
४ ज्ञानासह कर्म
५ योगतत्त्व
६ प्रगट पूर्णयोग
७ मायापरिहारपूर्ण चतुर्विध भक्त
८ सप्तप्रश्नी व मरणकालबुद्धि

(६) नवमाध्यायाची अपूर्वता ३०–३९

महाभारताचें सार. गीता. गीतेचें ९ म.
नवमाध्यानसमयीं भीति
नवमविशेष दृष्टांत गूळ–साखर

नवमोत्तीर्णत्वाबद्दल दृष्टांत—
वसिष्ठच्छत्री, विश्वामित्रसृष्टि,
रामसेतु, मारुतिसूर्य, अगस्तिसमुद्र
नवमानुपमता—' रामरावणयोः '

(७) दहाव्या अध्यायाची प्रस्तावना ४०–४१

(८) मराठी भाषेतील व्याख्यानाची करामत ४२–४७

ही मराठी शांतरसाला श्रेष्ठत्व देईल
हें व्याख्यान मूळ आणि टीका यांत
विभ्रम पाडील.
संस्कृताची बरोबरी येथें दिसेल
मराठींतील सर्व सौंदर्य व तारुण्य
येथें केंद्रित होईल.
स्वभाषेविषयीं यथायोग्य प्रतिज्ञा

(९) श्रीभगवानुवाच ४८–४९

श्लो. १ — (१) भूय एव महाबाहो श्रृणु ५०–५४

× भूय एव चें कारण कक्षपरीक्षापूर्णता
दृष्टांत घडा, नोकर

(२) श्लोकउत्तरार्ध ५५–६१

× प्रेमाचें कारण
अधिकाअधिक आत्महितलाभ. दृष्टांत–
पिकाची मेहनत, सुवर्णपुट.
बोलण्यांत स्वतःचा सुखस्वार्थ. दृष्टांत—
बालक अलंकार

(३) श्रृणु मे परमं वचः। ६२

× परम = परब्रह्म

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव   ६३

श्लो. २ — (१) न मे विदुः सुरगणाः   ६४-६५

× वेद, मन, प्राण, सूर्यचंद्र = हे

प्रत्यक्ष देव म्हणून उल्लेख

उदरगर्भदृष्टांत   ६६

(२) न महर्षयः

× दृष्टांत — जळचर — समुद्र

मशक — गगन

उदरगर्भजळचर इ. दृष्टांत ग्रथित केलें

आहे तें स्थलदृष्टीचें कारण होय.

(३) श्लो. उत्तरार्ध   ६७-७१

न जाण्याचें कालदृष्ट्या कारण   ६८

दृष्टांत— पाणी वर चढणें

झाड मुळाला भिडणें

कालदृष्ट्या दृष्टांत

वटवृक्ष लहान पानानें झांकणें

तरंग सागराला व्यापणें

परमाणूंत भूगोल समावणें

स्थलदृष्ट्या दृष्टांत

जाण्याचा प्रयत्न कल्प कल्प

करून उपयोग नाहीं.   ६७

आदि = १ व्यापक आधार

२ मूळ

श्लो. ३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध   ७२-७५

वेत्ति — कोणत्या रीतीनें   ७२-७४

(२) असंमूढः स मर्त्येषु ७६–७७

× असंमूढ = ईश्वरांश

उपमा – पाषाण – परिस

रस – सिद्धरस

(३) सर्व पापैः प्रमुच्यते ७८–८०

× पाप = मायादोष

उपमा – हिरा–कापुर

मायादोष तो जाणत च नाहीं.

पापें च त्याला सोडतात उपमा—

जळतें चंदन – साप

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८१–८२

श्लो. ४, ५—(१) श्लो. ४+श्लो. ५ (चतुर्थ चरणाखेरीज) ८३–८६

(२) मत्त एव पृथग्विधाः ८७–८८

(३) ८८–९० हें व्याख्यान स्वतंत्र दिसतें.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९१

श्लो. ६ — (१) महर्षयः सप्त ९२

× कश्यपादि

(२) पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ९३

(३) मद्भावा मानसा जाता ९४

(४) येषां लोक इमाः प्रजाः ९५–९७

× लोक = लोकपाळ

(५) येषां लोक इमाः प्रजाः ९८–१०३

(पुन्हां सविस्तर सर्व श्लोक)

× वृक्षदृष्टांतानें पुन्हां तीच वस्तु

सांगतात.

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०४–१०७
× भाव = विभूति १०४
तत्त्वतः बोधिचें स्पष्टीकरण १०५
योगं चें स्पष्टीकरण नीट नाहीं,
(२) श्लो. उत्तरार्ध १०८–११०
× श्लो. उत्तरार्ध १०८
या भक्तभजनाला परमेश्वर वश १०९
या योगाला मृत्युशंका हि नाहीं.
सहाव्या अध्यायाचा दाखला ११०
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १११

श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ११२–११४
× जलतरंगदृष्टांत
(२) श्लो. उत्तरार्ध ११५–११७
× इति-ओवी प्रथमचरण ११५
बुधाः ११६-११७ मध्यें या पदाचा
भाव आणला आहे.
(३) भक्तिशास्त्राचा निश्चित सिद्धांत ११८

श्लो. ९ — (१) मच्चिताः मद्गतप्राणाः ११९
× जीवों मरों हें मुळाहून अधिक
(२) बोधयंतः परस्परम् १२०–१२४
दृष्टांत — १ सरोवरें १२१–१२२
२ सूर्य—ओवाळणें
३ चंद्र—क्षेम
४ दोन ओघ
५ समस्त प्रयाग
(३) श्लो. उत्तरार्ध १२५–१२९

× तुष्यंति १२५ ओंवीचा प्रथम चरण
गुरुशिष्यएकांतांतली गोष्ट
प्रगट करतात. १२६
कथयंतः = गेंजेती १२६
ही कथा भक्त केवळ
परस्परांत करीत नाहींत तर
सर्वांपुढें करतात दृष्टांत–
कमलकलिका १२७
तुष्यंति च रमंति च १२८
नित्यं १२९

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३०–१३२
× अस्पष्ट व्याख्यानें. भक्तांना
जें ईश्वरानें द्यावें तें त्यांनीं
स्वतः च सिद्ध केलेलें असतें. १३०
' येन मां उपयांति ' कडे लक्ष
ठेवून स्वर्गमोक्षाचा उल्लेख १३१
(२) ददामि बुद्धियोगं १३३–१३५
× बुद्धियोग = उपासना } १३४–१३५
आई - बालक दृष्टांत }
(३) येन मां उपयांति ते १३६
(४) भक्तासाठीं देवाची काळजी १३७–१४०

श्लो. ११ — (१) अनुकंपार्थम्, ज्ञानदीपेन,
भास्वता हीं पदें सोडलीं
(२) वरील पदांखेरीज सर्व
श्लोक १४१–१४३

आत्मभावस्थः　　　　　　१४१

× विशेष अर्थ

अहं – मी चि होऊनि दिवटा　१४२

(३) अर्जुनाची श्रवणधन्यावस्था

१४३–१४८

(एक प्रकारें पुढील श्लोकप्रस्ताव)

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध　　　　　　१४९

× परंधाम = महाभूतां विसंवते
धाम.

(२) पुरुषं शाश्वतं दिव्यं आदिदेवं　१५०

+ आदिदेव = ब्रह्मादि तिघांस
दैवत

पुरुषं = पंचविसावें तत्त्व

दिव्य = प्रकृति भावापलीकडील

(३) अजं विभुम्　　　　१५१–१५२

× विभुम्　　　　　　　　१५२

श्लो. १३ — (१) आहुस्त्वां ऋषयः सर्वे　　१५३–१५४

+ त्वत्कृपेनें ऋषींच्या सांगण्याचा
खरेपणा कळला यांत स्वयं चैव
ब्रवीषि हें गृहीत.

(२) देवर्षिर्नारदस्तथा　　　१५५–१५७

× नारदाच्या गाण्याकडे च लक्ष जाई.
कारण त्या वेळीं अंधता होती. या
वर्णनांत अर्जुनाचें नृत्यगानप्रियत्व
दर्शित केलें.

(३) असितः देवकः १५८--१५९
× विषयविषामुळें असितादींच्या
म्हणण्याची प्रतीति येत नसे
विषयांविषयीं जीवांची प्रवृत्ति १५९

(४) व्यासः १५९-१६२
× अंधारांतील चिंतामणीप्रमाणें
व्यासवचनें श्रीकृष्णाशिवाय
प्रतीतीला आलीं नाहींत.
सबंद श्लोक हा अर्जुनकाळाला
अनुलक्षून लावला आहे.

श्लो. १४ — (१) पूर्वार्ध १६३-१७३
× ऋषि, देवर्षिनारदादिकांच्या सांगण्याचा
गौरव (मागील श्लोकांत नारदादींचें सांगणें
प्रतीतीला न येण्याचें कारण स्वतःची
अपात्रता हें दाखविलें) त्याचप्रमाणें
श्रीकृष्णवचनासह तुलना. दृष्टांत–
ऋषि श्रीकृष्ण
मार्गकथन सूर्यप्रकाश १६३
ज्ञानबीज प्रसादाचा ओलावा १६४
मुक्तिसरिता महोदधिप्रवेश १६५
ज्ञान हें पुण्यादिकांनीं फळत नाहीं
त्याला गुरुकृपाच पाहिजे. १६७-१७७
दृष्टांत—
माळ्याचे श्रम — वसंतकाळ
विषमज्वरनाश — गोडी
रोगनष्टता — रसायनाचें गोडपण

इंद्रियेंवाचाप्राणसार्थक-चैतन्यसंचार १७२

अनुकूळ श्रीगुरु तेव्हां च साधन स्ववश १७२

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव १७३

(२) श्लो. उत्तरार्ध १७४-१७५

× श्लो. उत्तरार्ध १७४

श्लो. उत्तरार्धावरून सिद्धांत १७५

श्लो. १५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १७६-१७९

× आकाशदृष्टांत १७६

वेदादि व्यर्थ १७७

इतरांना जाणण्याच्या काठिण्याचें

कारण १७८

पुन्हां श्लो. पूर्वार्धभाव १७९

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८०-१८१

× तुला तूं च जाणतोस हें

सांगण्यांतला भाव दुसऱ्यांना

स्वरूप सांगण्याला तूं च समर्थ

शिवाय मुळांत देवाला चार

विशेषणें दिलीं तीं पुढील

प्रश्न विचारण्यासाठीं च

असा भाव. म्हणून विनंतीचा,

या उत्तरार्धांत अंतर्भाव.

(३) विनंतीचीं कारणें (पुढील श्लोक

प्रस्तावना) १८२-१८४

१ अन्य उपाय नाहीं.

२ भक्ताची अनन्यता—चातक

दृष्टांत

श्लो. १६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १८५

× दिव्य = दिव्य सामर्थ्यानें व्यापक

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८६

× प्रधान नामांकित प्रगट कर

हें व्याख्यान स्वतंत्र

श्लो. १७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १८७

× श्लो. उत्तरार्धाला समर्थक

जरी तूं चि म्हणो ये आघवें ।

तरी चिंतन चि न घडे

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८८–१८९

× विस्तारपूर्वक हें मुळापेक्षां

अधिक (पुढील श्लोकांतील) १८८

चिंत्य = चिंतनसुलभ

श्लो. १८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध— मागील श्लोकांत च

समाऊन घेतला

(२) श्लो. उत्तरार्ध १९०–२०५

× प्राकृत अमृत हि पुन्हां

हवेसें वाटतें. १९०–१९१

अमृताची प्राकृतता १९२–१९३

अमृताशीं तुलना व भगवत्

वचनाची श्रेष्ठता १९४–१९९

नामरूप संवादसुखाची

अनिर्वचनीयता २००–२०१

पुनरुक्तीमध्यें प्रार्थना

(भूयः कथय) २०१

पुनरुक्तीमध्यें दोष नाहीं सूर्य–अग्नि–गंगा–दृष्टांत	२०२
(३) अर्जुनाचा श्रवणसंतोष	२०३
(४) अर्जुनावस्थेनें श्रीकृष्णसंतोष	२०४
(५) श्रीभगवानुवाच	२०५

श्लो. १९ — (१) श्रीकृष्ण अर्जुनाला ' बा भलें केलें ' म्हणतात तत्संबंधीं	२०६–२०८
(२) दिव्याः पद सोडलें.	
(३) नास्त्यंतो विस्तरस्य मे	२०९–२१०
× देवालाहि आपल्या विभूति किती तें माहीत नाहीं. दृष्टांत शरीरावरील केंस	
(४) प्राधान्यतः	२११
देवाला हि स्वस्वरूपाचें स्पष्ट भान नाहीं.	
प्राधान्यतःचें कारण त्यायोगें	
सर्व विभूति जाणल्या जातील	
बीज – वृक्ष	
उद्यान – फळें फुलें	
(५) नास्त्यंतो विस्तरस्य मे पुन्हां	२१४

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध	२१५
× गुडाकेश – कुटिलालक	
सर्वभूताशयस्थितः यामुळें भ्रम न व्हावा म्हणून भूतांबाहेर माझी च गवसणी	२१६
(२) श्लो. उत्तरार्ध	२१६–२१८
आकाशदृष्टांत	

(३) विभूतिविस्तारबीज २१९

(४) पुढील श्रवणार्थ आज्ञा २२०

श्लो. २१ -- (१) सर्व श्लोक २२१-२२२

× नक्षत्राणां = तारांमाजी

श्लो. २२ — (१) सर्व श्लोक २२३-२२४

श्लो. २३ -- (१) सर्व श्लोक २२५-२२७

श्लो.२४,२५- (१) श्लो. २४ सर्व २२८-२२९॥

(२) श्लो. २५ सर्व २२९॥-२३४

× गिरामस्म्येकमक्षरं = सत्य वाचा
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि—जप-
यज्ञांत कर्मत्याग आहे. जपार्थ
प्रणव २३२ व नाम २३३ सर्वोत्तम.
हिमालय = पुण्यपुंज

श्लो. २६,२७ -- (१) श्लो. २६ २३५-२३६॥

× कल्पद्रुपारिजाताहून अश्वत्थ
विशेष

(२) श्लो. २७ २३६॥-२३९

श्लो. २८, २९ -- (१) श्लो. २८ २४०-२४१॥

(२) श्लो. २९ २४१॥-२४६

× यम = भोगनियतिदेवता

श्लो. ३० — (१) प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानाम् २४७

विभूति म्हणून दैत्यभावलिप्तता
नाही.

(२) कालः कलयतामहं २४८

(३) मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं २४८

\+ मृग = श्वापद

(४) वैनतेयश्च पक्षिणाम् २४९

\+ विभूति म्हणून गरुड पाठीवर
भगवंताला वाहूं शकतो

श्लो. ३१ — (१) पवनः पवतामस्मि २५०॥

\+ पवतां = वेगवंत

(२) रामः शस्त्रभृतामहम् २५०॥–२५४

\+ रामचंद्रावतारकार्यवर्णन

(३) झषाणां मकरश्चास्मि २५५

(४) स्रोतसामस्मि जाह्नवी २५६–२५७

(५) विभूतिवर्णन काळदृष्ट्या अशक्य २५८

श्लो. ३२, ३३ — (१) सर्व विभूति एकदम जाणण्यासाठीं
विशेष विभूतिकथनाचा प्रस्ताव २५९–२६३
दृष्टांत — नक्षत्रवेंचणी
पृथ्वीपरमाणु
वृक्षशाखाफळफूल

(२) श्लो. ३२ पूर्वार्ध २६४

\+ तात्पर्य ईश्वर सृष्टींत ओतप्रोत.

(३) पुढील विभूतिकथनाचा प्रस्ताव २६५

(४) अध्यात्मविद्या विद्यानां २६६

(५) वादः प्रवदतामहम २६७–२६९

× वाद कधीं सरत नाहीं ही टीका.

(६) अक्षराणां अकारोऽस्मि २६९

(७) द्वंद्वः सामासिकस्य च २६९

(८) अहमेवाक्षयः कालः २७०-२७३
(९) धाताहं विश्वतोमुखः २७३

श्लो. ३४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २७४
(२) श्लो. उत्तरार्ध २७५-२८०
+ 'नित्य नवी' कीर्तीला विशेषण
'औदार्ययुक्त' संपत्तीला विशेषण
'विवेकमार्गी चालणारी न्याययुक्त' वाणीचें विशेषण.
'सार्वत्रिक' क्षमेचें विशेषण.

श्लो. ३५ — (१) बृहत्साम तथा साम्नां २८१
(२) गायत्री छंदसामहम् २८२
(३) मासानां मार्गशीर्षोऽहं २८३
(४) ऋतूनां कुसुमाकरः २८३

श्लो. ३६,३७ – (१) द्यूतं छलयतामस्मि २८४
+ स्पष्ट चोरी असून कोणी निवारूं न शकण्याचें हें कारण विलक्षण दिसतें.
(२) तेजस्तेजस्विनामहम् २८५
(३) जयोऽस्मि २८५
+ सर्व कार्योद्देशांत मी जय
(४) व्यवसायोऽस्मि २८६
+ न्यायाला उजळा देणारा. व्यवसायिविशेषण असा अर्थ घेतला नाहीं.
(५) सत्त्वं सत्त्ववतामहम् २८७

श्लो. ३७ — (१) वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि　　२८७-२९२

१ वसुदेवदेवकीमुक्तता

२ पूतनाविनाश

३ गोवर्धनप्रसंग

४ कालियदमन

५ गोकुळरक्षण

६ ब्रह्मदेवास पिसें लावलें

७ कंसवध

— अशी कंसवधापर्यंतची स्वलीला.

वृष्णी = यादव

(२) पांडवानां धनंजयः　　२९३-२९४

(३) मुनीनामप्यहं व्यासः

कवीनामुशना कविः　　२९५

श्लो. ३८ — (१) दंडो दमयतामस्मि　　२९६

× अनिवार्य

(२) नीतिरस्मि जिगीषताम्　　२९७

× धर्मज्ञानाचा पक्ष धरणारें

सर्व शास्त्रांत नीतिशास्त्र

हा विशेष अर्थ.

(३) मौनं चैवास्मि गुह्यानां　　२९८

(४) ज्ञानं ज्ञानवतामहम् व पुढील

श्लोकप्रस्ताव　　२९९

श्लो. ४० प्रथम घेतला — (१) श्लो. पूर्वार्ध　　३००-३०१

दृष्टांत—पर्जन्यधारा

पृथ्वीचे तृणांकुर

सागरतरंग

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३०२–३०३

श्लो. ३९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३०४
(२) श्लो. उत्तरार्ध ३०५
(३) पुढील श्लो. प्रस्ताव ३०६

श्लो. ४१ — (१) यद् यद् विभूतिमत् सत्वं – श्रीमत् ३०७
(२) ऊर्जितमेव वा ३०८–३११
× विभूतींचे दोन प्रकार
श्रीमत् आणि दोन ऊर्जित.
पैकीं श्रीमत् पेक्षां विभूतिमत्
श्रेष्ठ असें ज्ञानदेव दार्शित करतात
(२) श्लो. उत्तरार्ध ३१२–३१५
× जरी ऊर्जित विभूति श्रेष्ठ
तरी तसा भेद करणें युक्त नाहीं.

श्लो. ४२ — (१) सर्व श्लोक ३१६–३१८
× साम्यें भज – विशेष

(१) " भेदभाव सोडून साम्यें भज " या
श्रीकृष्णाच्या म्हणण्यावर अर्जुनाचें
प्रत्युत्तर ३१९–३२३
× श्रीकृष्णाच्या म्हणण्याला निरर्थकता
येऊं पाहते दृष्टांत—
सूर्य – अंधार ३२०
केवळ कृष्णनामानें भेद जातो येथें
प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण ३२१–३२२
श्रीकृष्णाची थोरपणाच्या भरांतली
गोष्ट – चंद्रदृष्टांत ३२३

(२) श्रीकृष्णाचें संतोषपूर्वक
पुन्हां बोलणें ३२४–३२६
× परीक्षार्थ प्रथमचें बोलणें
(३) अर्जुनाचें त्यावर लीनता-
पूर्वक उत्तर ३२७

अध्यायउपसंहार व पुढील अध्यायप्रस्ताव

(१) धृतराष्ट्राची अतंर्बाह्य आंधळी
स्थिति ३२८–३२९
(२) अर्जुनाची स्वहिताची आणखी
एक अभिलाषा ३३०–३३२
× विश्वरूप ' या च डोळां ' दिसावें
(३) श्रीकृष्ण अर्जुनाचे मनोरथ
पुरविणारा गुरु असल्यामुळें
अर्जुनाला अशक्य कांहीं नाहीं.
दृष्टांत – १ कल्पतरु ३३३
२ प्रल्हाद ३३४
(४) विश्वरूपार्थ प्रार्थना कशी
करील तें पुढील प्रसंगीं सांगू ३३५

अध्याय ११ वा

११ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग :—

(१) या अध्यायांतील रसद्वय व गौण रस १–३
× दृष्टांत – वधूवर व वऱ्हाडी
(२) शांताद्भुतरसांना उपमा ४–६
हरिहर भेट

अमावास्या चंद्रसूर्यमीलन
गंगायमुनासंगम
(३) या अध्यायांतील त्रिवेणी व तांवर
गुरूंनीं बांधलेले घाट ७-१०
(४) या अध्यायांत कृष्णार्जुनांबरोबर
सर्वांना लाभ ११-१४
(५) अवधानार्थ सलगीची विनंति व
तिला प्रत्युत्तर १५-२१
सलगीचा दृष्टांत- १ पोपट २ बालक
अवधानार्थ सारस्वताच्या झाडाचें
रूपक.
(६) ज्ञानदेवांचें विनयोत्तर २२-२७
दृष्टांत वानर - रावण
(७) अर्जुनमनांत उद्भवलेला प्रश्न २८-२९
(८) प्रश्न विचारण्याच्या वेळची मनस्थिति
३०-३९
× यशोदा, गरुड, सनक, गोपाळ इ. नीं न
विचारलेला प्रश्न कसा विचारावा ३१-३६
दर्शन पाहिजे तर मग हळूं च
विचारूं च या ! ३७-३९
(९) श्रीकृष्णाचें शिष्यवात्सल्य ४०-४३

श्लो. १— (१) श्लो. पूर्वार्ध+पत्वयोक्तं वचः ४४-४८
× सामान्यतः ४४
विशेषतः ४५-४७
१ गुह्यत्वाचें कारण-जीवमाये-
पलीकडचें रूप ४५

२ गुह्यत्वाचें स्वरूप· हृदयांत, कृपणवत, वेदांतींत — ४६

३ अध्यात्मरहस्यमाहात्म्य शंकरदृष्टांत — ४७

(२) तेन मोहोऽयं विगतो मम — ४९–६८

× सामान्यतः — ४९

सविस्तर—

१ अहंकार	५०।५१	मोहस्वरूप
२ ममता		
३ स्वकर्तृत्व	५२	

उद्धरणोपमा—

१ दुःस्वप्न — ५२

२ गंधर्वनगरगमन — ५३

३ मृगजळपान — ५३

४ कर्पटसर्पदंश — ५४

५ सिंहप्रतिबिंब — ५५

= स्वतःचा मोहाभिनिवेश आग्रहजळ, पिसें — ५६–५८

उद्धरणोपमा पौराणिक —

लाक्षागृह — ५९–६०

वराह — ६१–६२

उपकारोद्गार – पंचप्राणदान — ६३

मायानिरास — ६४

ईश्वरप्रसन्नतेजवळ मोह राहणें अशक्य दृष्टांत—

वडवानळ – मृगजळवृष्टि — ६६

ब्रह्मरसपर स्वस्थिति ६७

मोहनष्टता व स्वोद्धार ६८

श्लो. २ — (१) त्वत्तः कमलपत्राक्ष श्रुतः ६९

× मूळ विशेषणाबरोबर आणखी
दोन विशेषणें

(२) भवाप्ययौ हि भूतानां ७०

(३) माहात्म्यमपिचाव्ययम् ७१–७३

× वेद, वाङमय सर्वाधार पुरुषमाहात्म्य

(४) दर्शनपद्धति ७४–७६

× प्रकृति दूर सारून पुरुषदर्शन
दृष्टांत ढग — सूर्य
शेवाळ — पाणी
साप — चंदन
पिशाच —द्रव्य

(५) नवीन अभिलाषा तिच्या प्रथमदर्शनी
भीड कशाला ७७–८०

× दृष्टांत— जळ— जळचर
माता— बाळक

श्लो, ३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ८१

(२) ऐश्वरं रूपं ८२–८५

× १ उत्पत्तिलीनतास्थळ ८२- सृष्टि
२ सुरकार्यार्थ जेथून अवतार ८३- देव
३ कार्यसमाप्ति. नंतर जेथें
अवतारलीनता ८४— अवतार
४ उपानिषद् ८५- ग्रंथ

५ योगी हृदयांत – योगी जें
पाहतात ८५
६ सनकादि जें दृढ धरतात ८५
(२) श्लो. उत्तरार्ध ८६–८८

श्लो. ४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ८९–११०
× विश्वरूपदर्शनयोग्यता भगवंतांनीं
च पहावी. दृष्टांत रोगी-वैद्य ८९–९०
बालक – माता ९२
परंतु दर्शनाची तीव्रेच्छा दृष्टांत
तहानेला समुद्र ९१
योग्यता असेल तर कृपा करा नाहीं
तर नाहीं म्हणा. ९३–९४
(अत्यार्त्त माणसाचें निर्वाणीचें बोलणें)
कारण उपयोग नाहीं. दृष्टांत– बधिर
— पंचमालाप.
केवळ उपयोगदृष्टि ही भगवंतापुढें
असणें शक्य नाहीं. दृष्टांत–मेघ–चंद्र
९५–९६
केवळ उपयोगदृष्टि ही भगवंतापुढें
असणें शक्य नाहीं कारण– पात्रा-
पात्रविचाराशिवाय भगवान् कांहीं तरी
निमित्तानें कैवल्यदानी ९८–१०७
पौराणिक दाखले
१ चैद्याला मोक्ष– कंस
२ पूतना, ३ शिशुपाल, ४ ध्रुव,
५ अजमिळ, ६ भृगु, ७ शंखासुर, ८ बळी,

९ गणिका

शत्रू	म्हणून	अपात्र	= कंस
अनिच्छा	म्हणून	,,	= ध्रुव
अपमानकारी	,,	,,	= भृगु
दाता	,,	,,	= बळी
अनीति	,,	,,	= गणिका

म्हणून भगवान् अर्जुनाला विश्वरूप दाखवितील च १०८, दृष्टांत कामधेनू वत्स १०९

अर्जुनविनंतीचा खरा अर्थ —
देव दाखवितील कीं नाहीं ही शंका नव्हे परंतु योग्यता यावी ११०

(२) थोडक्यांत सर्व श्लोक १११

(३) अर्जुनाच्या वारंवार विनवणीनें विश्वरूप दाखविण्याविषयीं श्रीकृष्णाची उतावीळ ११२–११४

दृष्टांत —

अर्जुन	कृष्ण
वर्षाकाळ	मेघ
वसंत	कोकिळ
चंद्र	क्षीरसमुद्र

— हे उत्तरोत्तर उत्कृष्ट दृष्टांत – वर्षाकाळ असून मेघ वर्षत हि नाहींत असें होतें पण वसंत ऋतूंत कोकिळा ओरडते च. पण ती हि कदाचित् ओरडणार नाहीं. पण चंद्राला पाहून समुद्र उचंबळला च पाहिजे.

(४) पश्य मे पार्थ रूपाणि हीं पुढील श्लोकांतील पदें ११५

(५) देवाच्या उदारतेनें अर्जुनाचें भाग्य

१ रूपाणि पदार्थांचें वर्णन एकाऐवजीं
सर्व च विश्वरूपमय ११६

२ देवाचें औदार्य ११७

३ अर्जुनभाग्यतुलना १ शेष २ वेद

३ लक्ष्मी ११८

४ अर्जुनासाठीं विश्वरूपाचा धंदा
देवानें केला ११९

(६) देवाचें रूपांतर—स्वप्नदृष्टांत १२०-१२१

(७) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना १२२

× एकदम पश्य मे पार्थ म्हटलें
त्यावरून स्नेहातुरत्व

श्लो. ५ — श्लो. (१) पूर्वार्ध + नानाविधानि १२३-१३०

× एकटें विश्वरूप च नव्हे तर
त्यांतील अनेक रूपें भगवान्
दाखवितात. १२३

बहुधा परस्परविरुद्ध रूपाचें
वर्णन आहे.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३१-१४०

× वर्ण — वर्णसौंदर्य दर्शित
होईल असें वर्णविषयक वर्णन १३१-१३६
आकृतीनि च १३७-१४०
द्वंद्व आणि सौंदर्य दोन्ही तऱ्हेचें
वर्णन.

श्लो. ६ — (१) पश्य आदित्यान् १४१

× विश्वरूपापैकीं एखाद्या हि रूपाची
दृष्टि उघडली कीं त्यामधून आदित्य.

(२) वसून्   १४२

× तोंडांतून वसु

(३) रुद्रान्   १४३

× भुवयांतून रुद्र

(४) अश्विनौ मरुतस्तथा   १४४

× कानांतून अश्विनौ वायु
विश्वरूपांत रुद्रादित्यादि देव कोठेनें
कसे निर्माण होतात तें मोठ्या
खुबीनें सांगितलें आहे   १४५

(५) श्लो. उत्तरार्ध   १४६–१४७

× रूपगौरव– जेथें वेद बोलूं
शकत नाहींत. विधात्याला थांग
लागत नाहीं. ज्याला आयुष्य
कमी पडतें.

श्लो. ७ — (१) इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्य   १४८--१४९

× सृष्टि ही विश्वरूपाच्या मानानें
तृणवत्, परमाणुवत् हें दर्शित
करण्यासाठीं व्याख्यान

(२) सचराचरम्   १५०

× स्पष्ट व्याख्यान नाहीं. तथापि
'विस्तार' शब्दानें चराचरत्व
घेतां येईल.

(३) श्लो. उत्तरार्ध   १५०–१५१

+ अन्यत् = जगापलीकडचें

श्लो. ८ — (१) न तु मां शक्यसे द्रष्टुम् १५४–१५५

(२) अनेनैव स्वचक्षुषा १५६–१५९

× " अनेनैव स्वचक्षुषा " हें अर्जुनाचें
बोलणें कल्पून भाष्य.
दोष दाखविणाऱ्याचा दृष्टांतः—

१ चांदणें – बगळा
२ आरसा – आंधळा
३ गाणें – बहिरा
४ मकरंद – बेडूक

(३) कृष्णाकडून दोषस्वीकार. दोषकारण
प्रेम १६०–१६१

(४) श्लो. उत्तरार्ध १६२–१६४

श्लो. ९ — (१) संजय उवाच

× अर्जुनभाग्याविषयीं विस्मित
संजयवर्णन १६५–१७५

१ लक्ष्मी, वेद, शेष, गरुड हे
बाजूला सारून देव पांडवांना
भुलला १६५–१६८

२ त्यांत अर्जूनाला कमालीचा
भुलला दृष्टांत — १६९–१७०

१ कामुक स्त्री
२ क्रीडामृग
३ पढविलेला पक्षी

३ अर्जुनाला उपदेश व दर्शनाचा
हट्ट देव पुरा करतो १७१

४ राग रुसणें हि सहन करून समजावतो १७२
५ शुकादि योग्याहून हि अर्जुनाला
वश म्हणून आश्चर्य १७३–१७४
६ आश्चर्य निरसन १७५
(२) श्लो. पूर्वार्ध १७६–१७८
× दिव्यं ददामि ते चक्षुः १७६
परमेश्वरभाषणाबरोबर अविद्यानिरास १७७
परमेश्वराच्या दिव्यं ददामि या
अक्षराबद्दल उद्गार १७८
(३) श्लो. उत्तरार्ध १७९–१८१
१ थोडक्यांत श्लो. उत्तरार्ध १७९
२ सविस्तर ,, ,, १८०–१८१
(४) अर्जुनानुग्रहाला दाखले १८२–१८५
यशोदा १८२–१८३
ध्रुव १८४
(५) दर्शनाबरोबर झालेली अर्जुनाची
अवस्था १८६–१९२
१ विस्मय १८६
२ कौतुक १८७
३ प्रपंचरचनालोप १८८–१९०
४ इंद्रियमनादींचा लोप १९१–१९२
(६) अर्जुनाला प्रथम स्वरूपसाक्षात्कार १९३–१९४
× चतुर्भुजदर्शन सर्वत्र
दृष्टांत— १९३–१९४
मेघ, महाप्रळयतेज

(७) अर्जुनसमाधान व विश्वरूपार्थ
अवलोकन १९५–१९६

श्लो. १० — (१) अनेकवक्त्र १९७–२०२

× मनोहर आणि भयानक दोन्ही
तऱ्हेचीं तोंडें

(२) नयन २०३–२०५

(३) चरणमुकुटादि अवयवांकडे अर्जुनदृष्टि
२०६–२०९

× अनेकादिव्याभरण या पदासिद्ध्यर्थ
अवयवांची जरूरी

+ अर्जुनभाग्य २०७–२०९

(४) अनेकदिव्याभरणं २१०–२१३

× देव च भूषणें हि झाला २११
प्रभामय तेजोमय अलंकार २१२–२१३

(५) दिव्यानेकोद्यतायुधम् २१४–२१७

× आंग, लेणें, आयुध सर्व
देव च

+ आयुधांचें तेज २१४,२१६,२१७

दृष्टांत — १ कल्पांतज्वाला
२ नक्षत्रें हि ज्यांत भाजकीं
जातात
३ काळकूटकल्लोळ
४ विजांचें जंगल

श्लो. ११ — (१) दिव्यमाला २१८–२२०

× अवयवांवरून दृष्टि काढली.

दिव्यमाल्यांबरधरंसाठीं सांधा
मुख्यतः कंठमुकुटाच्या ठिकाणीं
पुष्पें. स्तबक = गुच्छ.
पूजावृंद= गजरे, जाळया, झालरी,
माळादंड= हार

(२) अंबरधरं २११
उपमा — स्वर्गाळा सूर्यतेजवेष्टण
मेरूला सूर्याचें वेष्टण

(३) दिव्यगंधानुलेपनं २१२–२१५
चंदन चर्चिण्याला उपमा —
महादेव — कापुर
कैलास — पारा
क्षीरसमुद्र — क्षीरोदक
चांदण्याची घडी — आकाश
गंध म्ह. सुवास तदनुसार व्याख्यान
२१४–२१५

(४) सर्वाश्चर्यमयं २१६

(५) अनंत विश्वतोमुखम् २१७–२१८
न पाहिलें तरी विश्वरूप दिसे
हें त्याचें अनंतत्व २१७–२१९
विश्वतोमुखं २१८

(६) अर्जुनावरील अनुग्रह २३०

(७) श्लो. उत्तरार्ध सामग्र्येकरून २३१–२३३
सर्वाश्चर्यमयं २३१
अनंतं २३१
विश्वतोमुखं २३१

(८) संजयाचें आंधळेपण धृतराष्ट्राला मुद्दाम
सांगणें २३५

(९) थोडक्यांत सबंद श्लोक २३६

श्लो. १२ — (१) सर्व श्लोक २३७–२३८

× कल्पांतीचे द्वादशादित्य असे
सूर्य = सूर्यप्रमाण
सहस्र = सहस्त्रवेरी = हजारों
तरी तया तेजाची थोरी उपमूं नये

(२) सूर्याप्रमाणें च इतर तेजांचा स्वतंत्र
दाखला २३९–२४१

इतर तेजें— सर्व विजा
प्रलयाग्नि
महातेजदर्शक

या तेजांच्या तुलनेनें हि तें तेज
अधिक

(३) संजयकृत व्यासकृपास्मरण २४१

श्लो. १३ — (१) सर्व श्लोक २४२–२४४

प्रविभक्तं जगत् साठीं उपमा—
बुडबुडे, गंधर्वनगर, पिपीलिकागृह मेरुपरमाणू

श्लो. १४ — (१) ततः स विस्मयाविष्टो २४५–२४६

× विस्मय = अंतःकरणाची आनंदावस्था

(२) हृष्टरोमा २४६,२४७,२५२

× हृष्टरोमावरून स्वेदकंपादि सात्विक
भावदर्शन—
स्वेद – दृष्टांत चंद्रकांत २४८

कंप — ,, कमळ २४९
अश्रु — ,, कर्पूरकर्दळी २५०
कंठ दाटणें ,, समुद्रोर्मि २५१
(३) श्लो. उत्तरार्ध २५३-२५४

श्लो. १५ — (१) अर्जुन उवाच २५५-२५६
१ विश्वरूपदर्शनाबद्दल देवाचा जयजयकार २५५
२ सुष्टयाधार म्हणून अर्जुनाला अधिक संतोष २५६
× ही ' पश्यामि देवान् ' ची प्रस्तावना
(२) पश्यामि देवान् २५७-२५९
× दृष्टांत — मंदरश्वापदें
आकाशग्रहगण
महावृक्ष पक्ष्यांची घरटीं
(३) सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् २६०
(४) ब्रह्माणं २६१
(५) ईशं २६१-२६३
× ब्रह्माशंकराबरोबर विष्णूचा अंतर्भाव
कमलासनस्थ पद गाळलें.
(६) ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् २६३
(७) थोडक्यांत श्लोकभावार्थ २६४-२६५

श्लो. १६ — (१) अनेकबाहू २६६-२६७
+ सर्व व्यापार एका च काळीं करणारे हात हे विशेष व्याख्यान

(२) उदर २६८

× कोठाराची समुचित उपमा

(३) वक्त्र — २६९–२७०

' सहस्रशीर्षा ' चा उल्लेख

तोंडाला फलोपमा

(४) नयन २७०

(५) पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूप २७१–२७३

(६) नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि

२७४–२८१

× भावार्थ — ' तुझा तूं सर्व '

(७) विश्वेश्वर विश्वरूप २८२

(८) विश्वरूपांत दिसणाऱ्या रूपांवर रूपकें

× रूपकें – १ आंगरखे २८३

२ पर्वतावरील वृक्षवेली २८४

३ समुद्र २८५

४ वृक्षफळ २८५

५ भूतयुक्त पृथ्वीतळ २८६

६ नक्षत्रखचित आकाश

६ देहावरील केंस

(९) विश्वरूप हें श्रीकृष्णस्वरूप च अशी ओळख

(पुढील श्लोकप्रस्तावना) २८८–२९३

× श्रीकृष्णाचें मूळरूप व्यापक च.

पण भक्तिप्रेमास्तव मर्यादित चतुर्भुजरूप

अर्जुनाचें श्रीकृष्णावरील प्रेम.

श्लो. १७ — (१) किरीटिनं २९४

× तो च मुकुट पण तेज आणि
आकार विलक्षण

(२) चक्रिणं २९५

(३) गदिनं २९६

× दोन हात रथाच्या दोऱ्यांसाठीं मोकळे

(४) विश्वरूपाबद्दल आश्चर्य २९७–२९९

ओळखीचें कारण २९७

× चित्ताची स्तंभित अवस्था २९८

स्तंभित अवस्थेची खूण २९९

२९७ ते २९९ स्वतंत्र व्याख्यान

(५) तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं ३००–३०१

(६) पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंतात् ३०२–३०३

× दिव्य चक्षूंना हि असह्य तेज

(७) दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं ३०४–३०६

× कालाग्निरुद्रोपमा ३०४ }
ब्रह्मकटाहाचे कोळसे ३०५ } दीप्तानलार्क

अप्रमेयं ३०६

श्लो. १८ — (१) त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं ३०७

× परमं = ३॥ मात्रा पलीकडचें
वेदितव्यं = वेद ज्याला शोधीत
येतात

(२) त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ३०८

× विश्व = आकार

(३) त्वमव्ययः ३०८

(४) शाश्वतधर्मगोप्ता ३०९

× शाश्वत–गाळलें

(५) सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ३०९

× सनातन = १ अनादिसिद्ध

२ नित्य नवा

पुरुष = प्रकृतिसावा पुरुष

श्लो. १९ — (१) अनादिमध्यांतमनंतवीर्यं अनंतबाहुम् ३१०

(२) शशिसूर्यनेत्रम् ३११

शशि = कृपा

सूर्य = राग

(३) पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं ३१२–३१३

× दीप्तहुताश = प्रळयाग्नि

दाढा चाटणारी जीभ मुळांत नाहीं.

(४) स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ३१४

श्लो. २० — (१) प्रथम दोन चरण ३१५–३१६

(२) दृष्ट्वाद्भुतं ३१७

(३) रूपमुग्रं ३१८

(४) लोकत्रयं प्रव्यथितं ३१९

(५) महात्मन् ३२०

× महात्म्यांच्या जवळ भय कां असावें.

(६) व्यथेचें स्वरूप — इकडे आड

तिकडे विहीर ३२१–३२५

× संसार सुटला पण रूप धरवत

नाहीं. रूप सोडलें तर संसार गिळतो.

दृष्टांत ३२५

श्लो. २१ — (१) प्रथम चरण ३२६-३२७

× सुरसंघ = ज्ञानशूर.

ईश्वरी तेजानें कर्मबीजें जाळून
प्रवेशतात (प्रवेशसाधन) ३२७
(२) केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ३२८–३३०
× प्रार्थनेचें स्वरूप ३२९–३३०
(३) शेवटचे दोन चरण ३३१

श्लो. २२ — (१) प्रथम दोन चरण (उष्मपाः खेरीज) ३३२
(२) अंतिम दोन चरण (विस्मिताश्चैवसर्वे
खेरीज) ३३३–३३४
× महेंद्र मुख्य देव — मुळांत नाहीं.
(३) विस्मिताश्चैव सर्वे ३३५
(४) (मूळाखेरीज) विस्मयानंतरचा
जयजयकार व प्रणिपात ३३६–३३७
× हात जोडण्यांत ईश्वरप्राप्ति.
रसिकरूपक ३३७

श्लो. २३ — (१) रूपं महत् ३३८–३३९
× स्वभाग्य वर्णनानें } महत्त्वा
व्यापकतेनें
देवानां हि धाक म्हणून
(२) बहुवक्त्रनेत्रं ३४०
× पुढील बहुदंष्ट्राकरालं ला उद्देशून
भयानक तोंडें म्हटलें
(३) बहुबाहूरुपादम् ३४०
× ऊरु गाळलें
(४) बहूदरं ३४१
(५) बहुदंष्ट्राकरालं ३४१–३४६

× आवेशयुक्तमस्तमुखें ३४१

मुखांस दृष्टांत —

१ प्रळयकालीन अग्नि ३४२

२ प्रळयरुद्रशस्त्रें ३४३

३ प्रळयभैरवटोळ्या ३४३

४ कल्पांत करणाऱ्या तोफा ३४३

दांत = दरांतील सिंह ३४४

दाढा = प्रळयरात्रपिशाचें ३४५

तोंडांतील भयंकर स्थिति ३४६

लोकाः प्रव्यथिताः ३४९–३४८

(६) तथाऽहम् ३४६–३५२

श्लो. २४— (१) नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं ३५३–३६३

× रागीट मुद्रा ३५३

१ नभस्पृशं ३५३,३५४

२ दीप्तं ३५४

३ अनेकवर्णं ३५५

४ आननं ३५६–३५८

× तोंडाला तोंड फुटलें दृष्टांत —

१ वाऱ्याला धनुर्वात

२ समुद्र महापुरांत पडणें

३ वडवानळ विषाग्नि

४ हालाहलानें अग्निभक्षण

५ मरणाला अन्यमरण

६ व्यात्तं— ३५९–३६०

दृष्टांत— अंतराळ हिरण्याक्ष

७ तोंडांतील जिभा ३६१-३६२

× १ विश्वाचा घास घेणाऱ्या

२ फूत्कार करणाऱ्या

८ दाढा ३६३

(२) दीप्तविशालनेत्रं ३६४

(३) दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा ३६५-३६९

+ ' आत्मा ' शब्द घेऊन त्यावर केलेली कोटी.

(४) धृतिं न विंदामि ३७०-३७२

× धैर्याला हि विश्वरूप घडलें !

(५) शमं च विष्णो ३७३-३७४

श्लो. २५ — (१) दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि ३७५-३७८

× करालानि ३७५

दंष्ट्राकरालानि ३७६

करालानि दृष्टांत— ३७७-३७८

१ तक्षक – विष

२ काळरात्र – भूत

३ अग्न्यस्त्र – विजेचें पुट

४ मरणरसाचे कोंढे

(२) कालानलसंनिभानि ३७९

(३) दिशो न जाने ३८०

(४) न लभे च शर्म ३८१

(५) प्रसीद देवेश जगन्निवास ३८२-३८५

× विश्वरूप आवरण्याची कृपा कर हा च प्रसीद चा अर्थ केला. जगन्निवास या विशेषणाचा

आधार घेऊन तूं हें विसरलास
अशी आठवण ३८४
(६) स्वतःची पूर्वस्थितीशीं तुलना ३८६–३८९
(७) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना ३९०–३९१

श्लो. २६ — (१) अमीच त्वां धृतराष्ट्रस्य
पुत्राः सर्वे सहैवावनिपाल संघैः ३९२–३९३
(२) हत्ती, शस्त्रें, पायदळ इ. सैन्य ३९४–३९७
(३) भीष्मद्रोणः ३९८
(४) सूतपुत्रस्तथासौ अस्मदीयैरपि
योधमुख्यैः ३९९
(५) लोकांवर हा प्रसंग आपण ओढवून
आणला याबद्दल अर्जुनाचें दुःख ४००-४०५
× विभूतींवर च संतुष्ट न होतां
विश्वरूपाची मागणी ४०१
दैवाप्रमाणें बुद्धि ४०२
दृष्टांत — अमृत – विष ३०३–४०५
(६) विश्वरूपाचे संहारदर्शन ४०६–४०८
मोहनार्थ
(७) अर्जुनाची वाढती व्याकुळ अवस्था ४०९

श्लो. २७ — (१) वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति ४१०–४१४
× दंष्ट्राकरालानि भयानकानि हीं पदें
गाळून टाकलीं. कारण पूर्वी
त्यावर विवरण होऊन गेलें.
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दृष्टांत—
१ अभ्रें — आकाश ४१०

२ एकवीस स्वर्ग – विश्वप्रलय
समयांचा काळ ४११
३ संपत्ति–– दैवप्रतिकूलता ४१२
४ अशोकाचे कोंब — उंट ४१४
(२) श्लो. उत्तरार्ध दोन चरण ४१५–४१८
+ अंतिम चरण ४१५
मुकुटांतील रत्नांची स्थिति ४१६
मस्तकें शिल्लक ४१७–४१८
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव – जें जें
जन्मतें तें तें या मुखांत लुप्त
होतें. ४१९–४२२

श्लो. २८ — (१) पूर्वार्ध दोन चरण ४२३
(२) उत्तरार्ध दोन चरण ४२४
× अभिविज्वलंति गाळलें पूर्वी
याचें वर्णन येऊन गेलें म्हणून.
अहोरात्ररूपानें दृष्टांत

श्लो. २९ — (१) सबंद श्लोक ४२५
× यथा प्रदीप्तं ज्वलनं = अरण्यवणवा
(२) जे जे या तोंडांत प्रवेशले
त्याचें नामरूप नष्ट ४२६
नाशाच्या स्पष्टीकरणार्थ ही
ओवी दिसते.

श्लो. ३० — (१) प्रथम दोन चरण ४२७–४३४
× भयंकर भुकेचें वर्णन ४२७
रोग्याचा दृष्टांत ४२८
आहाराची विलक्षणता ४३०–४३१

खा खा सुटली ४३२
दृष्टांत काम, अग्नि
त्रिभुवन कवीठ ४३३
तोंडें वाढलीं ४३४
(२) अंतिम दोन चरण ४३५-४४०
दृष्टांत - वणवा - मृग ४३५
जाळें - जळचर ४३६
रूपक - तोंड - लाक्षागृहें ४३७
विश्वरूपाला स्वतःच्या उग्ररूपाची
कल्पना नाहीं. ४४० दृष्टांत - अग्नि ४३८
शस्त्र ४३९
(३) विश्वरूपाला प्रश्नयुक्त विनवणी
(पुढील श्लो. प्रस्तावना) ४४१-४४२
विश्वव्यापक आत्मा असून
अंतक कां ? ४४१

श्लो. ३१ -- (१) प्रश्नापूर्वीची विनीतता
(नमोस्तु ते देववर प्रसीद) ४४४-४४५
(२) प्रश्नप्रस्ताव ४४६
(३) आद्याहिमेको भवानुग्ररूपः ४४६
(४) न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ४४६-४४९
× विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं —
आद्याहिमेकोमध्यें च समाविष्ट
(५) विश्वरूपाचा प्रश्नाबद्दल खुलासा ४५०

श्लो. ३२ -- (१) श्लो. पूर्वार्ध दोन चरण ४५१
(२) अर्जुनाची या उत्तरानें झालेली
मनःस्थिति ४५२

(३) ऋतेऽपि त्वां म्हणावयाचें कारण ४५३
(४) श्लो. उत्तरार्ध दोन चरण ४५४–४६५
× ऋतेऽपि त्वां म्हणतां च
अर्जुनाची अवस्था ४५४–४५५
पुन्हां ऋतेऽपि त्वां इ. चरणद्वय ४५६
विश्वरूपांत सर्व नष्ट होतें
हें दृश्य सैन्यमद व्यर्थ ४५७–४५८
हें दाखविण्यासाठीं
सैन्यमदवर्णन ४५९–४६१
सैन्यमदवैयर्थ्य ४६४–४६५
दृष्टांत – मृगजळ, कर्पदसर्प

श्लो. ३३ –– (१) मयैवेते निहताः पूर्वमेव ४६६–४६७
× शत्रुसैन्यास्थितीचा पोकळपणा
दृष्टांत –– कुंभारगृहींचें निर्जीव
बाहुलें. दोरी तुटलेली कळसूत्री बाहुली.
(२) तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् ४६८–४७०
× उत्तरगोग्रहणाच्या वेळची आठवण
(३) भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् निमित्तमात्रं
भव सव्यसाचिन् ४७१

श्लो. ३४ — (१) द्रोणं च भीष्मं च कर्णं ४७२
(२) जयद्रथं च तथान्यानपि
योधवीरान् ४७३
(३) मया हतान् ४७४–४७६
× चित्रांतील सिंहाचा दृष्टांत

(४) त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः ४७७
(५) युद्धस्व ४७८
(६) जेतासि ४७९
(७) रणे सपत्नान् ४८०-४८१

श्लो. ३५ — (१) एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य ४८२-४८५
× वचनदृष्टांत —
१ सत्यलोकाहून सुटलेली गंगा
२ मेघांचा वर्षाव
३ क्षीराब्धिमथननाद
(२) कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ४८६-४८७
× सुखामुळें कीं भयामुळें कंप तें
माहीत नाहीं (कंपकारणद्वय)
३) नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ४८८-४९०

श्लो. ३६ — (१) अर्जुन उवाच — " कालोऽस्मि "
या श्रीकृष्णवाक्यावर अर्जुनाचें मुळांत
नसलेलें म्हणणें (श्लो. ३६ ची प्रस्तावना)
४९१-५००
× विश्वस्थितीचा काळ असतां
विश्वरूपाकडून प्रलय होणें असंगत.
कारण योग्य वेळीं योग्य गोष्टी होत
असतात दृष्टांत — १ तारुण्यादिदशा
२ सूर्यास्त
या आक्षेपावर देवाचें संकेतभाषण ४९९
अर्जुन जगापुढें पाहातो व उद्गारतो ५००

(२) श्लोकपूर्वार्ध दोन चरण ५०१–५०४
× जगाचा हर्ष अर्जुनाला होत आहे ५०१–५०२
जगाचा अनुराग ५०४
(३) रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति ५०४–५०५
(४) सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ५०६

श्लो. ३७ — (१) कस्माच्च ते न नमेरन् ५०७
× राक्षस तुला वंदन कां करीत
नाहींत –– स्वतंत्र अर्थ ५०७
(२) महात्मन् ५०८–५०९
राक्षस वंदन करीत नाहींत कारण
तूं प्रकाशमय ते निशाचर.
सूर्यदृष्टांत ५०८
महात्मा = प्रकाशमय हा भाव.
(३) गरीयसे ५१०
× श्रीरामा म्हणण्याचें कारण रामा-
वतारी राक्षससंहार मुख्य.
(४) ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ५११
× ब्रह्मणः–– महद्ब्रह्म
(५) अनंतदेवेश ५१२
× तत्त्व, गुण, साम्य
निस्सीमता = अनंत
देवेश = नरेंद्र देवाचा
(६) जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं
यत् ५१३

श्लो. ३८ — (१) त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः ५१४
× प्रकृतिपुरुषांना आदि= आदिदेवः

× पुराण = अनादि पुरातन
प्राचीनत्वाच्या भ्रमनिरासार्थ
अनादि
(२) त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं
वेत्तासि वेद्यं च ५१५
× वेत्तासि वेद्यं = भूतभविष्याचें
ज्ञान असणारा
(३) परं च धाम -- ५१६-५१७
× श्रुतीचे रूपसुख | त्रिभुवनाधार | महद्ब्रह्माधार = परं धाम
(४) त्वया ततं विश्वमनंतरूप ५१८

श्लो. ३९ — (१) श्लोकप्रस्ताव ५१९
(२) वायुर्यमोऽग्निः ५२०
(३) वरूण शशांकः प्रजापतिस्त्वं
प्रपितामहश्च ५२१
(४) श्लोकउत्तरार्ध दोन चरण ५२२-५२३

श्लो. ४० — (१) श्लोकप्रस्ताव अथवा भावार्थानें
सर्व श्लोक ५२४-५२८
× साधंतावलोकन व नमस्कार ५२४
अवलोकन समाधान व नमस्कार ५२५
चराचरांत दर्शन व नमस्कार ५२६
अद्भुतरूपस्फुरण व नमस्कार ५२७
केवळ नमस्कार करीत सुटण्याचें
कारण ५२८
(२) नमः पुरस्तात् ५२९

(३) अथ पृष्ठतस्ते ५३०–५३१
× देवाला पाठपोट कोठून ?
माझ्या पाठीमागें म्हणून देवाला
पाठ वास्तविक नव्हे ५३१
(४) नमोऽस्तुते सर्वत एव सर्व ५३२
× निरनिराळ्या अवयवांचा
भेद नको म्हणून हें या
नमनभागाचें कारण
(५) अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं
समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ५३३–५३६
दृष्टांत — आकाश, क्षीरार्णव

श्लो. ४१,४२ — (१) अजानता महिमानं तवेदं
सखेति मत्वा ५३७–५४२
× स्वजनसंबंधामुळें महिमा
जाणला नाहीं. ५३७
महिमा न जाणण्यांत प्रमाद
व त्याला दृष्टांत ५३८–५४०
१ अमृतसंमार्जन
२ कामधेनू विकणें
३ परीस खडक पायांत घालणें
४ कल्पतरूचें कुंपण
५ चिंतामणीनें गुरें हाकणें
महिमा न जाणण्यानें प्रमाद
प्रस्तुत दाखला. सारथ्य व
शिष्टाई ५४१–५४२

(२) अजानता महिमानं तवेदं
अवहसितोऽसि ५४३-५४४

(३) असत्कृतोऽसि ५४५-५४६

× असत्कार = स्वतःचा अतिमान
व समोरच्याची क्षिति न बाळगणें

(४) सखेऽति मत्वा आसने असत्कृतोऽसि ५४७

(५) सखेऽति मत्वा विहारे असत्कृतोऽसि
५४८-५५०

उदाहरणें — १ कोकदांडा
२ आखाड्यांत झोंबी
३ सोंगट्यांत भांडण
४ चांगली वस्तु मागणें
५ शहाणपणा शिकविणें
६ तुझें काय लागतो !

— विहाराचा खेळ हा अर्थ करून
गंमतीनें विस्तार केला.

(६) भोजनेषु असत्कृतोऽसि ५५१

(७) शय्या ५५२

(८) हे कृष्ण हे यादव ५५३

(९) आसन ५५४

(१०) एकोथवाप्यच्युततत्समक्षं
तत्क्षामये ५५५-५५७

× क्षमा – नदी दृष्टांत

(११) मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ५५८

(१२) तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ५५९-५६०

× पृथ्वी देवाच्या क्षमेची मूर्ति आहे ५५९

श्लो. ४३ — (१) पितासि लोकस्य चराचरस्य ५६१

× ओवींचे दोन चरण श्लोकप्रस्ताव

(२) त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ५६२

× पूज्य देवाची हि देवता

गुरु = वेदांतादि पढविणारा

(३) अप्रतिमप्रभावः ५६३

× अप्रतिमप्रभाव असून सर्व

भूतांना सम

गंभीर तूं 'श्रीरामा' हें विशेषण ५१०

ओवींत आलें आहे येथें याचें

प्रयोजन ?

(४) त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो ५६४–५६६

× तुझ्यासारखें दुसरें नाहीं ही

भाषा च खोटी आणि बिनजरूरीची

श्लो. ४४ — (१) तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं ५६७

× सात्त्विकाचें भरतें

(२) प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्

सोयरेपणाच्या प्रमादाबद्दल क्षमा

कर ५६८–५७१

(३) पितेव पुत्रस्य ५७२–५७३

(४) सखेव सख्युः ५७४

(५) प्रियः प्रियाय ५७५–५७६

× उच्छिष्ट काढल्याबद्दल क्षमायाचना

(६) प्रियंः प्रियाया अन्वयानें अर्थ ५७७–५७८

श्लो. ४५ — (१) अदृष्टपूर्व ५७९–५८९
× विश्वरूपदर्शनाच्या अदृष्टपूर्व
कौतुकाला उपमा — ५७९
१ सुरतरूचीं झाडें
२ कामधेनूचीं वासरें ५८०
३ फाशाप्रमाणें नक्षत्रें खेळणें ५८१
४ चंद्राचा चेंडू ५८१
५ अमृताचा पाऊस ५८२
६ चिंतामणि पेरणें ५८२
अश्रुतं आपि — शंकर ब्रह्मदेवानें
जें कानांनीं हि ऐकलें नाहीं. ५८३
उपनिषदांस हि जें अगम्य ५८४
(२) अदृष्टपूर्वचा स्वानुभवाचा गह.
पूर्वजन्मादींचा हि अनुभव ५८५–५८६
(३) अदृष्टपूर्वचें कारण —
बुद्धीच्या पलीकडची गोष्ट ५८७–५८८
(४) अदृष्टपुर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा ५८९
(५) भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ५९०–५९३
× विश्वरूपानें ‘ जवळीक ’ होत
नाहीं. ५९०
जवळिकीचें स्वरूप
आलिंगन ५९१ }
संभाषण ५९२ }
विश्वरूपाशीं ‘ जवळीक ’ अशक्य
दृष्टांत ५९२
१ वाऱ्याबरोबर धावणें

२ गगनालिंगन

३ समुद्रांत जलक्रीडा

जवळीक होत नाही म्हणून

विश्वरूपाचें भय ५९३

(६) तदेव मे दर्शय देव रूपं ५९४–५९८

चतुर्भुज आणि विश्वरूप तुलना

दृष्टांत ५९४

सृष्टि व घर

चतुर्भुजरूप हेंच योग, शास्त्राभ्यास,

यज्ञ, तीर्थ, दान, पुण्य इ. चें

फळ ५९५–५९७

= याच रूपाबद्दल आवड ५९८

(७) प्रसीद देवेश जगन्निवास ५९९

श्लो. ४६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ६००–६०५

× मुळावरून पण स्वतंत्र

स्वरूपवर्णन —

नील अंगकांति ६००

कंबरेवरील देह ६०१

१ किरीटिनं ६०२

× लेणिया आंग ाचि होय

लेणें — वैजयंति ६०३

२ गदिनं चक्रहस्तं ६०४

× गदेचें औदार्य

३ इच्छामि त्वां द्रष्टुमहं

तथैव ६०५

(२) श्लो. उत्तरार्ध ६०६–६०८

× कृष्णमूर्तीसाठीं डोळे आंधळे
(हपापलेले) ६०६
साकार मूर्तीवांचून पाहणें ६०७
अन्य पाहण्याची नावड
भोगमोक्ष हि कृष्णमूर्ति ६०८

श्लो. ४७ — (१) अर्जुनाला अविचारीपणा
बद्दल दोष ६०९-६१०
(२) श्लो. पूर्वार्ध ६११-६१४
× पररूप = गूढ
जेथून कृष्णादिक
अवतार झाले.
(३) श्लो. उत्तरार्ध ६१५-६१६
× यन्मेत्वदन्येन न दृष्टपूर्वं
चें कारण आणि पुढील
श्लो. प्रस्ताव ६१६

श्लो. ४८ — (१) वेदयज्ञ ६१७
(२) अध्ययनैः ६१८
× योगाभ्यास मुळांत नाहीं.
(३) दानैः न च क्रियाभिः ६१९
× सत्क्रियेंत दान समाऊन घेतलें.
(४) न तपोभिरुग्रैः ६२०
× तपाची उग्रता यापुढें कांहीं च नाहीं
(५) श्लो. उत्तरार्ध दोन चरण ६२१-६२२
× केवळ नृलोक एवढें च न रहावें
म्हणून ब्रह्मदेवाचा उल्लेख केला.

४९ — (१) मा ते व्यथा ६२३

(२) मा च विमूढभावः ६२४-६३१

विमूढभावाचा दृष्टांतः—

१ अमृतसमुद्रांत बुडणें

२ सोन्याचा पर्वत जड मानणें

३ चिंतामणीचें ओझें मानणें

४ कामधेनु पोसवत नाहीं म्हणणें

५ चंद्राचा उष्मा होतो म्हणणें

६ सूर्याला काळोख पाडतोस म्हणणें

× विश्वरूप हें च सत्य चतुर्भुज छाया.

(३) दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ६३२

(४) व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं ६३३-६३८

प्रेम ठेवण्याचा दृष्टांत —

१ कृपणाला ठेव्याची जागा ६३३

२ पक्षिणी – पिलें ६३४

३ गाय – वासरूं ६३५

कृष्णरूप बाह्यसुखापुरतें ६३६-६३७

श्रद्धा विश्वरूपावर

कधीं न पाहिलें हें भयकारण ६३८

(५) तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ६३९

श्लो. ५० — (१) श्लो. पूर्वार्ध दोन चरण ६४०

(२) अर्जुनाचे प्रेमास्तव मूळरूप

धारण ६४१-६४६

× अर्जुनाच्या विश्वरूपनावडीचा दृष्टांत —

१ वस्तु परत करणें ६४२

२ कन्या पाहून मनांत भरत

नाहीं म्हणणें ६४२

३ रत्नाला दूषण देणें ६४२
अर्जुनाच्या आवडीप्रमाणें श्रीकृष्ण
मूळरूप धारण करतात दृष्टांत
अलंकार – सोने ६४४–६४५
असें गुरू कोठे आहेत ! ६४८
(३) मूळरूपधारणाला दृष्टांत ६४७–६५२
१ विश्वरूपतेज स्वरूप ६४७
२ त्वंपद तत्पद ५४८
३ वृक्ष बीज ६४८
४ स्वप्न जागृति ६४९
५ प्रभा बिंब ६५०
६ समुद्रभरती वडी ६५१–६५२
(४) भुत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ६५३
(५) आश्वासयामास च भीतमेनं ६५४
(६) अर्जुनाची मळ कृष्णरूप
पाहून झालेली स्थिति ६५५–६५९
दृष्टांत ----
१ स्वप्नांत जागा झालेला
२ प्रपंचज्ञान गेल्यावर
तत्वस्फुरण
३ पडदा — मूळरूप
४ काळ जिंकून परत येणें
५ सप्तसिंधु तरून येणें
(७) अर्जुन कुरुक्षेत्रादि मूळस्थिति
पाहतो ६६०–६६२

श्लो. ५१ — (१) थोडक्यांत भावार्थानें सर्व श्लोक ६६३
(२) श्लो. उत्तरार्ध ६६४–६६६
(३) श्लो. पूर्वार्ध ६६७–६७२
× मूळरूपदर्शनकृपेला दृष्टांत
१ चुकलेल्या अपत्याला स्तनपान
२ समुद्रांतून तीरावर
३ सुकणाऱ्या झाडावर वृष्टि
४ तहानेलेल्याला अमृतसिंधु

श्लो. ५२ — (१) सुदुर्दर्शमिदं रूपं ६७३–६७७
× विश्वरूपी आस्था ठेव
हें वचन विसरलास
सुदुर्दर्शमिदं ची प्रस्तावना
(२) श्लो. उत्तरार्ध ६७८–६८०

श्लो. ५३ — (१) नाहं वेदैः ६८२
× ओंवी पूर्वार्ध प्रस्तावनेदाखल
+ वेद + साही शास्त्रें
(२) न तपसा ६८३
(३) न दानेन न चेष्यया
+ श्लोकउत्तरार्ध ६८५
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ६८५

श्लो. ५४ — (१) भक्त्या त्वनन्यया शक्य ६८६–६८८
× अनन्यभक्तिदृष्टांत —
१ पर्जन्याधार – पृथ्वी ६८६
२ गंगा – समुद्र ६८७
१ आधीं ईश्वरैकाग्रता }
२ सर्वत्र ईश्वरदर्शन }

(२) अहमेवंविधोऽर्जुन ६८९

(३) अनन्यभक्ति ६९०

(४) ज्ञातुं द्रष्टुं ६९१

× ज्ञानानंतर दर्शन सहज

(५) तत्त्वेन प्रवेष्टुं ६९२–६९५

दृष्टांत — इंधन – अग्नि ६९१

सूर्योदय ६९३

ईश्वरांत प्रवेश =

अहंकारनाश ६९४

समरसता ६९५

श्लो. ५५ — (१) मत्कर्मकृत ६९६

(२) मत्परमः ६९७

(३) मद्भक्तः ६९८

× ओवी पूर्वार्ध अस्पष्टपणें

मद्भक्तः चें सूचन

(४) निर्वैरः सर्वभूतेषु ६९८

× निर्वैरत्वाचें कारण मद्भक्तता

(५) यः स मामेति पांडव ६९९

× मरणोत्तर भगवंताला भक्त मिळतो.

---

(६) संजयनिमित्तानें श्रीकृष्णाला

विश्वरूपदर्शनानुकूल विशेषणें ७००

× नांवापुढें ‘ देव ’ लावण्याची पद्धति

(७) पुढील अध्यायप्रस्ताव ७०१–७०७

× विश्वरूप आणि कृष्णरूप यांत

देवानें अर्जुनाची कृष्णरूपाची

आवड पसंत केली नाहीं
त्यावरून तुलनात्मक प्रश्न
विचारण्याची अर्जुनाची तयारी
(८) ज्ञानदेवांचें पुष्पार्पण ७०८

अध्याय १२ वा

बाराव्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग :—
(१) गुरुकृपादृष्टीचा जयजयकार १–३
× जयजयकारांत मातृस्वरूपनिदर्शन—
शुद्ध, उदार, आनंदरूपिणी.
शुद्धिपरिणाम – विषयनाशिनी
औदार्यआनंदपरिणाम – विषयपरिणाम
नाशिनी (ताप शोक)
(२) गुरुकृपादृष्टीवर मातेचें रूपक ४–९
× मातेच्या रूपकांत मातृसुखनिदर्शन
मातृसुख = योगसुख
सोहळे, लळे, अंक, पाळणा, ओवाळणें,
खेळणीं, लेणीं, स्तन्य, गाणें, निद्रा
= अंत: पुष्टि.
मातेच्या रूपकांत सारस्वत आणि
विद्यांची सहजप्राप्ति = बहि:स्फूर्ति
× माता च सारस्वत आणि विद्या
ही प्रथमत: शिकविते.
(३) ग्रंथनिरूपणार्थ प्रार्थनेंत ग्रंथ—
स्वरूपनिदर्शन १०–१७
× अस्पष्टपणें ग्रंथावर पृथ्वीचें रूपक
समुद्रापासून नगरापर्यंत वर्णन.

(४) गुरूंची आज्ञा व अध्यायाला सुरवात १८–१९

(५) सबंद वर्णनांत ब्रह्मविद्येला संवादी आणि विसंवादी वस्तूंचें निदर्शन व त्यांचा चढता क्रम दाखविला आहे.

संवादी

१ सिद्धांत २ गुरुशिष्यसंवाद ३ विवेक

४ साहित्य ५ भाव ६ अलंकार ७ रस

विसंवादी

नास्तिकता कुतर्क

श्लो. १ —	(१) अर्जुन उवाच	२०
	(२) अकराव्या अध्यायावरून प्रश्नाला सुरवात	२१–२२
	(३) व्यक्ताव्यक्त एक च	२३–२८
	(४) श्लो. पूर्वार्ध	२९–३०
	(५) श्लो. उत्तरार्ध	३१–३२
	(६) तेषां के योगवित्तमाः	३३
	(७) अर्जुनप्रश्नानें कृष्णसंतोष	३४

× प्रश्नाला सुरवात — विश्वरूप — कृष्णरूप — व्यक्ताव्यक्त एक च. दृष्टांत सोनें अमृत

× व्यक्ताव्यक्त = व्यापक एकदेशीय श्लो. पूर्वार्ध — एवं = अकराव्या

अध्यायांतील शेवटचा श्लोक
श्लो. उत्तरार्ध — अक्षर म्हणजे
प्रणव नव्हे ३१
निर्देशरहित — श्लो. ३ मधील
अक्षरोपासना = सोहंभावानें उपासना

श्लो. २ — (१) मय्यावेश्य ३५
(२) श्रद्धया परया ३६
× चढती श्रद्धा = परा श्रद्धा
(३) नित्ययुक्ताः ३७
(४) थोडक्यांत सर्व श्लोक ३८
(५) ते मे युक्ततमा मताः ३९
× सर्वेंद्रियासहित मन

श्लो. ३ — (१) अक्षरं ४०
(२) अनिर्देश्यं ४०
× निरवयव
(३) अव्यक्तं ४२
× मनबुद्धिइंद्रियागोचर
(४) सर्वत्रगं ४२–४३
(५) अचिंत्यं ४३
(६) कूटस्थं ४४
(६) अचलं ध्रुवम् ४५

श्लो. ४ — (१) संनियम्येंद्रियग्रामं ४५
बाह्यसंयम
अंतःसंयम—योगसंयम ४६–५६
हें वर्णन म्हणजे थोडक्यांत
सर्वेंद्रियाक्रिया बंद करणें

(२) सर्वत्र समबुद्धयः ५७
म्हणजे सोहंसिद्धि
(३) ते प्राप्नुवंति मामेव ५८

श्लो. ५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ५९–६९
× सर्वभूतहिते रताः मागील
श्लोकांपैकीं
सर्वभूतहित ही अव्यक्त वस्तु आहे.
क्लेशकारणें – सिद्धि इ. चा
त्रास ६१
कामक्रोधांचे वेग ६२
इंद्रियें शून्याशीं झुंजवावीं
लागतात ६२–६५
क्लेशांना उपमा ६६–६९
(२) श्लो. उत्तरार्ध ७०–७५
पांच उपमा

श्लो. ६ — (१) सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य ७६–७८
× वर्णकर्मे विधिनिषेध पाळून केलेलीं
(२) मत्पराः ७९
× कायावाचामनाच्या भावांना
ईश्वरावाचून अन्य धांव नसणें
(३) उपासते ८०
(४) ध्यायंतः ८०
(५) अनन्येनैव योगेन ८१
× अनन्यतेची कसोटी
१ भोगमोक्षत्याग
२ जीव मन आंग तीन्ही ईश्वरार्पण
(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८२

श्लो. ७ — (१) तेषामहं ८३–८६

× माता बालक

(२) समुध्दर्ता मृत्युसंसारसागरात् ८७–९४

१ चिंतेंतून समुद्धरण समर्थत्वी

दृष्टांत ८५–८६

२ समुद्धरणकारण ८७–८८

१ देवाचा कळवळा

२ भक्तांना संसारभीति

३ समुद्धरणप्रकार ८९–९३

१ अवतार किंवा मूर्तिरूपानें

२ नामाची नाव करून

३ प्रेमाची पेटी करून

(३) मय्यावेशितचेतसाम् ९५

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९६

(५) ' न चिरात् ' चें स्पष्ट व्याख्यान

नाहीं. तरी ८९ मध्यें — म्हणोनि

गा पांडवा । मूर्तीचा मेळावा ।

करूनि त्यांचिया गांवा ।

धांवत आलों ॥ यामध्यें हें व्याख्यान

येऊन जातें.

श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९७

× मन ईश्वरात ठेवणें म्हणजे

तद्वृत्तिक होणें.

बुद्धि ईश्वरांत ठेवणें म्हणजे

तन्निश्चय होणें.

(२) निवासिष्यसि मय्येव ९८–१०२

× मनबुद्धि ईश्वराच्या ठिकाणीं.
प्रेमयुक्त असेल तर च ईश्वरप्राप्ति ९८
मनबुध्दि ईश्वराच्या ठिकाणीं
लीन झाल्यानें त्याची प्राप्ति कशी
त्याचें स्पष्टीकरण ९९–१०२
(३) अत ऊर्ध्व न संशयः १०३
× देव भक्तासाठीं शपथ हि घेतात !

श्लो. ९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०४
(२) श्लो. उत्तरार्ध १०५–११३
× अभ्यासाची दिशा १०५–११०
अभ्यासकाला दुष्कर कांहीं नाहीं १११–११३

श्लो. १० — (१) अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि ११४–११६
(२) मत्कर्मपरमो भव ११७–१२३
कर्म = कायावाङ्मनाचा व्यापार
१ कर्माहंकार ११७
२ करणें न करणें हा आग्रह ११८
३ कर्माच्या उणेपुरेपणाचा
अभिनिवेश ११९
दृष्टांत १२०
११८ व्या ओंवीची पुनरावृत्ति १२१
११९ ,, ,, ,, १२२–१२३
११७ व्या ओळीची पुनरावृत्ति
नाहीं. कारण निर्वात चि अर्पिजे
माझ्या ठायीं यांत ही ओळी
येऊन जाते.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १२४

सिद्धि = सायुज्यसिद्धि

तनुत्यागानंतर ही सिद्धि मिळेल

आधीं नाहीं. हें विशेष व्याख्यान.

श्लो. ११ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२५–१२७

× मद्योग म्ह. ८ – ९ – १०

श्लोकांत सांगितलेला.

(२) यतात्मवान् १२७

(३) सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु १२८–१३३

उपमा—

वृक्षफळें — कर्मफलत्याग

खडकावर पेरलेलें बी – कर्म

मूळत्याग करन्याभिलाष –

कर्माच्या अभिलाषेचा त्याग

वन्हीची ज्वाळा – कर्मशून्यता

(४) कर्मफलत्यागाचें फल १३४–१३६

१ कर्मविपाकांतून सुटका

२ जन्ममृत्यूंतून सुटका

श्लो. १२ — (१) शांतिप्राप्त्यर्थ अभ्यासक्रम १३७–१४०

(२) क्रमांतील उत्तरोत्तर वरिष्ठ पायरी १४१–१४३

× श्रेयस् = गहन

या श्लोकांत पुनरुक्ति दिसते.

श्लो. १३ — (१) अद्वे[illegible]तानां १४४–१४७

सर्व भूतें —आप पर, उत्तम अधम,

राय रंक, सौम्य क्रूर—या

प्रकारांसाठीं दृष्टांतयोजना.

(२) मैत्रः (सर्वभूतांना) १४८

(३) करुण एव च १४८

(४) निर्ममो निरहंकारः

समदुःखसुखः १४९

(५) क्षमी १५०

(६) पुढील श्लोकांतील पद

' संतुष्ट ' (पुढील श्लोकप्रस्तावार्थ) १५०

श्लो. १४ (१) संतुष्टः १५१

× निरुपचार संतुष्ट = आत्मसंतुष्ट

(२) यतात्मा १५२

(३) दृढनिश्चयः १५२

(४) योगी १५३

× जीवनपरमात्म्याचें ऐक्य = योग

(५) मय्यर्पितमनोबुद्धिः १५४

(६) मद्भक्तः १५५-१५६

× योगी असून भक्त हें वैशिष्ट्य

(७) स मे प्रियः १५६-१६३

× प्रिय वस्तूला उपमा नाहीं.

प्रिय वस्तुवर्णन शक्य नसलें

तरी तें केल्यावांचून रहावत नाहीं.

ऐकणारा हि प्रिय आणि बोलणें

हि प्रिय वस्तूसंबंधीं असा

अपूर्व योग.

(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव १६४

श्लो. १५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १६५-१६७
× समुद्रदृष्टांतानें लोकसमूहाची
कल्पना.
तेवि उन्मत्तें जगें—ज्ञानेश्वरांचा
स्वतःचा अनुभव.
शरीर आणि अवयवदृष्टांतानें
भक्ताचा एकजीवपणा
जीव जीवपणा या दृष्टांतानें
भक्ताची जबाबदारी
(२) हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः १६८-१६९
× हर्षामर्षभयोद्वेगादींतून मुक्त
असण्याचे कारण
(३) सच मे प्रियः १७०
(४) पुढील श्लोकप्रस्तावना

श्लो. १६ — (१) अनपेक्षः १७२
(२) शुचिः १७३-१७९
× भक्तांच्या ठिकाणीं या च देहीं
निर्मलत्व — मुक्तिसामर्थ्य
काशी १७३ — प्रत्यक्ष मरण
हिमालय १७४ — मरणाचा
अधिक संभव
गंगा १७५ — मरणाची भीति
—तीन दृष्टांतांचें वैशिष्ट्य.
भक्तांमुळें च तीर्थादीकांस पावित्र्य १७७-१७८
भक्तांच्या ठिकाणीं अंतर्बाह्य
पावित्र्य १७९

(३) दक्षः १७९
(४) उदासीनः १८०
× आकाशवत् चित्त
(५) गतव्यथः १८१-१८२
× संसाररूप व्यथेपासून मुक्त १८१
सततसुखी १८२
(६) सर्वारंभपरित्यागी १८३-१८४
× कर्मारंभासाठीं अहंकार नाहीं.
(७) यो मद्भक्तः १८५-१८७
× अद्वैतप्राप्ति झालेला हा भक्त
केवळ भक्तिसुखासाठीं च देवभक्त
असा विभक्त होतो.
(८) स मे प्रियः १८८-१८९

श्लो. १७ — (१) यो न हृष्यति १९०
(२) न द्वेष्टि १९१
(३) न शोचति १९२
(४) न कांक्षति १९३
× हर्ष द्वेष शोककांक्षा कां नाहीं
त्याचें सकारणत्व.
(५) शुभाशुभपरित्यागी १९४
× सूर्यदृष्टांतानें स्पष्टीकरण
(६) भक्तिमान् यः १९५
× त्याहीवरी भजनशील
(७) स मे प्रियः १९६

श्लो. १८ — (१) समः शत्रौ च मित्रे च १९७-२०१
× दीप, वृक्ष, ऊंस — तीन

दृष्टांतांनीं ज्ञान, शांति, आनंद
तीहींचें शत्रुमित्रांच्या बाबींत साम्य.

(२) मानापमानयोः समः २०१

(३) शीतोष्णांत सम २०२

(४) सुखदुःखांत सम २०३

(५) समः २०४–२०५

× समः म्हणून एक स्वतंत्र सार्थ
पद कल्पून त्यावर दोन ओव्या.
समत्व माधुर्ययुक्त आहे म्हणून
तिन्ही लोक त्याची इच्छा करतात.

(६) संगविवर्जितः २०६

श्लो. १९ — (१) तुल्यनिंदास्तुतिः २०७–२०८

× १ प्रकार निंदा न करणें
स्तुतीची इच्छा न करणें
२ प्रकार निंदास्तुति सम मानणें

(२) मौनी २०९

× मौनी राहण्याचें कारण
उन्मनी अवस्थायोग

(३) संतुष्टो येन केन चित् २१०

× यथालाभानें संतोष नाहीं
अलाभानें असंतोष नाहीं हें
संतोषाचें स्वरूप

(४) अनिकेतः २११

(५) स्थिरमतिः २१२–२१३

(६) भक्तिमान्मेप्रियो नरः २१४–२२५

× १ मस्तकावर मुकुटाप्रमाणें धरणें

२ हृदयावर भक्ताची ठाच

३ भक्ताचे गुणानुवाद गाणें

४ भक्ताची कीर्ति ऐकणें

५ भक्ताला नेत्रांनीं पाहणें

६ भक्ताचें पूजन करणें

७ चार हातांनीं आलिंगन

देण्यासाठीं चतुर्भुज. देहधारणा.

(७) पुढील श्लोकप्रस्ताव २२८–२२९

(८) भक्तियोग — उपसंहार २२८--२२९

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध २३०

× उपासणें = प्रतीतिगम्य करणें

(२) श्रद्दधानाः २३१

× उपासणें = अनुष्ठणें

(३) मत्परमाः २३२–२३३

× उपासणें = बीजाची पेरणी करणें

— उपासनेची चढती पायरी.

(४) भक्तास्तेतीव मे प्रियाः २३४-२३८

× अतीव प्रियलक्षणें —

१ अखंड उत्कंठा २३४

२ तद्व्यसन २३७

३ तें च सारसर्वस्व २३७

प्रेमाची पराकाष्ठा म्ह. भक्ति, देव

भक्ताचा हि भक्त. २३५,२३६,२३८

या वर्णनावरून दिसून येतें.

भक्ताचे भक्त या श्लोकांत सांगितले

आहेत.

पैं प्रेमळांची वार्ता अनुवादिती २३८
भक्तिकथेसी मैत्र । जया पुरुषां २३५
इ. वचनावरून.
(५) संजयाचा धृतराष्ट्राला उद्देशून उद्गार २३९–२४५
× एकंदर ओव्यांच्या स्वरूपावरून उपसंहारांत भगवंतांचें स्तोत्र रचण्याचा हेतु दिसतो.
स्तोत्रांतील विशेषणांवरून भक्तियोगानुरूप संबोधनें उद्देशपूर्वक लिहिलेलीं दिसतात.
(६) ज्ञानेश्वरांचा पुढील अध्यायार्थ प्रस्ताव २४६–२४७

अध्याय १३

१३ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग — १–५
(१) श्रीगुरुवंदन. गुरुस्मरणामुळें अद्भुत ज्ञानसामर्थ्य १–५
× कारण गुरुचरण सर्वविद्याधिकरण.

श्लो. १ — (१) श्रीभगवानुवाच ६
(२) सर्व श्लोक ७

श्लो. २ — (१) सर्व श्लोक ८–९

श्लो. ३ — (१) तत्क्षेत्रं मे शृणु १०
× प्रथम श्लोकाला अनुलक्षून
(२) श्लो. पूर्वार्ध ११
(३) श्लो. उत्तरार्ध १२–१३

(४) या विषयाविषयीं अनेकांचा
खळ, अभिमान व या विषयाविषयींचें
अगम्यत्व १४–२६

१ खळ —

१ वेदांची बडबड
२ तर्कांची टकळी
३ षड्दर्शनवाद व विसंगति
४ घरोघरीं काथ्याकूट १४–१८

× या सर्व वर्णनांत पांडित्य व
काथ्याकुटाचें दृश्य व अगदीं
प्रथमारंभीं (गणेशनमन)
प्रकट केलेली षड्दर्शनांची
परस्परविरोधिता सांगितली.

२ अभिमानानें वाद १९–२१

× यांत नास्तिक व वेदवादी
यांच्या प्रचंड वादाचें केवळ
उल्लेखात्मक दर्शन आहे.

नास्तिक = नग्न क्षपणक

३ अभिमानानें क्षेत्ररक्षणप्रयत्न
— योगी, शंकर २२–२३

४ या विषयाचें अगम्यत्व
ब्रह्मदेव २६

श्लो. ४ — (१) 'बहुधा' पदाधारें २७–६५

× क्षेत्रासंबंधीं रूपकात्मक रीतीनें
व परस्परविरोधानें ५ मतें.

मत १ जीववादी २७–३२

रूपक– देह– क्षेत्र
जीव– मालक
प्राण– शेत करणारें कुळ
अपानादि चार वायु–
प्राणाचे काम करणारे भाऊ
मन– मुख्य कुळवाडी
१० इंद्रियें – मातीचा पेटारा ओढणारे
बैल (पेटारा ओढून
जमीनीचा उबारा जातो)
उबारा = कर्तव्य

अन्याय – बीं
कुकर्म – खत
दुःख } पीक
परिणाम }

परंतु जर :..
कर्तव्य – उबारा राखला
सत्कर्म – बीं पेरलें
तर सुख – पीक – येतें

मत २ प्रकृतिवादी ३२–३९
१ जीववादीमतविरोधदर्शन ३२–३४

+ जीव क्षेत्रमालक नव्हे. तो केवळ
प्रवासी. प्राण हा वतनी कामगार
तो पहारेकरी मात्र.
खरा मालक – प्रकृति
रजोगुण – पेरणी करणारा
सत्त्वगुण – पीक राखणारा

तमोगुण – लाणी करणारा
महत्तत्व – खळें
काळ – खळ्यातील मळणी करणारा
बैल. ३५–३९
मत ३ संकल्पवादी ४०–५०

---

१ प्रकृतिवादीमतविरोधदर्शन ४०–४१

ब्रह्म – मूळ
शून्यब्रह्म – शेजघर
लयावस्था – पलंग
झोंपणारा – आदिसंकल्प
संकल्पजागृति – विश्वरचना
|
महाभूतांचे चार भाग (जीवसृष्टिरचना)
|
पांचभौतिकसृष्टि (जडसृष्टि)
|
कर्मअकर्मगोष्ट्यांचे क्षेत्राला बांध
|
नापीक जमीनीचें रान
|
जा ये सुरू व्हावी म्हणून जन्ममृत्युवाटा
— असें हें क्षेत्र आदिसंकल्पानें
अहंकाराशीं सख्य करून बुद्धीच्या
मध्यस्तीनें जीवनपर्यंत वाहण्याची
व्यवस्था केली. ४२–५०
मत ४ स्वभाववादी ५१–५७

---

१ संकल्पवादी मतविरोधदर्शन ५१–५२

विरोधांत सांख्य व. प्रकृतिवादी
व संकल्पवादी एक च ठरवले.
२ स्वभावदर्शक उपमा ५४--५७
१ ढगांचें ढीग
२ तारासमूह सावरणें
३ आकाशाचें छत ताणणें
४ वाऱ्याचें नित्य वाहणें
५ केसांची पेरणी
६ समुद्राला भरवण
७ पावसाच्या धारा वळणें
मत ५ काळवादी ५८–६५
१ स्वभाववादीमतविरोधदर्शन ५८–६०
२ क्षेत्रावर काळसत्ता दर्शविण्या-
साठीं काळावर सिंहाचें रूपक ६०–६५
१ ब्रह्मलोकहत्तीवर झांप
२ नवलोकपाळ व दिग्गजसंहार
३ जीवरूपी हरिणें तुसत्या
वाऱ्यानें निर्जीव
४ काळसिंह जबडा एवढा विशाळ
कीं विश्वरूपी हत्ती त्यांत फस्त.
(२) ऋषिभिर्गीतं ६६
× नैमिषारण्यांत ऋषींची चर्चा
पुराणग्रंथांत ऊहापोह
(३) छंदोभिर्विविधैः पृथक् ६७
(४) ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ६८
× बृहत्सामपदैश्चैव असा पाठ
घेतलेला दिसतो.

(५) हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः हीं पदें गाळलीं व याच्या उलट 'या क्षेत्रासंबंधीं कोणाला च ज्ञान नाहीं' असें विवेचन केलें. ६९–७०

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७१

श्लो. ५, ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + दशइंद्रियाणि ७२

(थोडक्यांत) (२) एकंच + पंचचेंद्रियगोचराः ७३

× मुळांत पंच विषय आहेत परंतु ते दहा घेतले (ओवी ११७ ते १२१ पहा)

श्लो. ६ — (३) इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातः ७३

(४) चेतना धृतिः + श्लो. उत्तरार्ध ७४

सविकारं = व्यक्त

श्लो. ५ सविस्तर (१) महाभूतानि ७५–७६

(२) अहंकार ७७–८२

× अहंकार प्रकृतीच्या पोटांत कसा गुप्त असतो; दृष्टांत —

१ जागृतींत स्वप्न

२ अवसेला चंद्र

— पूर्वप्रगटतेची अप्रगटता

३ बाल्यकाळ — तारुण्य

४ कळींत सुगंध

— पूर्व अप्रकटतेची भावी प्रकटावस्था

५ लाकडांत अग्नि

— अप्रकटसातत्य

× लाकडांत अग्नि अनर्थमूळ
म्हणून पुढील धातुगत ज्वराशीं
सदृश दृष्टांत
निमित्तमात्र देह करून त्याला
नाचविणारा इ. ८०–८१
धातुगत ज्वर. अहंकार निमित्ता-
साठीं टपलेला च असतो.
अहंकाराचें नवल – ज्ञान्याला च
पकडींत पकडतो. ८२
(३) बुद्धि ८३–९०
१ सुखदुःख बिनचूक मापणारी ८३–८५
२ पुण्यपाप, खरें वाईट इ.
निवडणारी ८६–८८
३ ज्ञानाचें मूळ, सत्वावस्था,
मोक्षकारण ८९–९०
संवेदनात्मक, पृथक्कारक, ज्ञानसत्वमोक्षद
(४) अव्यक्त ९१–९७
× सातव्या अध्यायांतील परा अपरा दोन प्रकृतींचा उल्लेख } ९१
२ परा प्रकृति ती च अव्यक्त ९२
३ अव्यक्तस्पष्टीकरणार्थ दृष्टांत ९३–९७
१ दिवसा नक्षत्रस्थिति
२ रात्रीं प्राणिमात्रकर्में
३ देह गेल्यावर कृतकर्मांत लीन
४ बीमध्यें वृक्ष
५ तंतु वस्त्ररूपानें
(५) इंद्रियाणि दश ९८–१०३

(६) एक = मन १०३–११६

१ इंद्रियें बुद्धि यांच्या सांध्यावर जें राहते.

२ रजोगुणस्वरूपी

३ भासात्मक

४ दशेंद्रियांच्या ठिकाणचें चंचलत्वमूळ

५ मनाचें अधिक वर्णन

(७) पंचचेंद्रियगोचराः ११७–१२१

१ शब्दस्पर्शादि = ज्ञानेंद्रियपंचक

२ उच्चार, पकडणें, सोडणें, चालणें, मलोत्सर्ग — पांच कर्मेंद्रियपंचक

श्लो. ६ — (८) इच्छा १२१–१२५

१ पूर्ववस्तुस्मृतीमुळें जी उद्भवते (उद्भव)

२ इंद्रियविषययोग होतां च जी कामाबरोबर राहते (निवास)

३ जिचा परिणाम —

१ मनस्वैरता

२ इंद्रियें भलतीकडे जाणें

३ बुद्धि वेडी होणें

४ जिचें स्वरूप —

विषयाची अति आवड

(९) द्वेषः १२६

× इच्छित न मिळाल्यावर जो मनोविकार उत्पन्न होतो.

(१०) सुखं १२७–१३१

\+ ज्ञानेश्वरांनीं येथें सुख हें योगसुख घेतलें आहे. येथें एकाएकीं

हें घेण्याचें कारण समजत नाहीं.

१ श्वेतविस्मारक

२ कायावाचामनबंधक

३ देहभावनाशक

४ प्राण सौम्य करणारें

५ सत्त्ववर्धक

६ आत्मस्वरूमार्गदायक

(११) दुःखं १३२

× जेथें योगसुख नाहीं तें दुःख

(१२) सुखदुःख दोन्ही बरोबर १३३

× संकल्पविकल्पत्याग —— सुख

याच्या उलट — दुःख

(१३) चेतना १३४--१४२

१ संगहीन उदासीनता

२ सर्व शरीरांत सर्व अवस्थांत जागृत

३ मनबुद्धीला टवटवणारी

४ प्रकृतिवनवसंतलक्ष्मी

५ सजीव निर्जीव दोहोंत निवास.

६ जडाला आत्मसंगानें सजीव करणारी

दृष्टांत — १ राजा – सैन्य -- परचक्र

२ चंद्र – समुद्र

३ चुंबकमणि – लोखंड

४ सूर्य – लोकजागृति

५ कासवी – तिची पिलें

(१४) धृति — १४२–१४८

परस्पर वैरी पंचमहाभूतांची जूट

ज्यामुळें देहांत घडते ती धृति.

(१५) संघात १४९

जीवासह छत्तीस तत्त्वें = संघात

(१६) एतत् क्षेत्र १५०--१५९

१ छत्तीस तत्त्वें = क्षेत्र

दृष्टांत —

१ रथावयव — रथ

२ सर्व अवयव — देह

३ हत्ती घोडे इ. संघ = सैन्य

४ अक्षरसमूह = वाक्य १५१-१५५

५ मेघपिंड = आभाळ

६ लोकसमुदाय = जग

७ तेलवात अग्नि = दिवा

२ क्षेत्र म्हणण्याचें दुसरें कारण १५६

पाप पुण्य येथें पिकतें.

३ याचें एक नांव देह. अशीं

अनंत नांवें १५७

४ क्षेत्राची व्यापक व्याख्या १५८

परब्रह्माच्या पलीकडे
स्थावरजडापर्यंत } (सर्व क्षेत्र)

त्यांतील देवादि अनेक योनि

सत्त्वरजतमामुळें १५९

(१७) पुढील श्लोकप्रस्तावना १६०-१८४

१ ज्ञानासाठीं प्रयत्नपराकाष्ठा

योगी, तपस्वी, कर्मकांडी, वेदाध्ययनी,

गुरुशुश्रूषक यांच्या द्वारें १६०-१६७

२ ज्ञानकार्य —

मोहनाश, जीवशिवैक्य, इंद्रियप्रशम,
प्रवृत्तिप्रशम, सुखनाश, मदमोहनाश,
द्वैतनाश, संसारनाश संकल्पशुद्धि,
ज्ञेयाकलन, प्राणाची पांगळी अवस्था,
बुद्धीची तेजस्विता, आनंदाची प्राप्ति,
मनःशुद्धि १६८–१७६

३ ज्ञानाचें अनिर्वचनीयत्व १७७

४ ज्ञानाचें ग्रहण (बुद्धिद्वारा) १७८

५ ज्ञानाचें प्रत्यक्षीकरण १७८–१८४
(इंद्रियद्वारा हि)

दृष्टांत— १ वसंतप्रवेश— झाडें
२ पालवी— मुळांना पाणी
३ आचारगौरव— कुलीन मनुष्य
४ स्नेह— आदरसत्कार
५ शांत भव्य चेहरा— पुण्यशील
६ सुगंध— कापूरकर्दळ
७ प्रकाश— दिवा

ओं. ७ — (१) अमानित्वं १८५–२०२

१ कोणाशीं हि आपली बरोबरी
नको १८५

२ स्वतःच्या मोठेपणाच्या मानाचें
संकट वाटणें १८५–१९०

मानप्रकार—

१ संभावितगणना, २ गुणवर्णन,
३ मानसन्मान, ४ योग्यता
५ महत्व, ६ पूज्यता

७ कीर्ति, ८ आदरसत्कार
९ नमस्कार

स्वमानसंकट वाटण्याला दृष्टांत—
१ व्याधरुद्धमृग
२ भोवऱ्यांत सांपडणें

३ मोठेपणाच्या संकटनिवारणार्थ उपाय—
१ वेडेपणाचें आवरण १९१–१९२
२ लहानपणाचा अंगिकार १९३–१९५
४ अस्तित्वानें हि लोकांनीं मानूं नये १९६
५ त्यासाठीं उपाय :—
१ आपली हालचाल अगदीं सूक्ष्मपणें करणें १९७
२ एकांतवास १९८–२००

एकूण अमानित्व तीन तऱ्हेनें—
१ कशाची हि बरोबरी नको
२ स्वतःच्या मोठेपणाच्या मानाचें संकट वाटणें
३ स्वतःच्या अस्तित्वानें हि लोकांनीं मानूं नये असें करणें

प्रत्येक ज्ञानगुणवर्णनाच्या शेवटीं ज्ञानदर्शक पालुपद २०१

(२) अदांभित्वं २०२–२१७
१ पुण्यगोपन २०३,२०७,२०९

गोपनदृष्टांत—
१ लोभी – द्रव्यठेवा
२ खट्याळ गाय – पान्हा
३ वेश्या – उतार वय

४ अरण्यस्थ श्रीमान् — श्रीमंती
५ कुलीन स्त्री — अवयव
६ शेतकरी — बी

× दंभ म्हणजे पापगोपन व पुण्य असतां किंवा नसतां हि प्रकट करणें तद्विरुद्ध अदंभलक्षण.

२ शरीराचें औदासिन्य व ज्ञानदान परता २०८–२१५

× दंभ म्हणजे शरीरपर असणे व आत्मपर भासविणें. तद्विरुद्ध अदंभित्व, दंभ म्हणजे स्वार्थपरता तद्विरुद्ध अदांभित्व दानपरतेला देहपरता म्ह. संग्रहपरता नसून हि दानपरता दृष्टांत —

१ केळ २१३
२ मेघ २१४ — या

दृष्टांत अदंभी माणसाच्या दानाचा आकार लहान परंतु परिणाम थोर असा भाव प्रगट होतो.

दंभो धर्मध्वजित्वं या शांकर व्याख्येनुसार — स्वधर्म वाग्ध्वजीं बांधो नेणे २०८

(३) अहिंसा २१७–३१३

१ अहिंसेसंबंधीं विक्षिप्त भिन्न मतें २१८–२२०

× विक्षिप्तपणा म्हणजे मत अहिंसेचें पण त्यानें घडावयाची हिंसा.

अहिंसेच्या मुळावर घाव घालणाऱ्या
या मतांना दृष्टांत :—
१ शाखा तोडून — कुंप
२ बाहु तोडून — मूक भागविणें
३ देऊळ मोडून — देवळाचा ओटा करणें
२ याज्ञिक २२१–२२४
× याज्ञिकांच्या विक्षिप्त अहिंसेचें उदाहरण
— १ अवर्षणार्थ यज्ञ व त्यांत हिंसा
३ आयुर्वेद — २२५–२३०
× एक जीव वाचविण्यासाठीं दुसऱ्या
जीवाचा घात आयुर्वेदांत सांगितला
त्याचीं उदाहरणें
१ वनस्पतिहिंसा—
१ वनस्पतींचे कंद खोदणें
२ पानासकट उपटणें
३ खोड तोडणें
४ साली काढणें
५ चिकासाठीं वृक्षाला चिरे देणें
२ प्राणिहिंसा—
१ प्राण्यांना चिरून पित्तादि पदार्थ
काढणें
४ या विक्षिप्त मतांना आणखी दृष्टांत २३०–२३४
१ राहते वाडे मोडून — देवळें करणें
२ गरीबांना नागवून — अन्नछत्र घालणें
३ डोकें झाकून — ढुंगण उघडें टाकणें
४ घर मोडून — मांडव उभारणें
५ पांघरूण जाळून — शेकणें

६ हत्तीला स्नान
७ बैल विकून गोठा बांधणें
८ पोपटाला सोडून — पिंजरा
५ जैन मत २३५–२३६
१ पाणी गाळण्यांत हिंसा
२ उपवासांत हिंसा
याज्ञिक = आधिदैवत
आयुर्वेद = आधिभौतिक
जैन = आध्यात्मिक
तीन तऱ्हेची अहिंसेची मतें.
६ सिद्धांत २३७
× कर्मकांडी अहिंसा म्हणजे हिंसा च.
७ हीं भिन्न विक्षिप्त मतें सांगण्याचें
कारण २३८–२४२
१ हीं मतें सांगण्याची सहजस्फूर्ति
२३८–२३९
२ अन्य मतांची मांडणी केल्यानें
आपलें मत स्पष्ट होतें २४०–२४२
८ स्वमतकथनप्रस्ताव २४३–२४५
अंतरींचें ज्ञान प्रकट होते ती
अहिंसा २४३
अहिंसेची कसोटी आचरण २४४
३ ज्ञान आणि मनाची गांठ
पडली कीं अहिंसा प्रकट होते २४५
९ अहिंसक पुरुषाचें चालणें २४६–२६१
चोडक्यांत— २४७–२५१
वक्र भ्रमरवत् जीवांच्या काळजीनें

कारुण्यांत पाउलें लपवून.
पावलें टाकण्यांतली काळजी, स्नेह
मार्दव दृष्टांत — २५२–२५५
१ मांजरीचें पिलूं धरणें
२ आईचें वाट पाहणें
२ कमलपत्र हलवून बुबुळाला
वारा लागणें
× चालतांना जीवांची काळजी २५५–२६१
१ कृमि कीटक दिसेल तर – लगेच
मागें वळणें
२ गुरुभावनेनें त्या त्या जीवाच्या स्थितीनें
बिघाड होऊं न देणें
३ तृणाला हि धक्का न लावणें
४ कोणाचा हि अतिक्रम होऊं न देणें
दृष्टांत – मुंगी – मेरु
मशक – सिंधु
५ निष्कर्ष – चालणें म्हणजे कृपा
फळाफुलांनीं बहरणें
१० अहिंसक पुरुषाच्या वागिंद्रियाचें म्हणजे
मुखाचें वर्णन २६१–२६२
(पुढील बोलण्याची प्रस्तावना)
श्वास, मुख, दंत वर्णन– तात्पर्य
अहिंसक पुरुषाच्या मुखाकृतीवर हि
अहिंसेची छाप.
दात ही हिंसेची खूण म्हणून मुद्दाम
त्यांना माधुर्यांकुर म्हटलें.

× हिंसक पशूंत श्वासाच्या फुसकाऱ्यानें
क्रोधप्रकटीकरण होतें म्हणून तद्विरुद्ध
श्वाससुकुमारता सांगितली.

११ अहिंसक पुरुषाचें बोलणें २६३–२७२

१ बोलण्याचें स्वरूप थोडक्यांत—
स्नेहकृपापूर्वक अक्षरें व शब्द २६३

२ अहिंसक पुरुष बहुधा बोलत
नाहीं कारणें— २६४–२६७

१ वर्मी लागणें
२ संशयोत्पत्ति
३ असलेली घडी विसकटणें
४ भीति वाटणें
५ क्रोध उत्पन्न होणें
६ बोल व्यर्थ जाणें

—या गोष्टी कदाचित् आपल्या
बोलण्यानें होतील म्हणून.

३ अहिंसक पुरुष मोठ्या आग्रहानें
बोलतो २६८

४ अहिंसक पुरुषाच्या बोलण्याला
दृष्टांत व तदनुसार त्याच्या
बोलण्याचे गुण २६९–२७०

दृष्टांत—
१ नादब्रह्ममूर्ति – माधुर्य
२ गंगाजलरव – पावित्र्य
३ पतिव्रतावार्धक्य – मर्यादा

दृष्टांतानुसार प्रत्यक्ष गुण —

१ सत्य, पावित्र्य – स्वरूप

२ मृदु, रसाळ, माधुर्य – रीति

३ मित, मर्यादा – परिमाण

५ अहिंसक पुरुषाच्या बोलण्यांत द्वादश-भाषणदोषवर्जन २७०–२७२

१ विरोध ७ अडवणूक

२ वाद ८ आवेग

३ संतापकरता ९ खचचटपणा

४ उपहास १० आज्ञा दाखविणें

५ कापट्य ११ कुशंका घेणें

६ वर्मस्पर्श १२ प्रतारणा करणें (असत्य)

१२ अहिंसक पुरुषाची दृष्टि २७३–२७७

१ भुवया मोकळ्या + कारण आढ्या असलेल्या भुवया क्रोधदर्शक

२ कोणाकडे हि सहसा न पाहणें कारण सर्वत्र ब्रह्म. आपल्या पाहण्यानें कोणाला त्रास न व्हावा.

३ पाहिल्यास अपूर्व कृपादृष्टि दृष्टांत चंद्र - चकोर, कासवी.

१३ अहिंसक पुरुषाचे हात २७८–२९२

१ कृतार्थ पुरुषवत् निष्क्रिय २७९

२ निष्क्रिय हातामागे निष्क्रिय पुरुष दृष्टांत २८०–२८१

१ कार्यासमर्थ – त्यांत – संन्यास

२ निरिंधनता – आग हि नाहीं.

३ मळचा मका .. मौन घेणें

३ निष्क्रियतेचें अहिंसादर्शक वर्णन
२८२-२८६

वाऱ्याला हिसका, पोकळीला नख
न लागावें म्हणून
पशुपक्षी उडवणें, माशी चिलट
उडविणें याची गोष्ट च नाहीं.
दंड काठी नाहीं. शस्त्रें हि नाहींत
कमळ, पुष्पमाळा हि परमाणूंना,
सूक्ष्म जीवांना गोफण होईल
म्हणून झेलणें नाहीं.
अंगावरचे केंस कुरवाळणें नाहीं.
बोटावर नखांची गुंढाळी. कारण
नखें रुपू नयेत. लागल्यास त्यांचा
गुळागुळीत स्पर्श.

४ अहिंसकाच्या हाताचा कार्योपक्रम
दुःखितार्थ २८७-२८८

अभय देण्यास
पडलेल्याला आधार देण्यास
दुःखी जीवास कोमळपणें गोंजारण्यास

५ अहिंसकाच्या हाताचा प्रभाव २८९-२९०
६ अहिंसकाच्या हाताची निर्लिप्तता आणि
सफलता २९१
७ अहिंसकाच्या हाताला शेवटची उपमा २९२

१४ अहिंसक पुरुषाचें मन २९३-३१०

× आतांपर्यंत अहिंसक पुरुषाच्या पाय,
मुख, नेत्र, हात इ. च्या क्रियांचें
जें वर्णन केलें तें मनाचें च. कारण

इंद्रियांहून मन भिन्न नाहीं. २९३–२९६
दृष्टांत —
१ फांद्या म्हणजे च झाड
२ पाणी ,, समुद्र
३ तेजस्वी पदार्थ ,, तेज
४ अवयव शरीर एक च
५ पाणी रस ,,
इंद्रियद्वारा मन च बाहेर प्रगट
होतें उदा. बीं. झाड २९७–३००
मनावांचून इंद्रियें लटकीं
दृष्टांत ३०१–३०२
सूत्रधर — काळसूत्री बाहुली
झऱ्याचा उगम — प्रवाह
जीव — देहव्यापार
सर्व इंद्रियव्यापारांना मन हें मूळ
दृष्टांत ३०३–३१०
पिकलेलें फळ – सुगंध
समुद्राचें उधान – खाड्या भरणें
पंतोजी – मुलांकडून लिहविणें
१५ कायावाचामनानें हिंसेचा पूर्ण त्याग
तेथें च पूर्ण अहिंसा व ज्ञान ३११–३१३
१६ अहिंसेच्या केलेल्या विस्ताराबद्दल
कारणें व संतश्रोत्यांजवळ क्षमा-
याचना ३१४–३३८
१ श्रोत्यांचा कल्पित आक्षेप– हा
वक्ता रसाळ भावनांत वाहवतो ३१५–३१६

दृष्टांत —

हिरवा चारा — गुरूं

वाऱ्याची झुळूक — पाखरूं

२ श्रोत्यांचा आक्षेप खरा नसून

विस्ताराचें कारण भिन्नमतनिराकरण

३१७-३१८

निरनिराळ्या मतांचें निराकरण न

करतों तर श्रोत्यांचें समाधान न

होतें. दृष्टांत — ३१७-३२२

रत्नपारख्यांचे गांव — शालिग्राम

— स्फटिक पिठाची विक्री — कापूर

श्रोते सामान्य नसून अधिकारी.

त्यामुळें निःशंक व्याख्यान भाग

होतें नाहीं तर श्रोते लक्ष देते ना ३२३-३२८

दृष्टांत — शेवाळाचें पाणी — हंस

ढगाआड चंद्र — चकोर

संतश्रोत्यांना संतोषविण्यासाठीं व्याख्यान

प्रथननिमित्त. त्याचसाठीं विस्तार.

त्याबद्दल क्षमायाचना. ३२८-३३५

विस्ताराचें दृष्टांतानें समर्थन ३३६-३३८

अन्नांतला खडा काढण्यांतला उशीर.

वाटेंत भेटलेल्या ठगाला चुकविण्यासाठीं

उशीर.

(४) क्षांति ३३९-३५३

क्षांति = सहन करणें (क्षमा)

× क्षमेची वाढती रीतिः—

वाढीला दृष्टांत ३४१-३४२

खोल डोहांत कमळें. दैववानाला संपत्ति
१ सहन करण्यांत खेदाचा लेश हि
नसणें ३३९
२ सहन करण्यांत अलंकारवत्
आवड ३४२
३ अनिष्ट हि इष्टवत् साहणें ३४३-३४९
उदा. मानापमान
निंदास्तुति
सुखदुःख
शीतोष्ण
दृष्टांत मेरू वराह पृथ्वी.
४ इष्ट हि न भोगणें केवळ सहन करणें
५ सहन करण्यांत अमुक प्रमाण नसणें
अपरंपार सहन करणें ३४९
दृष्टांत – समुद्र ३५०
६ सहन करतो याचें भान हि
नसणें (क्षमासहजता) ३५१
× अनाक्रोश क्षमा शांकरभाष्याचा
उल्लेख ३५२-३५३
(५) आर्जव ३५४-३६८
१ सर्वांशीं सारखें सौजन्य ३५४-३५७
दृष्टांत – प्राण, सूर्य, आकाश
२ आपपरभाव नसणें ३५८
× कारण जगाशीं ब्रह्मरूपांत जुनी
ओळख.

३ सर्वांशीं मिळून जाण्याची वृत्ति ३५९–३६१
दृष्टांत – पाणी, वारा, आई.
म्हणजे अढी, शंका, हाव नसणें
४ गोपनवृत्ति नसणें. दृष्टांत - कमळ रत्न
३६२–३६३
५ स्पष्टपणा ३६४–३६५
६ निर्मळपणा दृष्टांत अमृत ३६५–३६८
(६) आचार्योपासनं ३६९–४६०
१ गुरुसेवेचें भाग्य व तद्विषयक
व्याख्यान एकाग्रतेनें ऐकण्याबद्दल
अर्जुनाला कृष्णसूचना ३६९–३७१
भाग्यकारण – सेवा जीवाची
शोकावस्था नष्ट करते. ब्रह्मस्थिति देते.
अर्जुनाच्या प्रस्तुत स्थितीला उद्देशून उल्लेख
२ गुरुसेवेची प्रथम पायरी —
गुरुकुलाला सर्वस्व अर्पण ३७२–३७४
दृष्टांत — १ नदी समुद्रार्पित पाण्यासह
२ वेदविद्या ब्रह्मार्पित सिद्धांतासह
३ सती–पत्यर्पित–गुणांसह
३ गुरुसेवेची द्वितीय पायरी गुरु
विषयीं अतिशय उत्कंठावस्था ३७४–३७९
दृष्टांत — विरहिणी ३७५
वत्स ३७८–३७९
विरहवर्णन – गुरुस्थान
स्थानाकडील वारा दिशा इ.

४ गुरुसेवेची तृतीय पायरी –

गुरुसेवेच्या उत्कंठेचें प्रमंतर ३८०–३८४

× गुरुकडील माणसाच्या दर्शनानें

अपार आनंद ३८०–३८२ दृष्टांत –

१ मरणाराला – आयुष्यलाभ

२ शुष्क अंकुराला – अमृतवर्षाव

३ लहान डबक्यांतला मासा-- समुद्रांत

४ भिकाऱ्याला गुप्तनिधानप्राप्ति

५ आंधळ्याला नेत्रप्राप्ति

६ भणंगाला इंद्रपद

गुरुकुळाची अतिशय आवड ३८३–३८४

५ गुरुसेवेची चतुर्थ पायरी ध्यानद्वारें

गुरुमूर्ति उपासना ३८५–३९०

पूजारूपक —

१ हृदय – कोट

२ स्वतः – गुरुपरिवार

३ ज्ञान – चबुतरा

४ आत्मानंद – मंदिर - तेथें गुरुमूर्तिस्थापना

५ ब्रह्मबोध – सूर्योदय

६ बुद्धि – परडी

७ सात्विकभाव – फुलें

८ श्रीगुरु – शंकर

९ जीवभाव – धूप

१० ज्ञान – दीप

११ ब्रह्मैक्य – नैवेद्य

१२ स्वतः – पुजारी
१३ गुरु – आराध्यमूर्ति
६ गुरुसेवेची पंचम पायरी – ध्यानद्वारें
सर्वभाव गुरुमय होणें – ३९१–४०१
१ शेषशायी रूपक ३९२–३९५
स्वप्रेम – क्षीरसमुद्र
ध्यानसुख – शेषमंचक
गुरु – नारायण
स्वतः – लक्ष्मी, गरुड, ब्रह्मदेव
२ गुरु – माता ३९६
स्वतः – वत्स
३ ज्ञानवृक्ष – छाया ३९७
गुरु–धेनु
स्वतः–वासरूं
४ गुरु – पाणि ३९८
स्वतः – मासोळी
५ गुरु – पर्जन्यवृष्टि ३९९
स्वतः – सेवावृत्तिरूप रोप
६ गुरु – पक्षिणी ४००–४०१
स्वतः – चारा घेणारें पिलूं
७ गुरु – तारूं ४०१
स्वतः – तारूंच्या कासेला लागलेला
७ गुरुसेवेची ६ वी पायरी प्रत्यक्ष
गुरुसेवा ४०३–४३१
१ प्रत्यक्ष सेवेची कसोटी
गुरुप्रसन्नता ४०४

२ गुरुपाशीं वर मागणें तो
हि सर्व च सेवा स्वतः
करण्याचा व सर्व च सेवा-
साधनें स्वतः होण्याचा ४०५–४०७

३ गुरूंना सेवेनें केवळ स्वतःच्या
आधीन करून सोडणें ४०८–४१४

४ घरांत, मार्गांत, स्नान, भोजन,
वस्त्र, आसन, शयन, ग्रंथ-
निरूपण इ. सर्वांत सर्व साधनें
स्वतः होऊन अनन्य अशी
गुरूंची सेवा ४१५–४३१

८ गुरुसेवेची सातवी पायरी ४३२–४३७
आपल्या देहांतील पंचमहाभूतें
मरणोत्तर गुरुशुश्रूषेंत

९ गुरुसेवेची आठवी पायरी
गुरुकार्य ४३८–४४२

१ गुरुसेवेंत स्थळकाळरात्रदिवस
कोणती हि मर्यादा नाहीं.

२ गुरुंचे कठिणांतले कठिण काम
एकट्यानें च तडीस नेण्याची
हिंमत व आत्मबलिदानाची तयारी

१० गुरुसेवेची शेंवटची कल्पना ४४३–४५५
सर्व विश्व गुरुमय ४४३–४५२
गुरुशुश्रूषक हा ज्ञानी भक्त
तत्त्वज्ञानाचा आधार ४५३–४५४
गुरुशुश्रूषकापाशीं अपरंपार

ज्ञान ४५५

११ गुरुप्रेमामुळेंच एवढा विस्तार
या कामीं स्वतःची अयोग्यता ४५६–४५९

१२ विस्ताराबद्दल क्षमायाचना व
पुढील व्याख्यानावधानाबद्दल विनंति ४६०

× गुरुसेवेचें सर्व वर्णन भावनात्मक
दाखविलें. कारण अशी सेवा केवळ
भावनात्मक असूं शकते.

(७) शौच ४६१–४८४

१ अंतर्बाह्य शुचिता ४६१–४६३
(शरीर आणि मन) दृष्टांत—
कापूर, रत्नपिंड, सूर्य

२ अंतर्बाह्य शुचितासाधन ४६४–४६७
(बाहेर कर्मानें आंत ज्ञानानें)
दृष्टांत – आरसा, वस्त्र

३ केवळ बाह्यशुचित्वाची व्यर्थता ४६८–४७४
कारण अंतःशुद्धि असेल तर बाह्यशुद्धि
येईल. पण बहिःशुद्धि असेल तर
अंतःशुद्धि असेल असें नाहीं. दृष्टांत
दारूचा घडा – गंगा

व्यर्थतादृष्टांत —
मृत – शृंगार
गाढव – तीर्थस्नान
कडू दुध्या – गुळानें माखणें
ओस घर – तोरण बांधणें
उपवासी – बाहेर अन्नलेप

विधवा – कुंकू लावणें
कळसाचा मुलामा
शेणाचें रंगीत फळ
४ शुचितेची कसोटी – आंतबाहेर एक
होणें. केवळ शुचित्व उरणें. ४७४–४७५
५ केवळ शुचि भूमिकेची द्विविध
पूर्णता ४७६–४८४
१ सतत सद्भावाविष्करण ४७६
स्फटिकगृहगतदीपदृष्टांत
२ विषयांत असूनहि यत्किंचितहि
विषयसंस्कार न होणें ४७७–४८४
दृष्टांत – वार्टेर्तील महाराणी
स्त्रींचा पुत्रप्रेमांत कामरहितता
पाण्यानें हिरा हरळ भिजणें अशक्य
(८) स्थैर्य ४८५–५०१
देहाच्या चळवळीनें (ज्ञानी) स्थिर
मनुष्याचें मन चळत नाहीं. ४८५–४९१
दृष्टांत– १ गोवात्सल्य
२ पतिव्रताविलास
३ लोभ्याचा जीव
४ धावणारें ढग व आकाश
५ ध्रुव
६ पाथिक व पंथ
२ देहाविकारामुळें स्थिर मनुष्य चळत
नाहीं. ४९२–५०१
× देहविकार– सुखदुःख, भयशोक, मृत्यु,

वासना, रोग, काम, क्रोध, निंदा, अपमान इ.

दृष्टांत— १ वावटळ व पृथ्वी

२ क्षीरार्णव व मंदर

३ आकाश व वणवा

(९) आत्मविनिग्रहः ५०२--५१२

१ इंद्रियांपासून अंतःकरणाची जपणूक

कारण काम आशा यांची भीति ५०२—५०५

जपणुकीचा दृष्टांत —

पिशाच – झाड

योध्दा – हत्यार

आई – मूल

मधमाशी – मध

२ योगशास्त्रीय निग्रह ५०६—५१०

प्रवृत्तिनिरोध – दृष्टांत स्वैरस्त्री

इंद्रियनिरोध

शमदमजागृति

तीन चक्रांत तीन बंध

इडापिंगळा संधीवर चित्तप्रवेश

ध्यानापुढील समाधिमग्नता

चित्तचैतन्य एकरूपता

३ अंतःकरणनिग्रहाचा गौरव व

समाप्ति ५११—५१२

श्लोक ८ — (१) इंद्रियार्थेषु वैराग्यम् ५१३—५२४

१ विषयविरक्तीची तीव्रता (निषेधक बाजु)

दृष्टांत — ५१३—५१७

ओकारीनें जिभेला पाणी

मत्स्याला मिठी
विष गिळणें
जळतें घर – प्रवेश
वाघाची गुहा – वसती
लोहरस – उडी घालणें
अजगराची उशी करणें

× दृष्टांतांत विषयांविषयीं जुगुप्सा व भयानकता प्रतीत होईल अशी योजना आहे.

२ विषयविरक्तीची विधायक बाजू
(योगाची आवड म्ह. भोगाची नावड)
शरीरकार्श्य – योगाला अवश्य
शमदमाची हौस
तपोव्रतांचा मेळावा
एकांतवास
योगाभ्यासाचा हव्यास

३ इहपरभोगांविषयीं तीव्र तिरस्कार ५२१–५२४
दृष्टांत – इहभोगतिरस्कार —
बाणाचें अंथरूण
पुवाच्या चिखलांत लोळणें
दृष्टांत – परभोगातिरस्कार —
कुत्र्याचें सडलेलें मांस

(२) अनहंकार एव च ५२५–५३५
१ सकामाप्रमाणें कर्में करून हि जाणीव नसणें ५२५–५३०

× कर्म = १ इष्टापूर्त = सार्वजनिक

२ वर्णाश्रम = नित्यनैमित्तिक

जाणीव नसणें = १ मी केलें

२ माझ्यामुळें सिद्धीस गेलें

दृष्टांत– वारा – सहजसंचार

सूर्य – निरहंकार उदय

वेद – सहजज्ञानज्ञानकथन

गंगा – निर्हेतुकवहन

झाडें – निरहंकार फळतात

× झाडें निरहंकार फळण्याचा दृष्टांत कर्म-सिद्धीसाठीं आहे.

२ कायावाचामनाची निरंहकारता म्ह. कर्मांत अलिप्तता. कर्माचा बिलकूल बोजा न होणें.

दृष्टांत– ५३१–५३२

एकपेडी दोरी

आकाश व ढगें

३ देहांत ' मी ' आहे ही आठवण हि नसणें.

दृष्टांत– ५३३–५३५

मद्यपी – वस्त्र

चित्राहातचें – शस्त्र

बैलावर बांधलेलें शास्त्र

(३) जन्ममृत्युजराव्याधिदु:खदोषानुदर्शनम्

५३६–५९३

१ थोडक्यांत सर्व पद ५३६–५३७

× जन्ममृत्यु इ. चें अनुदर्शन म्हणजे

त्यापासून अलिप्तता (अलिप्ततेशिवाय अनुदर्शन अशक्य) दृष्टांत–

साधक – पिशाच्च

योगी – उपाधि

ओलंबा — सरळता, वक्रता

२ जन्म ५३७–५४१

१ जन्माचें अनुदर्शन = जन्म दोषाचें अनुदर्शन ५३८–५४०

जन्मांतर्ल कुत्सितता ५३९–५४०

असह्यतेनें अनुदर्शनाला दृष्टांत —

सापाचा डाव

डोळ्यांत रेती

जखमेंत बाणशल्य

२ जन्माचें अनुदर्शन = पुन्हां जन्मप्राप्ति होणार नाहीं अशी मनस्थिति ५४१–५४४

टपलेल्या मनस्थितीला दृष्टांत —

जुगारी

बापाच्या वैऱ्याचा सूड

मारणाऱ्याच्या मागें लागणें

जन्म ही मानहानि ५४४

३ मृत्यु ५४४–५५२

मृत्यूचें अनुदर्शन = मृत्यूपूर्वीं च सावधता — दृष्टांत — ५४५–५४८

डोह पाहून काठावर च कास्या मारणें

युद्धापूर्वीं अवसान संभाळणें

घावापूर्वीं ढाल पुढें करणें

दगा होणार हें ऐकून आधीं
सावध होणें
प्राण जाण्यापूर्वी औषध घेणें
मृत्यूपूर्वी सावधानता नसेल तर ऐन
वेळेवर उपयोग नाहीं ५४९–५५०

दृष्टांत— आग लागल्यावर
विहीर खोदणें

× मृत्यूपूर्वीची तयारी म्हणजे तो
येणार च याबद्दल खात्री, त्या वेळीं
अकस्मातता न भासणें ५५१–५५२

दृष्टांत —

बैळवान् वैरी
माहेरचा वियोग
संन्यासी पुरुष

× जन्ममृत्यु या दोहोंच्या अनुदर्शनाचें
फळ ५२२–५५४

या जन्मानें जन्म या मरणानें मरण	नष्टता

४ जरा ५५५–५८७

१ तरुणपणीं च, दृष्टांतयुक्त, तारुण्याच्या
तुळनेनें जरादर्शन ५५५–५६५

२ केवळ दृष्टांतयुक्त जरादर्शन ५६६–५७१

३ जरेमुळें इतरांच्याकडून तिरस्कार
५७२–५७५

मरणासाठीं इतरांचे नवस

लोकांनीं पाहून थुंकणें
सोयऱ्यांनीं कंटाळणें
बायकांनीं भूत म्हणणें
मुलांनीं घाबरणें
शेजाऱ्यांनीं त्रासणें

४ जरादर्शन म्हणजे तरुणपणीं च
जरा आली नाहीं तों आपलें साध्य
साधणें ५७६–५८२

कान – श्रवण
पाय – यात्रा
डोळे – दर्शन
तोंड – सुभाषित
हात – दानादि
मन – आत्मज्ञान
— हें साध्य

अगोदर च साध्य साधण्याला दृष्टांत —
चोर लुटण्यापूर्वी संपत्तीची वासलात
वात मालवली नाहीं तों च झांकापाकी

५ वृद्धदशे पूर्वी साध्य साधलें नाहीं तर
शेवटीं उपयोग होणार नाहीं
दृष्टांत — ५८२–५८७
किल्ले मोडकळीस येणें
आकाशांत ढग जमणें
तिळाचें झाड
अग्नि राखोंडी जाळूं शकत नाहीं.

६ व्याधि ५८८
रोगदर्शन = रोग झाला नाहीं तों
या शरीराचा पूर्ण उपयोग करून घेणें

७ दुःख ५८९-५९०

दुःखदर्शन म्हणजे ज्या योगें

दुःखोत्पत्ति तें मूळ म्ह. ममता

सोडणें दृष्टांत — सर्पानें चघळलेला

अन्नपिंड

८ दोष ५९१

दोषानुदर्शन म्हणजे ज्या ज्या कर्मानें

दोषोत्पत्ति होते. तेथें

यमनियमयोजना ५९२-५९३

९ श्लोकोपसंहार

श्लो. ९ — (१) असक्तिः ५९४

= स्वदेहाविषयीं उदासीनता

दृष्टांत— धर्मशाळेंत बसलेला मनुष्य

(२) अनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ५९५-६००

घराविषयीं अनासक्ति

— सावलीचें मान

स्त्रीविषयीं अनासक्ति

दृष्टांत — छाया

मुलांविषयीं अनासक्ति

दृष्टांत— वाटसरू

झाडाखालचीं गुरें

आदि शब्दानें संपात्ति सुचविली.

संपत्तीविषयीं अनासक्ति—

केवळ द्रव्यसाक्षित्व.

वेदाज्ञेप्रमाणें पुत्रादींविषयीं कर्तव्य.

तथापि अनासक्ति.

अनासक्तीचा अर्थ कर्तव्यत्याग

होऊं नये म्हणून स्पष्टीकरण.

(३) श्लो. उत्तरार्ध ६०१–६०३

समत्वदृष्टांत–

ग्रीष्मवर्षाकालीन समुद्रस्थिति

तीन्ही काळीं सूर्यस्थिति

आकाश

इष्टानिष्टाबरोबर सुखदुःख हि घेतलें.

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध ६०४–६११

अनन्ययोगाचीं तीन लक्षणें– ६०४–६०७

ईश्वराशिवाय जगांत श्रेष्ठ कांहीं नाहीं.

ईश्वराशिवाय कायावाचामनानें

अन्य आशा नसणें.

सतत ईश्वरानुसरण दृष्टांत– स्त्री.

अनन्ययोगानें भक्ति दृष्टांत– ६०८–६११

गंगा – समुद्र

सूर्य - प्रभा

पाणी – लहरी

(२) श्लो. उत्तरार्ध ६१२–६१४

विविक्त देश—

१ तीर्थ २ नदीतीर ३ तपोवन

४ अरण्यगुहा ५ पर्वतखोरें

६ सरोवरतीर = एकूण एकांत

एकांत, अरण्य, पाणी, पर्वत

या चारांचें वैपुल्य
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ६१५

श्लो. ११ — (१) अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं ६१६-६२३
× ईश्वराखेरीज स्वर्गसंसारादि ज्ञानें
मिथ्या आहेत हें जाणणें म्ह.
अध्यात्मज्ञान. दृष्टांत —
आडवाट — राजमार्ग
नित्यत्वदृष्टांत— मेरु, ध्रुव.
(२) तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ६२४-६३३
× अध्यात्मज्ञाननित्यत्वानंतर
तत्त्वज्ञानार्थदर्शन काय उरतें
ही शंका गृहीत धरून तिचे
निरसनार्थ विवेचन —
१ अध्यात्मज्ञाननित्यत्व झालें
म्हणजे तत्त्वज्ञानार्थदर्शन म्हणजे
ज्ञेयदर्शन जवळ जवळ झाल्या —
सारखें च. फक्त काळाचा थोडा
फरक राहतो. दृष्टांत — बसणें ६२४-६२५
२ ज्ञेयदर्शन झालें नाहीं तर
अध्यात्मज्ञान हि झालें नाहीं असें
च म्हणावें लागेल. दृष्टांत —
आंधळ्याच्या हातांतला दिवा
३ अध्यात्मज्ञाननित्यत्व असून हि
ज्ञेयदर्शन होत नसेल तर त्याला
कारण अनिर्मळता ६२९
४ तात्पर्य अध्यात्मज्ञाननित्यत्व

म्हणजे ज्ञानाचा मोठेपणा ग्रहण
झाला पण ज्ञेयदर्शनाला तें ग्रहण
बुद्धींत पूर्ण समावलें पाहिजे ६३१
५ उपसंहार ६३२-६३३
ज्ञेयदर्शकपुरुषगौरव
— तो मूर्तिमंत ज्ञानच ! दृष्टांत
सूर्य
अज्ञानं यदतोऽन्यथा या पदाचें
विस्तृत व्याख्यान व्हावयाचें
असल्यानें श्रोत्याकरवी विनंति ६३४-६४८
या विषयाचा विस्तार आतां पुरे ६३४-६३५
यापुढें आलेला सहजविषय आतां
सुरू करावा या दृष्टीनें श्रोत्यांचें
म्हणणें दृष्टांत- ६३६-६३८
सुग्रण, गाय
इतरांच्या व्याख्यानाच्या तुलनेनें
आतांपर्यंतच्या अप्रतिम व्याख्याना
बद्दल प्रशंसा ६३९-६४५
ज्ञानविषय पुरा कोणी च म्हणणार
नाहीं. दृष्टांत —
अमृताच्या पावसाचें सातें
सुखाचे कोट्यवधि दिवस
पौर्णिमारात्रीचें युग
भाग्यवान् पाहुणा आणि
सुग्रण
रसाळ व्याख्यानानें श्रोत्यांच्या

अवधानाची द्विगुणितावस्था व
'अज्ञानं यदतोन्यथा' चें व्याख्यान
करण्यासंबंधीं विनंति ६४६–६४७
वक्त्याची अनुमति ६४८–६४९
(३) एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं ६५०–६५२
× श्रीकृष्ण आणि इतर ज्ञान्यांचें हि
हें च मत.
करतलामलकवत् हें ज्ञानदर्शन
(४) अज्ञानं यदतोन्यथाव ६५३–६५५
दृष्टांत— दिवस – रात्र
(५) अमानित्वादिलक्षणाविरुद्ध अज्ञान लक्षणें
६५६–९८४
१ मानित्वं ६५६–६५८
मोठेपणा, मान, सत्कार, गर्व-युक्तता
२ दंभित्वं ६५९–६६१
पुण्यकर्मवडेजाव दृष्टांत- मांगाचें तोरण
उद्धतता दृष्टांत- देवळांतील खटारा
विद्येचा देखावा, पुण्याचा डांगोरा,
लौकिकार्थ प्रत्येक गोष्ट, लोकांना
फशीं पाडणें
३ हिंसा ६६२–६६४
आचरणापासून जगाला दुःख
दृष्टांत – वणवा
भाषण – बोचणारें – दृष्टांत – पहार
घातकता विषाहून अधिक
४ अक्षांति ६६५–६६८

संयोगवियोगानें हर्षशोक दृष्टांत
भाता
स्तुतीनें चढून जाणें दृष्टांत -- धूळ
अल्पनिंदेनें हि दुःख, मानापमान
सहन होत नाहीं. दृष्टांत — चिखल

५ अनार्जवं ६६९-६७२
आंतल्या गांठीची वृत्ति. मनस्येकं
वचस्येकं. दिखाऊ वृत्ति — दृष्टांत
पारधी, शेवाळानें गुंडाळलेली गार,
निंबोणी

६ आचार्यद्रोह ६७३-६७७
गुरुकुळाची लाज, गुरुभक्तीचा कंटाळा,
गुरुशीं माजोरीपणा,
गुरुद्रोह्याचें नांव घेणें पाप
गुरुभक्ताचें नांव घेऊन या पापाचें
क्षालन

७ अशुचित्वं ६७८-६८४
१ आचारांत ढळमळ
२ संशयीपणा
३ घाणेरडेपणा-उपमा-रानांतील आड
४ द्रव्याशुचि-दृष्टांत-कुत्रा
५ स्त्रीविषयी अशुचि
६ नित्यनैमित्तिक चुकणें
७ पापाची लाज नसणें
८ पुण्याची चाड नसणें

८ अस्थैर्यं ६८५-६९२

१ अल्प स्वार्थानें हि चलितता
उपमा— गवताचीं बीजें
२ भीतीनें चलितता दृष्टांत— डबकें
३ मनोरथांनीं चलितता दृष्टांत— पुरांतला
मासळा
४ दुःखानें चलितता दृष्टांत—
वाऱ्याबरोबरची धूळ
५ निवासानें चलितता— दृष्टांत १ सरडोक
रांजण

९ स्वैरता ६९३-७०२

१ निग्रहाचा जोर नसणें
२ निषेधाची भीती न मानणें
दृष्टांत — ओढा
३ पापाचार — व्रत, यमनियम, धर्मबाह्यता
४ लज्जारहित्य
५ कोणाला हि न मानणें —
कुलपरंपरा, वेदाज्ञा, कृत्याकृत्यनिर्णय
६ या सर्व स्वैरतेला दृष्टांत—
१ पोळ
२ निर्जन जागेतला पाट
३ वारा ४ अंध हंची ५ उकिरडा
६ उनाड ढोर ७ गांववेस ८ अन्नछत्र
९ वेश्या, १० वाण्याचें दुकान

० इंद्रियार्थेषु अवैराग्यं ७०२-७१३

१ स्वर्गासाठीं येथें सिद्धता

२ वैराग्यविरोध
३ विषयासक्ति – दृष्टांत – महारोगी,
गाढव, आगींत उडी, व्यसनें, हरिण
४ विषयासक्तीचें वर्णन
प्रथम आईबाप, नंतर स्त्री, नंतर मुलें
मांजरीचा दृष्टांत

११ अहंकार ७१४–७२७
१ देह हा च आत्मा मानणें ७१४
२ हर्षामर्षांत सांपडणें ७१५
३ विद्यातारुण्यमद ७१६
४ आपल्यासारखा दुसरा
कोणी च न मानणें ७१७–७१८
५ दुसऱ्याचें बरें सहन न होणें
७१९ दृष्टांत व्याधिग्रस्त
६ गुणनाश, – दृष्टांत दीप ७२०
स्नेहनाश, दुःखोत्पत्ति
७ समजून न पटणें – दृष्टांत दीप ७२१
कांगावा करणें, परघात
८ अल्पविद्येनें ताठा -- दृष्टांत दीप ७२२
९ गुण, ज्ञान, तप इ. चा अहंकार
७२३–७२४
दृष्टांत – नवज्वर, सर्पाला, दूध
१० गर्वानें फुगणें ७२५
दृष्टांत – मृगजळा राज्य, खांब
११ अनम्रत्व दृष्टांत – लाटणें ७२६
१२ अद्रव – दृष्टांत धोंडा ७२६

१३ कोणाळाहि न मानणें दृष्टांत– फुरसें ७२६

१२ जन्माचा विचार न करणें ७२८–७३६

१ शरीरजोपासन

२ मागील किंवा पुढील जन्माचा विचार न करणें

३ इंद्रियक्षरणविस्मरण दृष्टांत – कृतघ्न चोर, निळाजरा, ओढाळ कुत्रें सर्पतुंडस्थ भेक.

४ जन्मजुगुप्सा नाहीं.

१३ मृत्यूचा विचार न करणें ७३७–७५१

१ जीविताच्या भरांत चिरंजीव असा भ्रम ७३७–७३८

२ जीवितरूपानें मृत्यू च पुढें आहे हें न जाणणें ७३९–७४३

दृष्टांत–

लहान डबक्यांतला मासा

गाणें–हरिण

आमिष–मासा

दिव्याचा लखलखाट–पतंग

घर जळतें– निद्रित मनुष्य

विषाबरोबर अन्न

३ शरीरपरता व विषयसुखभोग सत्य मानणें ७४४

४ विषयसुखभोग व शरीरवाढ ही मृत्यूच्या जवळ जाण्याचीं चिह्नें न जाणणें दृष्टांत– ७४५–७५१

· ठकमैत्री

भिंतीवरील चित्र धुणें

पांडुरंगाचे स्थौल्य

सुळावर जाणाऱ्याचा पावलें

पाण्यानें मीठ धुवून जाणें

उपसंहार ७५२-७५३

१४ जरेचा विचार न करणें ७५४-७६२

१ तारुण्याच्या तोऱ्यात म्हातारपण विसरणें ७५४-७५५,७६०

दृष्टांत— कड्यावरून लवंडलेला घोडा

२ तारुण्यमदानें बेताल होणें ७५६

दृष्टांत— १ ओहोळाचा पाणी

टोणग्यांची झुंज

३ म्हातारपणाची छाया पडली तरी हि म्हातारपणा विसरणें व मायापसारा वाढविणें ५५७, ५५८, ५६१

४ अशक्त, कुबडे इ. ना तारुण्यमदानें हीन लेखणें. आपली अवस्था अशी च होईल हें न जाणणें ७६१

१५ व्याधीचें अदर्शन ७६२-७६८

एकदोनदां कुपथ्य करून हि शरीर ठीक आहे असे पाहून रोग न मानणें. दृष्टांत —

१ व्याघ्रारण्यांतुन आलेला पोळ

२ सर्पबिळातला ठेवा

व्याधीच्या अदर्शनाची भयंकरता

दृष्टांत — निद्रित वैरी

१६ दुःखाचें अदर्शन ७६९-७७०
१ स्त्रीपुत्रादिविषयसंवादनापासून
अंध होणें
२ यांचा शेवटीं वियोग हें भावी
दुःख न दिसणें
१७ दोषांचे अदर्शन ७७०--७८०
कृति, आशा, चिंतन, शरीरमनप्रवेश;
स्पर्श, गमन, दर्शन इ. इ. विषयीं
सर्व निषिद्धाचरण करणें व त्यांचा
परिणाम न पाहणें.
× निषिद्धाचारी पुरुषाच्या अज्ञानाची
बलिष्ठता ७८०
१८ आसक्ति ७८१-७८२
× गृहसंसारविषयक दृष्टांत — भृंगी
१९ अभिष्वंगः पुत्रदार गृहादिषु ७८३-८०४
स्त्रीविषयीं आसक्ति दृष्टांत—
शर्करेवरची माशी ५८३
स्त्रीदेहभजन व आत्मकर्तव्याविषयक
भ्रांति दृष्टांत— ब्रह्मज्ञानी ७९०-७९२
स्त्रीसाठीं इतर सर्वांची उपेक्षा
दृष्टांत — कोभी ७९३-७९९
स्त्रीची यत्किंचित् इच्छा हि
पूर्ण करणें ८००-८०१
स्त्री च सर्वस्व ८०२
गृहासक्ति — दृष्टांत ७८३-७८५
चिल्ट, ढोर, साप
संततीची आसक्ति ८०२

संपत्तीची आसक्ति ८०३
उपसंहार ८०४
२० नित्यं च समचित्तत्वं इष्टानिष्टोपपत्तिषु } ८०५-८०७
× दृष्टांत — खवळलेल्या समुद्रांतील नाव
ईश्वराविषयीं अनन्यभाक्ति नसणें ८०८-८२३
× अनन्यभाव नसणें म्हणजे
फलाशेनें भक्ति. दृष्टांत — ८०८-८१०
द्रव्यार्थ वैराग्यवेश
व्यभिचारार्थ पतिमनधरणी
इच्छित फळ न मिळालें कीं भक्ति सोडणें ८११
थाटमाट दिसेल त्या संप्रदायाचा मंत्र ग्रहण करणें व इतरांना तुच्छ लेखणें ८१३
सजीव प्राण्यांशीं निर्दयता व निर्जीवाची चंचलतेनें पूजा ८१४
नवीन नवीन देवतांची फलाशेनें आराधना म्हणजे च एकनिष्ठा
८१२, ८१५-८२१
नसणें दृष्टांत— कुणबी ८१२
वेश्या ८२३
उदाहरण — देवदेवतांची यात्रा
कुळदेवता
पर्वपूजा

जिरनिराळे नवस
पितृपूजा
नागपंचमी
गणपती
दुर्गा
चंडी
काळभैरव
शिवलिंग इ. इ. इ.

२२ अविविक्तदेशसेवित्वं ८२४–८२५
एकांत, तीर्थ, तपोवन, नदीथडी
इ. चा वीट जनसमाज, संसार;
लौकिक विषय इ. ची आवड

२३ अध्यात्मज्ञानाची नावड ८२६–८४१
आत्मदर्शक विद्येचा उपहास ८२६
उपनिषदें, योगशास्त्र, अध्यात्मज्ञान
याकडे कल नसणें ८२७
आत्मचर्चा विचारणीय अशी श्रद्धा
नसणें ८२८
मनाची स्वैरता
आत्मज्ञानाखेरीज बाकीच्या ज्ञानांत
भरमार उदा. ८२९–८३४

कर्मकांड	वेद
पुराणें	नीतिशास्त्र
ज्योतिष	वैद्यक
शिल्प	काव्यनाटक
पाक	स्मृति

अथर्वणमंत्र गारुड
कामशास्त्र शब्द
भारत व्याकरण
अध्यात्मज्ञानाखेरीज सर्व ज्ञानें
व्यर्थ ८३५-८४१
दृष्टांत — १ मूळनक्षत्र
२ मोरपिसाचे डोळे
३ आयुष्याशिवाय सौंदर्य-
वर्धक बत्तीस लक्षणें
४ मस्तकाशिवाय दागदागिने
५ नवरानवरीशिवाय वाजंत्री
उपसंहार ८४२
२४ तत्त्वज्ञानार्थदर्शनाचा अभाव ८४३-८४७
× अध्यात्मज्ञानादर नाहीं त्याला
तत्त्वज्ञानार्थदर्शन कोठचें ? दृष्टांत—
१ अलिकडच्या तीरावरून मागें पळणारा
२ दाराच्या उंबरठ्याला डोकें अडकलेला
२५ अज्ञानलक्षणविस्तारसमर्थन ८४८-८५३
१ ज्ञानपदांत अज्ञानाचे दृष्टांत —
गर्भिणी—गर्भ
व अज्ञानपदांत ज्ञानाचें विवरण
होतें दृष्टांत—अंधामंत्रण
२ श्रीकृष्णवाक्यानुसार च विस्तार
केला. व्यर्थ विस्तार केला नाहीं.
२६ विस्तारसमर्थनावर श्रोत्यांचें
प्रत्युत्तर ८५४-८५९

१ विस्तारभीति अनवश्यक कारण
गर्भितार्थ उकलण्याची प्रत्यक्ष
श्रीकृष्णाज्ञा
२ व्याख्यानानें अतिशय संतोष
३ पुढील व्याख्यानाबद्दल विनंति

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८६०–८६४

ज्ञाननिश्चयाचा अर्जुनाला
श्रीकृष्णाकडून उपदेश
२ 'ज्ञेय' जाणण्याची अर्जुनेच्छा जाणून
भगवंतांची पुढील श्लोकाला सुरवात

× ज्ञानाच्या लक्षणाच्या पांच श्लोकावर
ज्ञानदेवांनीं ६७९ ओव्या म्हणजे या
अध्यायाच्या अर्ध्यापेक्षां जास्त ओव्या
लिहिल्या आहेत. व प्रत्येक ज्ञानगुणाच्या
शेंवटीं पालुपद घातलें आहे. उलटून -
अज्ञानलक्षणें सांगितलीं आहेत.
ज्ञानगुणसंवर्धनाची तत्परता ज्ञानदेवांच्या
या व्याख्यानांत उत्कटतेनें झाली आहे.

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ८६५–८६७

× ज्ञेयं यज्ज्ञात्वा या पदाकडे
लक्ष देऊन, ज्ञानाशिवाय ज्ञेयाचा
उपाय नाहीं हें व्याख्यान ८६५

अमृतं अश्नुते= संसारनष्टता
नित्यानंदप्राप्ति } ८६६–८६७

(२) अनादिमत्परं ब्रह्म ८६८

(३) न सत्तन्नासदुच्यते ८६९-८७१

× कारण असत् म्हणावें तर प्रत्यक्ष
दिसतें, सत् म्हणावें तर माया

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८७२-८७३

सर्वत्र व्याप्ति दृष्टांत –
भांड घट शरावी – माती

श्लो. १३ — (१) सर्वतः पाणि ८७४-८७५

× स्थूल अस्थूलांतली क्रिया हे च
हस्त. म्हणून सर्वतः = विश्वबाहु

(२) सर्वतः पाद ८७६

एका काळीं सर्वत्र आगमनामुळें
= विश्रांति

(३) सर्वतोक्षि ८७७-८७८

सर्वद्रष्टृत्वामुळें = विश्वतश्चक्षुः ८७९

(४) शिर

सर्वांच्या डोक्यावर म्हणून विश्वमूर्धा

(५) मुख ८८०-८८१

सर्वभोक्तृत्व, सर्वत्रमुख = विश्वतोमुख

(६) सर्वतः श्रुतिमत् ८८२-८८३

शब्दमात्रांत कान म्हणून

× या सर्व श्लोकांत विश्वतश्चक्षुः—इ.
श्रुति ज्ञानदेवांनीं घेतली आहे.

(७) सर्वमावृत्य तिष्ठति ८८४-८९०

आतांपर्यंतचें वर्णन फक्त व्यापकत्वदर्शनार्थ
अवयवभाषा लागू होत नाहीं

शून्यानें हि ब्रह्मवर्णन अशक्य
व्याप्यव्यापकभाव हि नाहीं. दृष्टांत–तरंग
द्वैताच्या भाषेशिवाय सुटका नाहीं
दृष्टांत–तरंग
(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८९१

श्लो. १४—(१) ब्रह्माची सर्वव्यापकता ८९२
दृष्टांत–आकाश–अवकाश
तंतु – पट
(२) ब्रह्माची सर्वस्वरूपता व अंतर्बाह्य
व्यापकता. दृष्टांत – ८९३–८९५
उदकरूपानें – रसतत्त्व
दिप „ – प्रकाश „
कापूर „ – गंध „
शरीर „ – कर्म „
सोन्याचा कण – सुवर्ण
(३) ब्रह्माच्या ठिकाणीं विकार भासले
तरी ते निर्विकार ८९६–८९९
दृष्टांत – रवा – सोनें
ओघाचा वांकडेपणा – पाणी
अग्नितप्तलोह – अग्नि
घटवर्तुलत्व – माती
झोंपडीचा आकार – आकाश
(४) सर्वेंद्रियगुणाभासं ९००
(५) सर्वेंद्रियविवर्जितं ९०१–९०४
दृष्टांत – गुळाची गोडी – ढेपीचा आकार

तूप – दूध

अलंकार – सोनें

(६) निर्गुणं ९०५–९०७

नाम, रूप, जाति, क्रिया इ. आकार भेद

राहित्य = निर्गुण

(७) असक्तं सर्व भृच्चैव ९०८–९१०

दृष्टांत — आकाश – ढग

आरसा – प्रतिबिंब

(८) गुणभोक्तृ च ९१०–९१२

× गुणभोग मिथ्या स्वप्नवत् म्हणून

निर्गुणाला गुणभोग ही भाषा

वापरता येत नाहीं.

श्लो. १५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९१३

× अंतर्बाह्य जें आहे असें मूळ

असून केवळ चराचर भूतांत

जें आहे असें केलें आहे.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९१४–९१५

× सूक्ष्मत्वात् तत् अविज्ञेयं न घेतां

„ „ “ विज्ञेयं ”

असा पाठ घेतला.

श्लो. १६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध भावार्थानें ९१६–९२०

सर्वत्र व्याप्ति दृष्टांत – क्षीरसागर

भिन्न भूतांत राहून अभिन्नता

दृष्टांत – चंद्र – चंद्रबिंब

क्षार – लवणकण

गोडी – ऊंस

× मूळ श्लोक — भूतमात्रांत न भेदता
भेदल्याप्रमाणें राहतें.
ज्ञानेश्वर — सर्वांना व्यापून राहतें
पण त्याचें अभिन्नत्व मोडत नाहीं.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९२१–९२३
भूतभर्तृ – दृष्टांत -- कल्लोळ - सागर,
शरीर – बाल्यादि अवस्था
आकाश – प्रातरादि तीन काळ.
ग्रसिष्णु प्रभविष्णु भूतभर्तृ ९२४–९२५
ब्रह्मा विष्णु महेश–संज्ञा

(३) महाशून्य ९२५–९२६
—मुळांत नसलेलें विवेचन

श्लो. १७— (१) श्लो. पूर्वार्ध ९२७–९३६
१ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः ज्या आधारें--
श्रोत्रस्य श्रोत्रं इ. उपनिषद् व्याख्यान
९२७–९३४
२ श्लो. पूर्वार्ध निष्कर्ष =
अद्वैतभाव ९३५–९३६

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९३७–९३९
साध्यसाधनैक्य. दृष्टांत–ताळा

श्लो. १८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९४०–९४३
समासतः पद गाळलें कारण
विवेचन विस्तारानें केलें.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९४४–९४६
मुळांत. एकदम मद्भावायोपपद्यते
आहे. ज्ञानेश्वर मधल्या पायऱ्या

सांगतात —

१ देहादिसर्वविषयसंन्यास

२ प्राणानें (जीवाभावानें) ईश्वरसेवा

३ ब्रह्मरूपानें ईश्वराची ओळख

४ आपलें व्यक्तित्व विसरणें

५ अंतीं म पता

(३) क्षेत्र, ज्ञान, अज्ञान, ज्ञेय या गोष्टी सांगण्याचें कारण अर्जुनग्रहणशक्तीप्रमाणें त्याला क्रमानें ब्रह्मज्ञान व्हावें. दृष्टांत —

१ कळ्याला पायरी

२ उंच होण्याला माचा

३ तरण्यासाठीं होडी

४ भरवतांना दहावीस घास करणें

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९५३–९५९

१ मागील व्यवस्था जर नीट समजली नसेल तर चार भाग टाकून केवळ आत्मा अनात्मा दोन भागाचें तत्त्वज्ञान सांगण्याचें आश्वासन ९५४

२ अवधानार्थ सूचना ९५५

३ श्रीकृष्णाच्या या नवीन आश्वासनानें अर्जुनाला गहिंवर ९५६

४ नवीन मार्ग प्रकृतिपुरुष = सांख्य ज्याच्या वर्णनार्थ देव कपिल झाले. ९५७–९५८

५ ऐकण्यासाठीं पुन्हां सूचना ९५९

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९६०–९६२

प्रकृतिपुरुषदृष्टांत — दिवसरात्र
दोघांचें सतत सान्निध्य
दृष्टांत — रूप- छाया, धान्य- भुसा

(२) क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ म्ह. प्रकृतिपुरुष मुळांत नसलेलें विवेचन १६३-१६५

(३) प्रकृति पुरुषाची आणखी ओळख १६५
सत्ता--पुरुष; क्रिया--प्रकृति

(४) श्लो. उत्तरार्ध १६७-१६८

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १६९-१७२
प्रकृतीकरवी अहंकार--इच्छाबुद्धि यांची आधीं उत्पत्ति १६९
२ मग त्यांना कारणाला लावणें १६९
३ मग कर्मसिध्यर्थ युक्तीचे प्रकार तें च कार्य १७०
४ मग मन इंद्रियांना राबवितें तें च प्रकृतीचें कर्तृत्व १७१
= कार्य कारण कर्तृत्व सर्वांचें मुळ प्रकृति १७२

(२) प्रकृतीपासून त्रिगुणात्मक कर्मोत्पत्ति व त्यापासून सुखदुःखोत्पत्ति १७३-१७६

× श्लोकांतील उत्तरार्धांतील सुखदुःखांच्या उत्पत्तीची उपपत्ति येथें मुळांत जी सांगितली नाहीं ती सांगितली.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १७६-१७८

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव १७९-१८०

१ प्रकृती मिळविते. पुरुष खातो.

२ प्रकृतिपुरुषाच्या संयोगाशिवाय जग

श्लो. २१ -- (१) श्लो. पूर्वार्ध ९८१–१०१४

१ पुरुषवर्णन ९८१–९८४

× पुरुषाचें अव्यक्तस्वरूप

२ प्रकृतीमुळें पुरुषाला भोग ९८४–९८५

— हा थोडक्यांत पूर्वार्ध

३ प्रकृतिवर्णन ९८६–९९६

× व्यक्त, गुणमय, साकार,

प्रपंचवर्धक वर्णन

पुरुषविरुद्ध वर्णन

४ प्रकृती च पुरुषाचे रूप होते ९९७–१००८

५ श्लो. पूर्वार्ध १००८–१०१४

(विस्तारानें)

दृष्टांत –

१ अमावास्येच्या हातचा चंद्र

२ चोख सोन्यांत वालभर डाक

३ पिशाचसंचार झालेला सज्जन

४ ढगामुळें दुर्दिन

५ जनावराच्या बोटांतून दूध

६ लाकडांतला अग्नि

७ वस्त्रांत रत्नदीप

८ दुसऱ्याच्या कह्यांत राजा

९ सिंह रोगग्रस्त

१० जागृत स्वप्नवश

११ विरक्त स्त्रीवश

(६) श्लो. उत्तरार्ध १०१५-१०२०

दृष्टांत —

१ तप्त लोहाचे घाव अग्नीला

२ चंद्रबिंब - चंद्राला

३ आरसा - दोन प्रतिबिंबें

४ कुंकू - काचमणि

५ संन्यासी - अंत्यज

× वास्तविक हा भास च पण गुणसंग हें त्याचें कारण.

श्लो. २२ — (१) उपद्रष्टा १०२२-१०२३

× दृष्टांत —

१ वेल सावरणारा खांब

२ प्रकृतिनदीतीरावरचा मेरु

(२) नियन्ता १०२४

× शाश्वतपणामुळें

' अनुमंता ' ऐवजी ' नियंता ' पाठ घेतलेला दिसतो.

(३) भर्ता १०२५

(४) महेश्वरः १०२६-१०२७

(५) श्लो. उत्तरार्ध १०२८-१०२९

× परः हें अलग पद घेऊन त्यावर भाष्य. तो प्रकृतीहून पर.

सर्व श्लोक प्रकृतीला अनुलक्षून घेतलेला दिसतो.

× भोक्ता पद गाळलें. कारण मागील श्लोकांत त्याचें विवेचन येऊन गेलें

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०३०–१०३२

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०३३–१०३४

× देहांत असेपर्यंत अलिप्त.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०३५–१०३६

प्रकृतीपुरुषाच्या निवाड्याचे उपाय-

श्रवणार्थ सूचना.

श्लो. २४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०३४–१०३९

ध्यान = आत्मानात्मविचार

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०४०

श्लो २५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०४०–१०४५

× अजानन्तः = अभिमानत्याग करून

अन्येभ्यः = हिताहितज्ञाते

परमकनवाळू

विचारून आणि नाहींसा

करणारे

सुखदाते

उपासते = आदरपूर्वक श्रवण

वृत्तीची तद्रूपता

सर्वस्व मानण्याइतकी श्रद्धा

जीवाभावाचें उपदेशावरून

कोण (तदनुसार बिनचूक आचरण)

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०४६

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०४७–१०५०

साराचेंहि सार कथन करण्याचें

आश्वासन

श्लो. २६ — (१) सर्व श्लोक १०५१-१०५५

दृष्टांत—

वारा + पाणी = कल्लोळ

तेज + उजाड भूमि = मृगजळ

मेघ + भूमि = अंकुर

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०५६

× क्षेत्रज्ञापासून सृष्टि वेगळी नाहीं.

श्लो. २७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०५६-१०६५

× क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचें ऐक्य

= परमेश्वरदर्शन १०५७

नामवर्तन वेषभिन्नता किती हि

असो भूतें हीं एका च

परमेश्वराचीं १०५८-१०५९

भेददृष्टि असेल तर मुक्ति नाहीं १०६०

भूतें भिन्न असून वस्तु एक च

दृष्टांत १०६१-१०६५

भोपळयाच्या वेलीचीं फळे

बोरीच्या फांद्या

निखाऱ्याचे कण

पावसाच्या धारा

घटमठाकाश

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०६५-१०६८

विनश्यत्स्वविनश्यंतं —

१ परमात्मा विनाशी जीवमात्रांत

अविनाशी. दृष्टांत — अलंकार - सोने

२ परमात्मा विनाशी जीवमात्रांत

अविनाशी पाहणें म्हणजे —

जीवमात्रापासून अलिप्त १	पाहणें
जीवमात्रापासून अभिन्न २	

यः पश्यति स पश्यति १०६७-१०६८

ज्ञानांत डोळस

ज्ञानाचा डोळा

डोळसाचा डोळा

श्लो. २८ —— (१) न हिनस्त्यात्मनात्मानं १०६९-१०७२

× आत्मानं = देहाला

१ देहवर्णन — १०६९

२ देहाच्या भयंकरपणावर १०७०

रूपक— पांच नांग्याची इंगळी

पांच बाजूंची आग

जीवसिंहाला मिळालेलें हरिण इ.

३ देहभयंकरता व त्यामुळें तो नष्ट

करण्याची इच्छा स्वाभाविक पण

ज्ञानी तो नष्ट करीत नाहीं १०७१--१०७२

(२) ततो याति परां गतिम् १०७२--१०७६

× परा गति = आत्मतत्त्व

पर — १ जेथें योगी गेल्यावर परत

येत नाहींत

२ नामरूपात्मक सृष्टीच्या पलीकडे

३ जेथें सर्व परमगति लीन

होतात १०७३-१०७५

+ परा गति आपण होऊन प्राप्त होते

कारण श्लो. पूर्वार्ध

(३) श्लो. पूर्वार्ध १०७७–१०७९

सर्वत्र सम परमात्मदर्शन दीपोपमा

श्लो. २९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०८०

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०८१–१०८३

× मायेच्या तुळनेनें आत्म्याला

दृष्टांत – घर – घरांतील माणसें

मेघ – आकाश

श्लो. ३० — (१) श्लो. पूर्वार्ध + ब्रह्म संपद्यते तदा १०८४

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०८५–१०८८

विस्तार व त्यांत ऐक्य दाखविण्यासाठीं

दृष्टांत—

पाणी – लाटा

स्थूळ – पार्थिवकण

सूर्य – किरण

शरीर – अवयव

मन – भाव

अग्नि – ठिणग्या

× भूतपृथग्भाव म्हणजे च विस्तार

हें हि दृष्टांतावरून समजतें.

(३) अर्जुनाला प्रकृतिपुरुषव्यवस्था

श्रवणलाभ व पुढील श्रवणार्थ

अवधान सूचना. लाभदृष्टांत–

अमृताची चूळ, गुप्त ठेवा १०८९–१०९३

श्लो. ३१ — (१) परमात्मा न लिप्यते १०९४

(२) आत्मा देहांत फक्त प्रतिबिंबरुपानें १०९६–१०९७

(३) आत्मा आणि देहाची गांठ पडते हें म्हणणें खोटें. कारण दोहोंत

महदंतर- दृष्टांत — १०९८–११०२

१ वारा - वाळू - संयोग

२ अग्नि - कापूस - माळा

३ आकाश - पाषाण - सांधा

४ पूर्व — पश्चिम

५ प्रकाश — अंधार

६ मृत — जिवंत

७ रात्र — दिवस

८ सोनें — कापूस

(४) आत्मा आणि देहांतील अंतर

गुणदृष्टीनें ११०३–१११४

देहगुण— ११०३–११०६

पंचभूतयुक्तता

कर्मबद्धता

जन्ममृत्युवत्ता

क्षणभंगुरत्व

किळस — परिणामी

आत्म्याचे गुण ११०७–१११४

(१) श्लो. पूर्वार्ध + नेतिनेति

स्वरूपाचें वर्णन

(५) श्लो. उत्तरार्ध ११११–१११९

१ शरीरस्थ = दृष्टांत-मनाकाश

२ शरीरस्थ = सत्तास्वरूप दृष्टांत

रात्रदिवस व आकाश

× आत्मा आणि शरीर यांचा संबंध च

नाहीं हें स्पष्ट करण्याकडे ज्ञानेश्वर –

माण्याचा रोख

श्लो. ३२ — (१) 'सौक्ष्म्यात्' खेरीज श्लो. पूर्वार्ध ११२०

× सौक्ष्म्यात् पद गाळलें

(२) श्लो. उत्तरार्ध ११२१

(३) निष्कर्ष– क्षेत्रज्ञ हा क्षेत्रहीन ११२२

श्लो. ३३ — (१) सर्व श्लोक ११२३–११२८

मुळांतील दृष्टांताला आणखीं

दृष्टांतजोड:—

१ चुंबकमणि – लोह

२ दिवा – गृहव्यवहार

३ काष्ठगतअग्नि -- काष्ठ

४ आकाश -- ढग

५ सूर्य -- मृगजळ

६ मुळांतील उपमा -- सूर्य

श्लो. ३४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ११२९

× क्षेत्रक्षेत्रज्ञ जाणणारी बुद्धि

ही च खरी डोळस

(२) क्षेत्रक्षेत्रज्ञ भेदज्ञानाचा

गौरव ११३०–११३४

× शांति, शास्त्रें, योग, शरीर

तृणवत् मानणें, संतसेवा
इ. चें हें च प्रयोजन
(३) क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदज्ञानाचा गौरव ११३५
(४) श्लो. उत्तरार्ध ११३६--११४३
१ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः
११३६--११४०
नाहक बंधक (दृष्टांत - शुकनलिका)
मायेचें (दृष्टांत— माळा - सर्प, शुक्तिकारजत)
सत्य ज्ञान
२ यांति ते परं ११४०—११४३
ब्रह्मरूप = पर म्ह. पलीकडचें या
अर्थावर ध्यान ठेऊन विवेचन

अध्यायोपसंहार ११४४—११७०
(१) कृष्णानें अर्जुनाला दिलेल्या सर्व
ज्ञानासंबंधीं कृष्णार्जुनअभेदपर उद्गार
११४४—११४७
× सर्व ज्ञान देण्याला दृष्टांत कलश
नरनारायणरूपांत एकता
(२) श्रीकृष्णज्ञानदानानें अर्जुनजिज्ञासेचा
वाढता भर ११४८—११४९
दृष्टांत — दीप — तेलाचें भरवण
(३) अर्जुनजिज्ञासेनें कृष्णव्याख्यानाला
अधिक स्फुरण ११५०—११५३
× दृष्टांत :—
अनुकूल वारा — मेघ
चंद्र — समुद्र

(४) हा कृष्णार्जुनसंवाद मराठींत सांगण्याची
ज्ञानदेवांची अपूर्व पद्धति ११५४–११६२
१ शृंगार जिंकणाऱ्या शांतरसपद्धतीचें
मराठी व्याख्यान ११५६
२ शांतरसपद्धति – अमृताहून गोडी ११५७,
चंद्राप्रमाणें शीतळ, नादब्रह्म-लीन ११५८
३ शांतरसपरिणाम – पिशाच सात्त्विक
होणें, संतांना समाधि ११५९
४ शांतरसव्याख्यानानें ज्ञानदेवांचें
अपेक्षित – ११६०–११६२
१ गीतार्थाचा विश्वांत प्रचार
२ (तद्द्वारा) आनंदाची उभारणी त्याचा
क्रम:—
१ विवेकवाणी (पूर्तता)
२ श्रवणमनन (सार्थक)
३ सर्वांना ब्रह्मविद्यालाभ
४ परतत्त्वदर्शन
५ (त्याचें) सुख
६ महाबोधसुकाळांत विश्वप्रवेश

(५) व्याख्यानमूळ श्रीगुरु ११६३–११६६

(६) संतश्रोत्यांपुढें व्याख्यान असल्यामुळें
अडचण कोणती च राहिली नाहीं.
दृष्टांत – सरस्वतीचें मूल, लक्ष्मीचें
सामुद्रिक ११६७–११७०

अध्याय १४

चौदाव्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभागः—

(१) आचार्यांना नमन १–१५

१ जयजयकार १–२

× जयजयकारांत द्विविध गुरुस्वरूप-

ज्ञानमय – ओळी १ +

,, २ पूर्वार्ध

२ या द्विविध गुरुस्वरूपाच्या

स्पष्टीकरणार्थ गुरूंना संबोधन

३ संबोधनांत गुरुस्वरूप—

१ करुणामय

२ ज्ञानमय

३ गुरु दिसणें हें च ज्ञानदर्शन

गुरु लपणें हें च मायामय

सृष्टिदर्शन दोहोंत मूळ गुरु ४–६

× दृष्टिबंधावर कोटी

गुरु स्वतःला च लपवितात

गुरूंना नमन

४ गुरु जरी प्रत्यक्ष न दिसले

तरी या मायामय जगतांत त्यांचे

गुण त्या त्या पदार्थांत आहेत

उदा.—

पाणी – गोडी

पृथ्वी – क्षमा

रविचंद्र – प्रभा

वायु – चंचलत्व (चलत्व)

५ गुरूंचें असें गुणवर्णन मला काय
वेदांना हि अशक्य १०–१४

× कारण गुरूच्या आत्मस्वरूपाशीं
गांठ पडल्यावर वेद हि मजप्रमाणें
मुका. दृष्टांत—
सवंच पाणी, सूर्योदय
६ वर्णन सोडून गुरुचरणीं नमन १५

(२) ग्रंथरचनेसाठीं कृपानुग्रहार्थ रूपकद्वारें
प्रार्थना १६–२४

रूपक १:—
गुरु – सावकार
कृपा – भांडवल
बुद्धि – खोळ
ज्ञान – लाभ
विवेकवचनें – लेणीं (संतजनकर्णार्थ)

रूपक २ :—
गुरुकृपा – दिव्यांजन
गीतागूढार्थ – ठेवा

रूपक ३ :—
गुरुकृपा – सूर्योदय
बुद्धि – डोळे
वाङ्मयसंपत्ति – दृश्य

रूपक ४ :—
प्रज्ञा – वेल
काव्य – फळ
गुरुस्नेह – वसंत

रूपक ५ :—

गुरुकृपादृष्टि — वर्षाव

बुद्धि — गंगा

तत्त्वसिद्धांत — पूर

रूपक ६ :—

गुर्वनुग्रह — पूर्णचंद्र

ज्ञान — समुद्र

नवरस — भरती

(३) श्रीगुरूंचे ग्रंथ पुढें चालविण्यासंबंधीं आज्ञोत्तर २५–२६

× गुरुंना स्तुति नको असते हें येथें दर्शित केलें.

(४) गुर्वाज्ञेनें ज्ञानेश्वरांचा हर्ष व निःसंशय अर्थाविष्करण आणि व्याख्यानांत मधुरता येण्याबद्दल प्रार्थना २७-३१

(६) मागील अध्यायावरून स्वाभाविक असा चौदाव्या अध्यायाचा विषय ३२–४०

× तेराव्या अध्यायांतील विषय ३२–३४

१ क्षेत्र क्षेत्रज्ञसंयोगानें जगनिर्मिति,

२ गुणसंगामुळें आत्म्याला सुखदुःखभोग

× चौदाव्या अध्यायांतील विषय– ३५–४०

१ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगानें जगनिर्मिति

२ गुणसंगामुळें आत्म्याला सुखदुःखभोग

× चौदाव्या अध्यायांतील विषय– ३५–४०

१ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग कसा होतो

२ गुणविवेचन

३ गुणातीतवर्णन

श्लो. १ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४१-४७

× ज्ञानाच्या 'पर' विशेषणासंबंधीं
तीन प्रकार—
१ पर = वेदांनीं पर म्हटलें म्हणून
२ पर = आपल्याला परके म्हणून
(इहलोक स्वर्गलोकाच्या छंदामुळें)
३ पर = सर्वांत उत्तम म्हणून

× सर्वोत्तमत्वाचें कारण—
इतर ज्ञानें — जीं स्वर्गमृत्यु सत्य
मानतात व यज्ञकर्म च चांगलें
समजणारीं
इतर ज्ञानें — या ज्ञानांत लीन
होऊन मिथ्या ठरतात. दृष्टांत—
वारा — आकाशांत लीन
सूर्य — चंद्रादितेजें— सूर्यलीन
नदीनद — प्रलयकालचें पाणी

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४८

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४९-५१
१ संसाराला डोकें काढूं न देणें
२ देहातीत वृत्ति
३ एकदम ईश्वरसाम्य

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ५२-५६

साधर्म्य — नित्य
परिपूर्ण
शाश्वत आनंद | ५२

साधर्म्यदृष्टांत —
घटाकाश
दिपज्योति | ५४-५५

(२) श्लो. उत्तरार्ध ५७-५९

× सर्गेऽपि नोपजायंते म्हणून
— प्रलये न व्यथंति च

(३) पुढील श्लो. प्रस्ताव ६०-६६

× श्रीकृष्णाकडून अर्जुनश्रवणौत्सुक्य
गौरव ६०-६३
क्षेत्रयोगानें जगदुत्पत्तिविचार ६३-६६
ऐकविण्याची सूचना

श्लो. ३ — (१) महद्ब्रह्मनामकारण ६७-६८

(२) दुसरीं नांवें ६९-७०

(३) प्रकृतिस्वरूप ' अज्ञान ' ७०

(४) अज्ञानस्वरूप 'आत्मरूपाचा विसर ७१

(५) अज्ञान विचाराभावींच असतें ७२-७५

दृष्टांत — दिवा — अंधार
दूध — साय
अज्ञानदृष्टांत — गाढ झोंप
वातहीन आकाश

(६) आणखी अज्ञानस्वरूपाविष्करण ७६-७९

× आत्मज्ञानाला विरुद्ध नाहीं अनुकूल
नाहीं अशी संदेहावस्था म्ह. अज्ञान.
दृष्टांत— अंधारांतील खांब
संध्याकाळ

(७) अज्ञानबद्ध आत्मतत्त्व ७९-८१
म्हणजे च क्षेत्रज्ञ

हें च क्षेत्रज्ञवैशिष्ट्य
हा च क्षेत्रसंयोग

(८) प्रत्यक्ष वस्तु (ब्रह्म) पहात
असून नानात्वदर्शन ही च
सृष्टि दृष्टांत—मणंग वेडा,
मूर्छित

(९) श्लो. पूर्वार्धभाव — ८६–८९
अविद्यावर्णन — ८६–८८
आत्मसत्तेनें च गर्भधारण — ८९

(१०) श्लो. उत्तरार्ध भावार्थानें व
रूपक विस्तारानें — ८९–११४
१ प्रकृतिगर्भवर्णन क्रमानें

× अष्टधा प्रकृति व त्रिगुण

बुद्धि
|
मन
|
अहंकार
|
पंचभूतें

(बुद्धि ते पंचभूतें — अष्टधा + त्रिगुण)

पंचभूतें
├ इंद्रियें
└ विषय

२ गर्भाचें चतुर्विध सृष्टिस्वरूप
आणि त्रिगुणापासून व पंच-
भूतांपासून त्याची उत्पत्ति — ९५–१०२
१ अंडज — आकाश, वायु
२ स्वेदज — पाणी + तेज + तमरज

३ उद्भिज -- आप + पृथ्वीचें
आधिक्य + तम
४ जारज -- पांच कर्मेंद्रियें
+ पांच ज्ञानेंद्रिय + मन बुद्धि
अहंकार = जारज
३ सृष्टिरूप बाळकाचें रूपकात्मक
विस्तृत वर्णन १०३-११४
रूपकः—
अष्टधा प्रकृति – मस्तक
अंडज स्वेदज – दोन हात
जारज उद्भिज्ज – दोन पाय
प्रवृत्ति – पोट
निवृत्ति – पाठ
आठ देव सर्ग – बेंबीचा भाग
स्वर्ग – कंठ
मृत्यु – कंबर
पाताळ – नितंब
त्रिलोकपसारा – बाळसें
चौऱ्यांयशीं लक्ष
योनि – हाडपेरांचे सांधे
—— बाळकरूप
नामरूप – अलंकार
अज्ञान – दुध पाजणें
सृष्टि – अंगठ्या
—— बाळकपोषण व
अलंकार
प्रभात – ब्रह्मदेव

मध्याह्न — विष्णु

सायंकाळ — शंकर

—— बाळककाळ

महाप्रळय — आंथरूण

नवकल्पोदयकाळ — अज्ञानोत्थान

—— निद्रा जागृति

युगपरंपरा — चाल

—— चालणें

संकल्पविकल्प — मित्र

अभिमान — खेळगडी

—— मित्र खेळगडी

सत्यज्ञान — अंत

—— अंत

(११) थोडक्यांत सर्वश्लोकमात्र ११५

श्लो. ४ —— (१) सर्व श्लोक ११६

(२) जगांत नाना प्रकारचीं शरीरें दिसलीं तरी जग हें ईश्वरापासून वेगळें नाहीं ११७–१२२

दृष्टांत—
1 शरीर — अवयव
2 बीज — झाडाच्या फांद्या
3 माती — तिचा घटपुत्र ×
4 तंतु — त्याचा पट नातू ×
5 समुद्र — तरंगसंतानें ×
6 अग्नि — ज्योत

× ३–५ हे अभिन्नता व प्रस्तुत श्लोकानुसार पितापुत्रसंबंध दर्शविणारे दृष्टांत. यांत विनोद हि आहे.

(३) जग उत्पन्न झाल्यानें ईश्वरस्वरूप
लोपत नाहीं. १२३-१२८
दृष्टांत. —
१ माणिक -- तेज
२ सोनें -- अलंकार
३ कमळ -- विकास
४ अवयवी -- अवयव
५ जोंधळा -- त्याची वाढ
(४) ईश्वरनिर्मित गुणत्रयबंधामुळें भिन्नत्व-
भास होतो. तरी हि मुळांत भिन्नता
नाहीं च दृष्टांत — १२९--१३३
१ कावीळ झालेला मनुष्य
२ सूर्यप्रकाश -- ढगाच्छादन
३ आपण -- आपली छाया
(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १३४-१३७
× वास्तविक बद्धता हें अज्ञान परंतु
कोणत्या गुणांनीं कसा बद्धताभास इ.
वर्णनाची सूचना.

श्लो. ५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३८
(२) त्रिगुणांचें उत्तममध्यमअधमत्व व
एका च ठिकाणीं वास्तव्य १३९-१४२
दृष्टांत—
एक देह -- बाल्यादि तीन अवस्था
एक सोनें -- १५ ते ५ त्रिधा कस
एक वृत्ति - सावधता - आळस-
निद्रा - त्रिधा भेद

(३) अज्ञान स्वीकारून वृत्ति निघाली
कीं ती अशी त्रिधा होते १४३
(४) श्लो. उत्तरार्ध व पुढील श्लोकप्रस्ताव १४४
× देहिनम् अव्ययम्-पदें गाळलीं.

श्लो. ६ — (१) सत्त्वगुणबद्धतेपूर्वींची भूमिका १४५--१४६
× जीवाचा देहात्मभाव व ममत्व
(२) तत्र सत्वं + श्लो. उत्तरार्ध १४७-१५८
१ सत्त्वाची झडप १४७--१४९
रूपकः—
सत्त्व – जळपारधी
जीव – मासा
सुख व ज्ञान – जाळें
ज्ञान -- चडफड
अहंता -- धडफड
२ सुख व ज्ञानसंगवर्णन
प्राधान्यानें सुखवर्णन १५०--१५१
विद्यामान = ज्ञान
लाभ, संतोष, भाग्य, अष्टसात्त्विक-
भाव = सुख
३ ज्ञानसंगवर्णन १५२--१५७
ज्ञान = विद्वत्ता
आत्मज्ञान गेलें त्याचें दुःख न करतां
विषयज्ञानानें फुगणें
दृष्टांत— राजाचें स्वप्न
प्रवृत्तिशास्त्र, यज्ञविद्या इ. बाह्यज्ञानाचा ताठा

वध्नाति १५८

पांगुळाच्या बैलाचा दृष्टांत

× निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् हा भाग सोडला

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १५९

श्लो. ७ — (१) रजो रागात्मकं विद्धि १६०

× रज = रंजविणारें अभिलाषा भरस्वरूप

तृष्णासगसंमुद्भवम १६१–१६४

१ प्रथमभूमिका - जीवांत रजप्रवेश
|
काम
|
तृष्णा — १६१

२ तृष्णेची वाढ १६२

× होमकुंडदृष्टांत

३ विषयाबरोबर दुःखसेवन हि गोड १६३

४ किती हि भोग अपुरा १६३–१६४

उदा. इंद्रपद, मेरु

(३) कर्मसंगेन १६५–१७१

१ जीविताची हि तृष्णातृणापुढें पर्वा न करणें १६५

२ विलक्षण हावेनें विलक्षण व्यापार १६६–१७१

× व्यापार उदा. व्रतें-काम्य इष्टापूर्तें

\+ व्यापारदृष्टांत —

१ ग्रीष्मांतीचा वारा

२ कामिनीकटाक्ष

३ वीज

(४) देहिनम् निबध्नाति १७२--१७३

× देही देहाहून निराळा असून हि बंधन

श्लो. ८ — (१) श्लो. पुर्वार्ध १७४--१७८

१ श्लो. पूर्वार्ध थोडक्यांत १७४

× तमानें व्यवहारज्ञानदृष्टि हि मंद होते.

२ श्लो. पूर्वार्ध विस्तारानें १७५--१७८

× अज्ञानजं -- अज्ञानजिव्हाळा १७५

मोहनं -- दारू १७६

मोहनास्त्र १७७

सर्वदेहिनाम् १७८

(२) प्रमादालस्य निद्राभिः १७९--१९२

१ आलस्य १७९

२ निद्रा १८०--१८८

× निद्रारंभस्थिति १८०--१८१

निद्रेचा अघोरीपणा १८२--१८४

निद्रेंतील व्यापार १८५

निद्रासुखव्यसन १८५--१८८

३ प्रमाद १८९--१९२

× क्रोध	१८०	प्रमाद
अविवेक	१९०	
साहस	१९१--१९२	

पतंगवणवादृष्टांत

(३) तन्निबध्नाति भारत १९३

× मूळ शुद्ध आत्म्याला तिपेडी बंधन

(४) गुणाभासानें आत्मतत्त्वबद्धता १९४–१९५

दृष्टांत – अग्नि – लाकडाचा आकार

घटाकाश

तळें – चंद्रबिंब

श्लो. ९, १० — १९७–२०३

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं सुखे संजयति– १

रजः सत्वं तमश्चैव अभिभूय कर्माणि ,, २

तमः सत्त्वं रजश्चैव ,, प्रमादे ,, ३

—असा एकूण दोन्ही श्लोकांचा ज्ञानेश्वरांनीं कार्यकारणभावानें संगम केला आहे.

(१) याला दृष्टांत —

कफवात निजोर–पित्तबळ ९६

पावसाळा उन्हाळा मोडून–थंडी ९७

स्वप्नजागृतिलोप – सुषुप्ति ९८

(२) ९-१० श्लोकसंगम ९९–२०२

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव २०३

× त्रिगुणवृद्धिनिरूपण । तीं श्लोकीं सांगितलें जाण । तीन श्लोक कसे ? संगमाकडे लक्ष दिल्यास तीन श्लोक होतील.

श्लो. ११,१४ एकामागून एक. सत्त्ववृद्धि व सत्त्वगति.

श्लो. ११ भावार्थानें – सत्त्ववृद्धिलक्षणें २०४–२१३

(१) अस्मिन्देहे प्रकाश उपजायते २०५

× सत्त्ववृत्ति केवळ बुद्धींत समावत

नाहीं. दृष्टांत - वसंतांतली पद्मखंडदती

(२) सर्वद्वारेषु २०९-२१०

× इंद्रियांत सहजविवेक व नियमपरता.
विवेक – योग्यायोग्य, पापपुण्य
दृष्टांत – राजहंस.
इंद्रियांपुढें निषिद्ध टिकत नाहीं.
दृष्टांत – दिवा – अंधकार
निषिद्धाच्या बाबी – ऐकणें, पाहणें,
बोलणें इ.

(३) ज्ञानं २११-२१२

× ज्ञानप्रांतांत अप्रतिम संचार
दृष्टांत — पावसाळ्यांतली नदी
पौर्णिमाचंद्रप्रभा

(४) ज्ञानं २१३

× ज्ञानाची आंतरिक बैठक
वासनास्थैर्य
प्रवृत्तिनिरास
विषयांचा वीट

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्धभाव २१४-२१५

× सत्त्वगुणवृद्धि असतां मरण हा
आनंदभोग. दृष्टांत —

सुगी पिकणें पक्वान्नसिद्ध	पाहुणा

(२) श्लो. उत्तरार्धप्रस्तावना २१६-२१७

× सत्त्वगुणी उत्तम गतीला जाईल
म्ह. इहपर दोन्ही साधील

हें निःसंशय

(३) श्लो. उत्तरार्धप्रस्तावना २१८–२२५

अमलान् – सत्त्वमूर्ति

उत्तमविदान् – ज्ञानीजन

दृष्टांत– राजा – डोंगर,

दिवा – अन्यग्राम अमलान्–

अन्य अर्थ– विवेकवर्धन व महत्तत्त्व-

विचारपूर्वक आत्मस्वरूप समरसता.

उत्तमविदःन् लोकान्

अन्य अर्थ - निरुपमदेहप्राप्ति २२४–२२५

श्लो. १२ व श्लो. १५ पूर्वार्ध एकामागून एक

श्लो. १२ – (१) सर्व श्लोक २२६–२३७

(२) लोभः २२७–२३०

× विषयलोभ. त्यासाठीं इंद्रियें

मोकाट दृष्टांत– वावटळ.

परदारानिषेध हि नाहीं.

(३) प्रवृत्तिरारंभः २३१

× भलत्या प्रवृत्तींत पडणें

(४) कर्मणामशमः २३२–२३४

× अचाट कामांना हात घालणें

उदा० राजवाडा, नगररचना, तळीं

बागा इ. इ. इ.

(५) स्पृहा २३४–२३७

× इहपरलोकीं भोगस्पृहा

विस्तृत आणि तीव्र

| |

दृष्टांत समुद्र दृष्टांत अग्नि

स्पृहेसाठीं जग पादाक्रांत करण्याचा हव्यास

श्लो. १२ व श्लो. १५ उत्तरार्ध एकामागून एक

श्लो. १३ — २४३–२५५

(१) अप्रकाशः २४५

दृष्टांत — अमावस्यारात्र

(२) अप्रवृत्तिः २४६–२४७

× हृदय – चेतनाशून्य

बुद्धि – अविवेकी, जड.

(३) प्रमादः २४८–२५१

१ मुर्खत्व देवघेव

२ दुःख झालें तरी दुष्कर्म

३ दुःष्कर्मोल्लास व इंद्रियप्रवृत्ति

(४) मोह २५१–२५५

× अकारण मोह. दृष्टांत—

दारु, वायु, वेडा

मोहाची मस्ती

श्लो. १५ उत्तरार्ध—(१) उत्तरार्ध २५६–२५९

× तमोगुणी मेल्यावर तमोगुण

बरोबर घेतो. दृष्टांत–

१ मोहरीचें बीज

२ अग्नीची ज्योत

त्यामुळें तामस योनींत जन्म उदा.

पशु, पक्षी, झाड, किडा इ.

श्लो. १६—(१) श्लो. पूर्वार्ध २६०–२६१

× श्रुतीचा आधार 'आहुः' च्या

आधारें

सुख व ज्ञानात्मक फळ मूळ श्लोकांत
नाहीं. पण रजतमाविरुद्ध म्हणून तें
येथें दर्शविलें.

(२) रजसस्तु फलं दुःखं २६२–२६३
वरून सुखमय पण आंतून दुःखमय
फळ दृष्टांत – वृंदावनफळ निंबोणी

(३) अज्ञानं तमसः फलं २६४
× दृष्टांत – विषारी झाड

श्लो. १७ – (१) सत्वात् संजायते ज्ञानं २६५
× दृष्टांत दिनमान
(२) रजसो लोभ एव च २६६
× दृष्टांत – द्वैत
(३) श्लो. उत्तरार्ध २६७
(४) उपसंहार २६८
+ करतलामलकदृष्टांत
(५) सत्वगौरव पुढील श्लोकारंभ
प्रस्ताव २६९–२७०

श्लो. १८— (१) ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था २७१
× ऊर्ध्वं = स्वर्ग
(२) मध्ये तिष्ठंति राजसाः २७२–२७३
× मनुष्यलोक = मध्य
(३) श्लो. उत्तरार्ध २७४
× अधो गच्छंति = नरकांत
(४) उपसंहार — त्रिगुणकथन
केलें तरी मूळ वस्तु शुद्ध च.
दृष्टांत – स्वप्नगत राजा

(पुढील श्लोकप्रस्ताव)

श्लो. १९ —(१) नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं २७९–२८३

× कर्ता = देह

उलट सांगण्याची पद्धति, मुळांत

गुणांशिवाय कर्ता नाहीं. याच्या

उलट देहामुळें (कर्त्यामुळें)

गुणांना अस्तित्व म्ह. कर्त्याशिवाय

गुण नाहीं। २८०

मुळाप्रमाणें सुलट सांगणें २८१–२८३

दृष्टांत – अग्नि – जळण

रस – झाड

दूध – दही

ऊस – गोडी

(२) पुढील श्लोकभागप्रस्तावना २८४–२८७

× गुणत्रय व देह जीवाला

मुळीं च बंधक नाहीं. २८४–२८५

यांत हि मुक्तिलाभकथन व

अर्जुनजिज्ञासागौरव २८६

अशा च विवेचनाचा मागील

हवाला (अ. १३ श्लो. २३) २८७

(३) यदा द्रष्टानुपश्यति २८८–२९०

× गुणातीतादर्शनदृष्टांत

जागृति – स्वप्नमिथ्यात्व

तीरस्थ -- जलप्रतिबिंब

नट – स्वतःला न विसरणें

(४) गुणेभ्यश्च परं वेत्ति २९१–२९८

× गुणांत राहून हि गुणांपलीकडे

असें ज्ञान दृष्टांत— २९१–२९२

ऋतुत्रय — आकाश

गुणांत असून स्वस्वरूपाचें

अकर्तृत्व २९३–२९४

दृष्टां —

वसंत — वनश्री

सूर्य — सूर्योदयाबरोबर होणारीं कार्यें:—

नक्षत्रलोप,

सूर्यकांतज्वलन

कमळविकास

अंधारनाश

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव २९९

(६) मद्भावं सोऽधिगच्छति ३००–३०६

सिंधुसरितादृष्टांत

शुक — शाखा

आत्मस्वरूपप्रबुद्ध

आरसा त्याग — प्रतिबिंब

देहाभिमानवारा — ऐक्यसमुद्र

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३०७–३१४

+ देहांत असून गुणांनीं अबद्ध

दृष्टांत — प्रकाश — काचेनें

चंद्र — पाण्यानें

त्रिगुण परभोर सोंगासारखें नाचतात.

देहांत आपण आहों हें हि त्याला

भान नसतें दृष्टांत—

१ सर्पाची कात

२ शिळा कमळकोश

(२) श्लोक उत्तरार्ध ३१४–३१८

\+ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः कारण

देहाभिमान नाहीं [अमृतं अश्नुते]

दृष्टांत – " घटनाश "

' गुणातीत संज्ञा

(३) अर्जुनसंतोष ३१९

श्लो. २१ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३२०

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३२१

(३) भगवान् अर्जुनप्रश्नांतील चूक दाखवितात ३२२–३२३

× गुणातीताचा आचार कसा असतो

हा प्रश्न च संभवत नाहीं. कारण

' आचार ' आहे तो गुणातीत नव्हे ३२३

(४) प्रश्न कसा पाहिजे ३२४–३२६

× गुणातीतावस्था —

१ तो गुणांत वावरत नाहीं.

२ वावरला तरी अलिप्त

म्हणून – गुणांत वावरत

असतां त्याला गुण कसे

चिकटत नाहींत असा प्रश्न हवा.

श्लो. २२ — (१) प्रवृत्तिउद्भवानें द्वेष कांक्षा नसणें ३२७–३२८

× कर्तृत्वाहंकार नसणें
कर्मफल निष्फळ झालें तरी
वाईट न वाटणें

(२) प्रकाशउद्भवानें द्वेषकांक्षा नसणें ३२९–३३०

× सत्त्वगुणवर्धनानें इंद्रियांवर
ज्ञानतेज पसरलें असतां विद्याभिमान
व संतोषाचा ताठा नसणें

(३) मोहप्रवृत्तीनें द्वेषकांक्षा नसणें ३३०

× मोहाच्या बळी न पडणें
अज्ञानाचा खेद नसणें

(४) सर्व श्लोक एकदम ३३१

मोहप्रसंगीं ज्ञान	
ज्ञान ,, कर्म	इच्छा न होणें
कर्म ,, दुःख	न होणें

— इत्यर्थ जो जो गुण येईल
त्याच्या विरुद्ध गुणाची अपेक्षा
न करणें म्हणजे च आगंतुक
गुणाचा द्वेष न करणें.
त्रिगुणांत द्वेष किंवा अपेक्षा या
दृष्टीनें कोणता च भेद न करणें
दृष्टांत-- त्रिकाळ व सूर्य ३३२
त्रिगुणातीत त्रिगुणापासून अलिप्त
कारण त्रिगुणांपलीकडचें ज्ञान
त्याच्या जवळ, त्यामुळें —प्रकाशानें,
कर्मानें, मोहानें— त्याच्या ज्ञानांत
फरक पडत नाहीं.

दृष्टांत— ३३३–३३५

समुद्रभरती

हिमालयात हींव

विस्तवाला विस्तव

श्लो. २३ — (१) उदासीनवदासीनो ३३६–३३९

× गुणकार्य हें सर्व आत्मस्वरूप

असल्यामुळें त्याची ताटातूट

करण्याचा प्रयत्न न करतां

ज्ञानी देहांत उदासीन राहतो

म्हणजे गुणकर्मांत उदासीन राहतो

दृष्टांत —

धर्मशाळेंतील वाटसरू

युद्धभूमि

अतिथि

चव्हाट्यावरचा खुंट

(२) गुणैर्यो न विचाल्यते ३४०–३४२

दृष्टांत —

मृगजळानें — मेरु

अंधारानें — सूर्य

स्वप्नानें — जागता माणूस

(३) गुणावर्ततं इत्येव योवतिष्ठति ३४३–३४४

× दृष्टांत— नाटकगृहांतील बाहुल्या पाहणें.

दृश्य — सत्व सत्कर्मांत

रज — वैषयिक कर्मांत

तम — मोह अज्ञानांत

(४) नेंगते ३४५–३४७

× आत्मसत्तेनें च गुणक्रियांचा व्यापार

म्हणून ज्ञानी आत्मतत्त्वाप्रमाणें अविचल.

दृष्टांत — १ सूर्य — लोकव्यवहार

२ चंद्रोदय— समुद्रभरती

सोमकांत पाझर

कुमुदविकास

३ आकाश — वारा

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३४८

श्लो. २४ — (१) समदुःखसुखः (थोडक्यांत) ३४९–३५०

× कारण — विश्व मद्रूप ३४९

दृष्टांत — वस्त्र — सूत

साम्याला भगवत्दृष्टांत—

रिपुभक्तसमगति

(२) समदुःखसुखः (पुन्हां) ३५१–३५४

× ज्ञान्याच्या ठिकाणीं सुखदुःखें जिरण्याचें

कारण देहभावना आत्मभावनेंत समरस

दृष्टांत—

शेतांतलें पिकाला आलेलें बीं

समुद्राला मिळालेली नदी

(३) समलोष्टाश्मकांचनः ३५५–३५७

× ज्ञानी समलोष्टाश्मकांचन कारण तो

निर्द्वंद्व (हें च कारण पुढील श्लो. उत्तरार्धाला

हि लागू) दृष्टांत-

स्वप्न — रात्र दिवस

निद्रित — साप उर्वशी

(४) तुल्यप्रियाप्रियो धीरः ३५८

× दृष्टांत – स्वर्ग – पाप
दृष्टांतांत ' धीर ' पद समावलें.
साम्याला दृष्टांत—
चिरडलेलें उठणें
माजलेलें रुजणें
(५) तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ३६०–३६१
दृष्टांत – राखोंडी – जळणें – विजणें
सूर्यगृह – अंधार नाहीं
दिवा नाहीं

श्लो. २५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३६२–३६४
दृष्टांत — सूर्य – रात्र व पहाट
आकाश – षड्ऋतु
(२) सर्वारंभपरित्यागी ३६५–३६८
१ निर्व्यापारता
२ निरारंभता
३ निष्प्रवृत्ति
४ यदृच्छालाभसंतोष
५ संकल्पविकल्पराहित्य
(३) गुणातीतः स उच्यते ३६९
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव

श्लो. २६ — (१) सर्व श्लो. थोडक्यांत ३७१
(२) श्लोकविस्ताराची सूचना ३७२
(३) मां = ईश्वर विश्वरूप च आहे.
दृष्टांत— ३७३–३९०
रत्न – प्रभा
पातळपणा – पाणी

अवकाश — आकाश
गोडी — साखर
ज्वाला — अग्नि
दळ — कमळ
फांद्याफळें — झाड
हिम — हिमालय
दुध — दहीं
चंद्रबिंब — चंद्रस्वरूप
थिजलेलें तूप — पातळ तूप
आटलेलें सोनें — अलंकार
वस्त्र — तंतु
घट — माती

(४) अव्यभिचारेण ३८१

× विश्व ईश्वर हें ज्ञान. हा च अव्यभिचार, या अभेदज्ञानांत कमीपणा हा व्यभिचार.

(५) भक्ति ३८२–३८८

× आपण व ईश्वर एक आहोंत या दृष्टींतचा आनंद, उल्लासवृत्ति ही च भक्ति.
आपण व ईश्वर अभिन्न दृष्टांत—
सोनें — सोन्याची टीका
तेज — किरण
पृथ्वि — सूक्ष्म कण
हिमालय — हिमकण
(ईश्वर — अहं)
समुद्र — लाट

(६) भक्तियोग— ३८९–३९१

× या उल्लासवृत्तीचा परमेश्वराशीं अखंड
सांधा म्ह. भक्तियोग. दृष्टांत —
१ समुद्र – ढगांत अखंड धारावृष्टि
२ विहिरीचें तोंड – आकाश अखंड संधि
३ बिंब — प्रतिबिंबापर्यंत प्रभा

(७) सेवते ३९२–३९५

× ईश्वरसेवन = परमात्मतत्त्वविलीनता
दृष्टांत — मीठ – समुद्र
गवत – अग्नि
परमात्मतत्त्वविलीनता झाल्यावर
ज्ञान हि शिल्लक रहात नाहीं.
केवळ ऐक्य उरतें. दृष्टांतः— गवत – अग्नि

(८) श्लो. उत्तरार्ध ३९६–४०१

× सगुणान्समतीत्यैतान् – हें सांगण्याची
आवश्यकता च नाहीं. गुण जिंकण्याचा प्रश्न
च रहात नाहीं. ३९६

ब्रह्मभूयाय कल्पते ३९७–४०१

× ब्राह्मी स्थितीला भक्ताशिवाय गति नाहीं.
दृष्टांत —
पतिव्रता – पति
नदी – समुद्र

ब्रह्मस्थितीला नांवें ४०१

सायुज्य, चतुर्थ पुरुषार्थ मोक्ष.

(९) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४०२–४०३

× ईश्वर आणि ब्रह्मत्व वेगळें नाहीं.
त्यांत साध्यसाधनभाव नाहीं.

श्लो. २७ — (१) सर्व श्लोक थोडक्यांत ४०४
× मी चि बोलिजे आघवा ।
शब्दीं इहीं । म्हणजे
अमृत, अव्यय, शाश्वत,
धर्म, सुख
अभेदार्थदृष्टांत — चंद्र — चंद्रमंडळ ४०५
(२) श्लोकांतील उरलेली पदें ४०६
(धर्म, सुख)
(३) श्लोकाला गौरवार्थ आणखी
पुस्ती ४०७

उपसंहार ४०८–४१५
(१) धृतराष्ट्रसंजयसंवाद ४०८–४१०
ज्ञानाची अनास्था व विजयार्थ
धृतराष्ट्रपृच्छा
(२) संजयमनःस्थिति ४११–४१२
धृतराष्ट्रस्थितीबद्दल विस्मय
धृतराष्ट्राबद्दल शुभकामना
कृष्णार्जुनसंवादामुळें हर्ष
(३) ज्ञानेश्वरांची पुढील अध्याय
श्रवणाबद्दल विनंति ४१३–४१५

अध्याय १५

१५ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग १–७१
(१) श्रीगुरुचरणपूजारूपक १–८
हृदय — चौरंग (गुरुचरणस्थान
ऐक्यभाव — ओंजळ

इंद्रियें — श्रीगुरुला अर्घ्य म्हणून
वाहण्याची किंचित् उमललेलीं फुलें
अनन्यतेनें शुद्धवासना — चंदनउटी
निर्मळ प्रेम — सोन्याच्या तोरड्या (पायांसाठीं)
अव्यभिचारभाव शुद्ध प्रेम — जोडवीं
अष्टसात्त्विकभाव — उमललेलें कमळ
अहं — धूप
सोहंऽतेज — ओंवाळणें (नीरांजन)
समरसता — कवटाळणें
देहप्राण — खडावा
निंबलोण — भोगमोक्ष

(१) श्रीगुरुचरणसेवेचें अपेक्षित म्ह.
गुरुचरणसेवेनें येणारी सहजपात्रता ९–१२
१ सर्वपुरुषार्थाधिकार
२ वाणीला अमृतत्वप्राप्ति
(निश्चित सिद्धांतप्राप्ति
३ प्रत्येक अक्षरांत अपूर्व
गोडी — कोटिचंद्रतुलना
४ श्रोत्यांना ज्ञानप्रकाशदिवाळी म्ह.
प्रबोधशक्ति

(२) श्रीगुरुचरणधूलिकण लाभल्यानें वाणीला
अपूर्व सामर्थ्यप्राप्ति १३–१७
१ अपूर्वत्व — वेदकैवल्यतुलना
२ विश्वमोहकता — वसंतदृष्टांत
३ परमात्मतत्त्वगोचरता
४ शब्दांत ब्रह्मतत्त्वसाठवण

(४) गुरुकरुणेचा स्वानुभव १८–२६

१ गुरुकरुणेची मातृवत् अपूर्वता

२ गुरूचे केवळ स्वतःवर प्रेम असल्याचा अनुभव दृष्टांत–माता, चातक

३ गुरुकृपेचा प्रत्यक्ष पुरावा–गीतारहस्य ज्ञानदेवमुखांत

४ गुरुकरुणेनें संसार हि मोक्षमय दृष्टांत–

दैवानुकूल्य

१ वाळूचें रत्न

२ दगडांचे तांदूळ

३ पांडव

४ ज्ञानदेवांचें अज्ञान हि ज्ञानस्वरूप

(५) गुरुगौरववर्णनाशक्यता व श्रोत्यांच्या चरणीं गीतार्थसमर्पणाची तयारी २७–२८

(६) १५ व्या अध्यायाच्या उपक्रमार्थ १४ व्या अध्यायाच्या शेंवटाचा इत्यर्थ २९–४४

१ ज्ञानी च मुक्तीचा अधिकारी २९–३२

दृष्टांत— स्वर्ग – इंद्र

ब्रह्मदेव

सूर्यप्रकाश – डोळस

२ ज्ञानार्थ मन शुद्ध पाहिजे ३३–३५

३ शुद्धि म्ह. विरक्ति तिची प्राप्ति होण्याला संसाराच्या अशाश्वततेच्या जाणिवेची आवश्यकता.

दृष्टांत — विषमिश्रान्न. तो च १५ व्या चा उपक्रम.

(७) प्रथम दोन श्लोकांतील वृक्षवर्णनाचा

अर्जुनौत्सुक्यार्थ भगवंतांकडून अस्पष्ट
उपक्रम ४५–६७
१ विश्वभ्रम=महावृक्ष ४५–४७
२ उलटा असामान्य वृक्ष ४८
३ उलटा असण्याचें कारण ४९–५०
४ वृक्षविस्तार खालीं – दृष्टांत:—
सूर्यकिरण व रात्रींचा अंधार ५१–५४
५ संसारवृक्षनिष्फळता ५५
६ सदोदित ताजा ५६
७ वर खालीं हि मुळें ५७
८ सर्वत्र वाढ ५८–६०
९ उत्प्रेक्षा ६१
१ आकाशाची पालवी
२ वाऱ्याचा वृक्ष
३ अवस्थात्रयावतार
(८) या वृक्षवर्णनांतला स्पष्ट भाव सांगण्या-
संबंधीं अर्जुनाला आश्वासन व एकाग्रतेनें
श्रवणाची आज्ञा ६२–६७
स्पष्ट भाव म्हणजे—
१ ऊर्ध्वत्व
२ मूललक्षण
३ अधोमुखकारण
४ शाखास्वरूप
५ अधोमूलस्पष्टीकरण
६ ऊर्ध्वशाखास्वरूप

७ अश्वत्थनामकरणकारण इ.
(९) अर्जुनचित्तैकाग्रता व श्रवणौत्सुक्य ६८–७०
औत्सुक्यदर्शनार्थ अर्जुनाला अगस्तिची उपमा
(१०) अर्जुनस्थितीनें श्रीकृष्णसंतोष ७१

श्लो. १ — (१) उर्ध्व ७२–७९
× ब्रह्म हें च वृक्षाचें ऊर्ध्व ७२
१ वास्तविक ऊर्ध्वत्वादिरहित
निरुपाधिक ब्रह्मस्थिति ७३
२ इंद्रियागोचर ७४
३ केवळस्वरूप ७५
४ उपाधिसंबंधानें विश्वरूप ७६
५ केवळ ज्ञानसुखशून्यस्वरूप ७७
६ कार्यकारणद्वैताद्वैतरहित
कैवल्यस्वरूप ७८
— ब्रह्मवर्णन
× ब्रह्मवर्णनाचा इत्यर्थ इतका च
कीं तें केवळ निरपेक्ष आहे. वृक्षा-
पेक्षेनें च त्याला ऊर्ध्व म्हटलें
(२) मूळ ८०–९०
१ मायावर्णन ८०–८२
२ मायासंसारवृक्षबीज ८३
३ ब्रह्माच्या ठिकाणीं मायास्थान ८४–८७
– ऊर्फ मायेचा उद्भव हें च संसार
वृक्षमूळ. दृष्टांत–
स्वप्न – ज्ञानशून्यता
दीप – काजळी
स्वप्नस्थ – स्त्री

× मूळस्वरूपविस्मृति=वृक्षकंद 'बीजभाव' ८८
'बीजांकुर' व फळभाव ८९
इत्यर्थ संसारवृक्षमूळ 'अज्ञान' ९०
(३) थोडक्यांत ऊर्ध्वमूलमधःशाखं ९१-९३
(४) अधः शाखम् ९४-१०५
× वृक्षरूपक—हें रूपक जीवाची
देहेंद्रियादि वाढ दर्शविणारें आहे. त्यांतील
पानें डहाळ्या इ. वर्णन गौण आहे.
(५) संसारवृक्षाचें अधिष्ठान व
विस्तार ब्रह्म च १०६-१०९
दृष्टांत—
१ शिंपी – रजत
२ समुद्र – तरंग
३ स्वप्न – परिवार
(६) अश्वत्थं ११०-११७
× अश्वत्थव्युत्पत्ति १११
व्युत्पत्तीप्रमाणें वृक्षाच्या
क्षणभंगुरत्वाला दृष्टांत- ११२-११४
१ मेघाचे रंग
२ वीज
३ कमळपत्रबैठक
४ पीडितमनुष्याचित्त
× अश्वत्थ म्ह. पिंपळ म्हणतात
तत्संबंधीं. ११५-११७
१ पिंपळ हा कृष्णाभिप्राय नाहीं
२ पिंपळ म्हटल्यानें हि संगति

लागेल
लौकिक गोष्टी नकोत.
४ क्षणभंगुरत्वामुळें च अश्वत्थ
(७) प्राहुरव्ययं ११८–११९
१ अश्वत्थस्थितिलय तर्किता येत
नाहींत म्हणून लोकांकडून
अव्ययाभिधान ११९–१२१
दृष्टांत — समुद्र
२ सततव्यय व सततोद्भव दृश्य
नसल्यामुळें लोकांना ' अव्यय '
दर्शन १२२–१३८
दृष्टांत– १ दानशील पुरुष
२ रथचक्र
३ ऊस
४ चालू वर्ष पुढील वर्ष
५ आजचा दिवस पुढील दिवस
६ वाऱ्याच्या झुळका
७ वाहतें पाणी
८ सागरतरंग
९ कावळ्याचें बुबुळ
१० भोवरा
११ कोलीत
३ तात्पयार्थ ज्ञानी पुरुष याचें क्षण.
भंगुरत्व जाणतो
(८) यस्तं वेद स वेदवित् १४०–१४३
यः तं वेद–

४ ज्ञानमूल
मिथ्या अस्तित्व } १४०
क्षणभंगुरता

स वेदवित् १४१–१४२

\+ छंदांसि यस्य पर्णानि गाळलें
पुढील श्लोकांत ' छंदांसि ' चा उपयोग
करून घेतला.

श्लो. २ — (१) अध्यायारंभीच्या उपक्रमाचा उल्लेख
व थोडक्यांत श्लोकभावार्थ १४४–१४६

(२) अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा १४७–१५२
१४७ ओवीचा अर्थ ?

(३) गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाळाः १५३–१५४

× गुणांमुळें त्रिधा वृक्ष

(४) रजोगुणवृद्धि १५५–१६२

(५) तमोगुणवृद्धि १६३–१७४

(६) अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि
मनुष्यलोके १७५–१८२

× मनुष्यांवाचून वेदत्रयाची पालवी
सत्क्रिया वगैरे अशक्य. म्हणून
वास्तविक मनुष्य ही मध्य-शाखा
असतां येथें मानवशाखा खालच्या
बाजूला कल्पिली आहे.

(७) सत्वगुणप्रवृद्धि १८३–२०७

(८) उपसंहार व पुढील श्लोकप्रस्तावना
२०८–२०९

× वृक्षरूपक — हें रूपक अंकुर
फोंक, डहाळ्या, शाखा, कोंब, पाळवी,
आडशाखा, सरळसोट, इ. वृक्षपरिभाषा
पुनः पुन्हां ती च ती च वापरून
सांगितलें आहे. ते अतिशय बोजड
झालें आहे.

× जीवजडविस्तार
सत्वरजतमानें विस्तार
कामादिविकारांनीं विस्तार
ज्ञानाज्ञानपरिणामानें विस्तार
पापपुण्यपरिणामानें विस्तार
— असें थोडक्यांत याचें
विस्तारस्वरूप आहे.

श्लो. ३ — (१) न रूपमस्येह तथोपलभ्यते २१०–२२३
१ एवढा विलक्षण वृक्ष नष्ट
करणारें साधन असणें शक्य
आहे काय ही शंका नको
२ याला पाहण्याचे श्रम नाहींत २१४–२१६
दृष्टांतः— १ बागुल
२ गंधर्वनगरी
३ सशाचें शिंग
३ कारण हा मिथ्या २१६–२१८
दृष्टांत— १ वांझेचीं मुलें
२ स्वप्नांतली गोष्ट
४ हा सत्य मानल्यास याचा
कोणी च छेद करूं शकणार

नाहीं ही आपत्ति. दृष्टांत- २१९-२२०
फुंकरानें आकाश उडविणें.

५ मूळ अज्ञान च मिथ्या म्हणून
अज्ञानाचें हें वृक्षरूप कार्य
हि मिथ्या च. दृष्टांत- २२१-२२३
१ कासवीचें तूप
२ मृगजळावरची शेती

(२) नांतः २२४-२२९

+ एका दृष्टीनें याला अंत नाहीं हें खरें
ती दृष्टि — विवेकानें याचा नाश
केल्याखेरीज याला अंत नाहीं.
ष्टांतः—
१ निद्रेचा अंत जागृतीशिवाय
२ रात्रीचा अंत पहाटेशिवाय
३ सागरतरंग अनंत
४ मृगजळाचा अंत सूर्यास्तानें च
५ दिशा मालवल्यानें च कथेचा अंत

(३) न चादिः २३०-२३६

१ मिथ्या वस्तूला अंत कोठून
दृष्टांतः—
१ वंध्यापुत्रजन्मपत्रिका
२ आकाशांत निळी जमीन
३ खपुष्प देंठ तोडणें
२ मिथ्यात्व हें अनादित्वाचें
कारण दृष्टांत — घट

(४) न च संप्रतिष्ठा २३७-२४७

संप्रतिष्ठा = मध्य

१ आद्यंत नाहीं तो मध्य
भास च दृष्टांत – मृगजळ

२ संसार अज्ञानाला मोहक
दिसतो दृष्टांतः– १ इंद्रधनुष्य
२ नट

३ मध्य हि क्षणभंगुर दृष्टांतः–
१ अकालाभ्र
२ स्वप्न
३ माकडाचें प्रतिबिंब
४ तरंग

४ संसाराला अमुक अशी सत्यस्थिति
नाहीं. दृष्टांत – ग्रीष्मशोषवारा

(५) अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलं २४८–२५३

१ हा वृक्ष इतका विलक्षण आहे कीं,
याला तोडण्यासाठीं ज्ञानाशिवाय
अन्य उपाय केल्यास त्याचा
उपयोग नाहीं.
दृष्टांतः—
१ दोरीचा साप व काठ्या
२ मृगजळ नदी तरण्यासाठीं होडी

२ संसार वृक्ष छेदण्यास ज्ञानाखेरीज
उपाय करूं गेल्यास संसारभ्रम
अधिकच वाढतो.

३ खरा उपाय ज्ञान च. दृष्टांत
स्वप्नांतला घाव व जागृति

(६) असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा २५४–२६६

१ ज्ञानसामर्थ्य = वैराग्याचें
अभंग शस्त्र

२ वैराग्याविर्भावाचा परिणाम
धर्मार्थकामत्याग.
दृष्टांत - कुत्रें.

३ तीव्र वैराग्यलक्षण

४ प्रत्यक्ष शस्त्र चालविण्यासाठीं तयारी

१ देहाभिमानत्याग
२ आत्मभावनेच्या हातांत — शस्त्र धरणें
३ विवेकाची सहाण — शस्त्र पाजविणें
४ अहं ब्रह्मास्मि — सहाणेवर घासणें
५ पूर्ण बोध — चूर्णानें घासणें
६ निश्चय — मुठींतलें बळ अजमावणें
७ मननबळ — तोलून धरणें
८ निदिध्यास — शस्त्र व आपली
एकरूपता करणें

५ या शस्त्रप्रहारापुढें वृक्ष वगैरे कांहीं च
टिकणार नाहीं. दृष्टांत—

१ शरद्वायु — ढग
२ सूर्य — काळोख

श्लो. ४— (१) ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं २६७-२७५

१ त्या पदाचा शोध घेणें = स्वस्वरूप
पाहणें २६७

२ पाहण्याचा प्रकार — द्वैत मोडून
पहाणें २६८-२७४

दृष्टांत–

१ दर्पण
२ आटलेल्या पाण्यांतील प्रतिबिंब
३ न खोदलेल्या विहिरींतील झरा
४ घटभंगानंतरचें आकाश
५ जळण संपल्यानंतरचा अग्नि
६ जिभेनें स्वतःचीं चव चाखणें
७ डोळ्यांनीं स्वतःचीं बुबुळें पाहणें
८ तेज तेजांत मिसळणें
९ आकाश आकाशांत मिसळणें
१० पाणी पाण्यांत मिसळणें

३ हें पाहणें म्हणजे साधनाशिवाय
स्वयंसिद्ध पाहणें २७५

(२) तमेवं चाद्यं पुरुषं (प्राहुः) मुळाला
सोडून २७५
(३) श्रुतीची ज्या संबंधीं बडबड २७६
× मुळाला सोडून
(४) मुमुक्षूंचा ज्यासाठीं प्रयत्न २७७-२७९
× मुळाला सोडून
(५) यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी २८०-२८१
(६) पुन्हां – तत्पदं परिमार्गितव्यं २८२
(७) यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः २८३
(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव २८४

श्लो. ५ — (१) निर्मानमोहाः २८५
दृष्टांत– पावसाळ्याच्या शेवटीं मेघ

(२) जितसंगदोषाः २८६

× संग = विकार

दृष्टांत— निष्ठुर दरिद्री मनुष्याला सोयरे

(३) अध्यात्मनित्याः २८७

दृष्टांत— केळीचें झाड

(४) विनिवृत्तकामाः २८८

× काम = संकल्पविकल्प

दृष्टांत— पेटलेल्या झाडावरून पक्षी

(५) द्वंद्वैर्विमुक्ताः २८९–२९२

× द्वंद्व = भेदबुद्धि

देहाभिमान दृष्टांत— सूर्योदया

बरोबर रात्र

द्वैतबुद्धि दृष्टांत— आयुष्य

सुटल्यावर देह

(६) सुखदुःखसंज्ञैः
द्वंद्वैर्विमुक्ताः } २९३–२९५

दृष्टांत— १ स्वप्नांतील राज्यलाभ व मरण

२ गरुडावर सांप

(७) अमूढाः २९६–३०५

अमूढ— १ आत्मानात्मविवेकी—

दृष्टांत – सूर्य

२ आत्मनिर्णयसमरस—

दृष्टांत – गंगा

३ वासनास्पर्शरहित—

दृष्टांत – आकाश

४ निर्विकार –

दृष्टांत — १ ज्वाळामुखी
२ क्षीरसागर
३ पूर्णचंद्र
४ निर्विषय —
दृष्टांत — वारा

(८) गच्छंतिपदमव्ययं तत् ३०५–३०६
(९) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३०७

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३०८–३१६

× श्लो. पूर्वार्धकारणें —

१ अमुक प्रकाशानें जो दिसणेपणा तो ज्याच्या अदृश्यत्वामुळें च अस्तित्वांत असतो ३०८–३११

दृष्टांत — १ शिंपी — रजत
२ रज्जु — सर्प
३ चंद्रसूर्यादि तेज

२ ती वस्तु तेजोराशि ती च सर्व वस्तुप्रकाशक ३१२–३१३

३ ती वस्तु प्रकाशित झाल्यावर सर्ववस्तु लोपतात ३१४–३१६

दृष्टांत— १ जागेपणीं स्वप्न
२ संध्याकाळीं मृगजळ

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३१६–३२०

तद्धाम परमं मम

यद्गत्वा न निवर्तंते—दृष्टांत—

१ जळप्रवाह समुद्रांतून

२ मिठाचा हत्ती समुद्रांतून

३ अग्निज्वाला आकाशांतून
४ पाणी तप्त लोखंडावरून
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३२१–३४२
१ अर्जुनप्रश्न – ईश्वराला जे मिळाले
तें भिन्न कीं अभिन्न ?
२ मूळतः जर अभिन्न तर ते परत
येणार च. दृष्टांत—
—बाण – लक्ष्य
फुलें -- भ्रमर
३ मूळतः जर अभिन्न तर ते
ईश्वराशीं मिळाले हें सांगण्यात
तात्पर्य नाहीं. दृष्टांत—
शस्त्र शास्त्राला टोचणें
अवयव व शरीर
शिवाय मूळतः जे भिन्न ते
ईश्वराशीं मिळूं च शकणार नाहींत.
मग परत येण्याची गोष्ट च काय ?
२ अर्जुनप्रश्नानें म्ह. अर्जुनबुद्धिमत्तेनें
कृष्णसंतोष ३२९
३ श्रीकृष्ण उत्तर ३३०–३४२
१ भिन्न अभिन्न दोन्ही ३३०
२ विवेकानें पाहतां अभिन्न ३३१–३३७
दृष्टांत —
१ पाणी – तरंग
२ सोनें – अलंकार
३ सर्व आकाशव्याप्त सूर्यबिंब

४ प्रळयकाळीन पाणी

३ मायेनें भिन्न ३३८-३४२

दृष्टांत —

१ दोन ओघांचें वांकणें

२ सूर्य प्रतिबिंब

३ घटमठाकाश

४ स्वप्न

५ हिणकस सोनें

श्लो. ७ — (१) ममैवांशः ३४३-३४४

दृष्टांत – समुद्र – तरंग

(२) जीवलोके जीवभूतः ३४५

× जीवव्याख्या

(३) जीवलोक ३४६-३४७

× जीवलोकव्याख्या

(४) सनातनः (ईश्वर) ३४८-३५०

× वास्तविक येथें सनातन

जीवाचें विशेषण पण तें ईश्वराला लावलें.

दृष्टांतः—

प्रतिबिंब – चंद्र बाहेरचा

कुंकवावरचा स्फटिक – रंगरहित

(५) श्लो. उत्तरार्ध ३५१-३६०

१ आत्म्याच्या व्यवहाराला दृष्टांत –

संन्यासी व त्याचा स्वप्नसंसार

२ शब्दस्पर्शरूपरसगंधादिकांचा

मनासह उपभोग (म्ह. श्लो. ९ चें

विवेचन)

श्लो. ८ — (१) शरीरं यदवाप्नोति ३६१–३६३

× जीवाचें कर्तृत्व भोक्तृत्व हें
देहाच्या आश्रयानें च कळतें. दृष्टांत –

श्रीमंत विलासी पुरुष

(२) यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः+श्लो. उत्तरार्ध ३६४–३६७
उत्तरार्धांतील दृष्टांताच्या जोडीला दृष्टांत–
१ अपमानित अतिथि यजमानपुण्य
२ कळसूत्री बाहुल्यांचें चलनवलन
३ वारा परिमळ (मूळ दृष्टांत)

श्लो. ९ — (१) सर्व श्लोक ३६८–३६९

× दीपदृष्टांत

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३७०–३७२

× अज्ञानी आत्म्याचें देहांत येणें
विषयभोग इ. खरें मानतात वास्तविक
हें सर्व प्रकृतीचें.

श्लो. १० — (१) स्थितं ३७३

(२) भुंजानं ३७४

(३) उत्क्रामंतं ३७५

(४) विमूढा नानुपश्यंति ३७६–३८०

× विमूढ लोकांचे पाहणें—
देहाच्या होण्याजाण्यानें आत्मसत्ता
होते जाते.
प्रश्नद्वारा–
१ हालणारें व न हालणारें झाड
२ आरसा व रूप

दृष्टांतद्वारा—

१ मेघशब्द

२ अभ्रगति व चंद्र

(५) पश्यंति ज्ञानचक्षुषा ३८१-३९०

× विवेकी पुरुषाचें पाहणें-

आत्मा देह जावो राहो निर्विकार.

दृष्टांत —

१ आकाशप्रतिबिंब

२ चंद्रिकाप्रतिबिंब

३ सूर्यप्रतिबिंब

४ घटमठाकाश

श्लो. ११ — (१) सर्व श्लोकभावार्थ ३९१-३९६

× केवळ ज्ञानानें आत्मदर्शन होणार नाहीं. त्याबरोबर वैराग्य पाहिजे. (यतंतो योगिनश्चैनं कडे नजर देऊन अर्थ केला)

दृष्टांत —

१ स्वप्नग्रंथ व व्यवहार

२ पोथीचा स्पर्श व वाचण्याचें फळ

३ मोत्यें डोळे बांधून नाकाला लावणें व त्यांची किंमत

(२) पुढील श्लोकार्थसूचना ३९७

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३९८

× सर्व जगत् प्रकाशविणारें सूर्यांतलें तेज माझें — मूळ सूर्यासकट विश्वाला प्रकाशविणारें

तेज – ज्ञानदेव

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३९९–४००

× चंद्रांतलें तेज = ज्योत्स्ना

चंद्रांतील तेजाच्या उपयोगाचें निदर्शन

श्लो. १३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०१–४०२

× पृथ्वीचा विनाश न होण्याचें कारण

भूतधारणेचें मुळांतील कारण

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४०३–४०५

× औषधिपोषणाचा मधील क्रम

(मुळांत न सांगितलेला)

औषधींचा भूतमात्रजीवनार्थ

उपयोग (मुळांत न सांगितलेला)

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४०६

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०७

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४०८–४०९

× प्राणापानसमायुक्तः

प्राणपानाचे भातें फुंकून

चतुर्विध अन्न —

१ कोरडें २ मऊ ३ शिजलेलें

४ करपलेलें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४१०–४२०

१ जीव, जीवन, जठराग्नि ईश्वर च ४१०

२ ईश्वर विश्वव्यापक ४११

३ – मग भेद कां ? ४१२–४१३

४ ईश्वर सर्वत्र सारखा असून ४१४–४२०

जीवभेदानें त्याची प्रतीति भिन्न

(' मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ' याकडे
लक्ष देऊन हा भाग लिहिला आहे)

दृष्टांत —

१ ध्वनि एक – वाद्यभेदानें भिन्न
२ सूर्य एक – लोकचेष्टा ,,
३ पाणी ,, – बीजधर्मानें रूपांतरें भिन्न
४ हार ,, – दृष्टीप्रमाणें ,,
५ स्वातीचें पाणी एक – परिणाम भिन्न

श्लो. १५ — (१) सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः ४२१

× प्राण्यांच्या ठिकाणीं अहंस्फुरण
तो च ईश्वर

(२) मत्तः स्मृतिर्ज्ञानम् ४२२–४२५

१ सत्संग २ योगाभ्यास ३ वैराग्य
४ गुरुचरणसेवा, ५ अज्ञाननाश
६ ईश्वराच्या ठिकाणीं लीनता

× अहंस्फुरणातून ईश्वरस्मृति
सुख व ज्ञानप्राप्तीचा क्रम.
स्मृति = ईशस्मृति
ज्ञान = ईशज्ञान

(३) अपोहनं च ४२६–४२८

१ देहाभिमान २ संसारसंग
३ इहलोकार्थ कर्मकांड
ईश्वरविस्मृति व ईश्वरविषयक
अज्ञानाचीं कारणें.

× अपोहनं= १ ईश्वरविस्मृति
२ ईश्वरविषयक अज्ञान

(४) मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च
(एकत्र) ४२९–४३१

× द्विविध प्रतीतला म्हणजे ज्ञानाप्रमाणें
अज्ञानाला हि ईश्वर कारण दृष्टांत:—
१ स्वप्नाला — जागृतिदृश्य
२ अभ्रभासाला — दिवस
ज्ञानाज्ञान दोन्ही प्रतीतींसाठीं दृष्टांत—
जागेपणा—निद्राजागृतिहेतु

(५) वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ४३२–४३५

१ वेदांना ईश्वरस्वरूपाची कल्पना न
येतां ते जाणण्याचा प्रयत्न करतात.
त्यामुळें त्याच्या शाखा होतात. (सर्वैः वेदैः)
कडे लक्ष देऊन अर्थ.
२ त्या सर्व शाखांचा हेतु एक च ईश्वरज्ञान.
दृष्टांत—
पूर्वपश्चिमगामी नद्या — शेंवट समुद्र
वाऱ्याच्या भिन्नगंधलहरी — शेंवट आकाश

(६) वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं ४३६–४४२

× वेदांत = अद्वैत. या अनुरोधानें सर्व
अर्थ बसविला आहे.
दृष्टांत — १ जागृत पुरुष
२ जाळलेला कापूर
३ मार्गासकट विश्व चोरणारा चोर

(७) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४४३–४७०

१ श्रीकृष्णबोधाचा अर्जुनाच्या ठिकाणीं
ठसा ४४२–४४४

दृष्टांत:—

१ आकाशांतला चंद्र — क्षीरसागरांत
२ समोरचें चित्र — चकचकीत भिंतीवर

२ अर्जुनजिज्ञासा ४४५–४४७

जिज्ञासाकारण — जों जों ब्रह्मज्ञान तों तों गोडी.

जिज्ञासास्वरूप — श्रीकृष्णवचनांतीं सहज आलेलें निरुपाधिक स्वरूप जाणावें.

३ अर्जुनप्रश्नाबद्दल श्रीकृष्णसंतोष ४४७–४५१

× संतोषकारण— अशा ज्ञानप्रश्नाविषयीं भगवंतांना बोलण्याची हौस. पण प्रश्न विचारणारा च कोणी नाहीं. दृष्टांत — हौसेसाठीं आरसा.

४ अर्जुनाबद्दल श्रीकृष्णप्रेम ४५२–४५९

१ प्रेमदर्शनार्थ— अर्जुनानें विचारावें व कृष्णानें सांगावें ही भूमिका सोडली. दोघांत अद्वैत. दृष्टांत—
दोन ओठ — बोलणें एक
दोन पाय — चालणें एक

× अमृतानुभवाचें येथें स्मरण होणें अपरिहार्य आहे. दो डोळा एक दिठी। दो ओठी एक गोठी इ. ओव्या डोळ्यापुढें उभ्या राहतात.

२ प्रेमदर्शनार्थ— कृष्णाकडून मिठी सुटेना हें दृश्य.

३ संवादसुखार्थ— प्रेमाद्वैत आवरण्याचा विचार दृष्टांत— गूळ व क्षार

४ प्रेमदर्शनार्थ— अर्जुनप्रश्नाची

श्रीकृष्णाला विस्मृति.

अर्जुनाचें श्रीकृष्णप्रेम व पुन्हां प्रश्नकथन

४६०–४६१

६ श्रीकृष्णोत्तरांतील प्रथम द्विविध

उपाधींच्या वर्णनाचें दृष्टांतद्वारें समर्थन

४६२–४७०

दृष्टांत—

१ ताक घुसळणें – तेंव्हां च लोणी

२ हीन जाळणें „ सोनें

३ शेवाळ बाजूस सारणें „ पाणी

४ अभ्र बाजूला सरणें „ आकाश

५ कोंडा काढणें „ दाणे

६ स्त्रीचें पतिनाम न घेणें यांतच पतिसूचन

७ झाडाची फांदी दाखवून – चंद्रदर्शन

श्लो. १६ — (१) द्वाविमौ पुरुषौ लोके ४७१–४७४

× दृष्टांत— आकाशांत

दिवस | रात्र

× तिसऱ्या पुरुषाचा उल्लेख.

त्याचे दोन्ही पुरुषांना नष्ट करणारें

किंचित् स्वरूपाविष्करण.

(२) क्षरश्चाक्षर एव च ४७५–४७६

× क्षर = अंध पंगु, वेडा

अक्षर = सर्वांगयोग्य

एके ठिकाणीं राहण्याचें कारण स्नेह.

(३) क्षरः सर्वाणि भूतानि ४७७–५००

सर्वाणि भूतानि ४७८–४८५

जें जें —

१ चराचर २ बुद्धिगोचर ३ पंचभूतात्मक

४ गुणत्रयात्मक ५ नामरूपात्मक ६ विपरीत-

ज्ञानगम्य ७ नाशवंत ८ क्षणोत्पन्नक्षणविनष्ट

९ भ्रमपूर्णजगनामक १० अष्टधाप्रकृतिमूलक

११ छत्तीस तत्त्वांचें १२ संसारवृक्षवर्णित

क्षर — ४८६–५००

इ. इ. सर्व तें नगर समजतो

व त्यांत राहतो दृष्टांत —

१ प्रतिबिंबक्षुब्धसिंह

२ आकाशप्रतिबिंब

त्या नगरांत जो झोपी जातो ४८९–४९०

दृष्टांत – स्वप्नांतलें स्वप्न

त्या झोपेंत स्वप्न पडून ४९१–४९३

अहंममताइहपरलोकभ्रांतींत जो पडतो.

तो क्षर पुरुष ४९३

त्याचीं भिन्न नांवें क्षेत्रज्ञ, जीव इ. ४९४

पुरुषसंज्ञार्थ ४९५–४९६

पूर्ण म्हणून पुरुष

देहपुरांत शयन करतो म्हणून पुरुष

क्षरसंज्ञार्थ ४९७–५०१

उपाधीनें क्षर – दृष्टांत —

खळखळणाऱ्या पाण्यांतील चंद्रबिंब

(४) कूटस्थोक्षरउच्यते ५०१–५२५

कूटस्थदर्शनार्थं स्वदृष्टांतस्पष्टीकरण –

१ मध्यस्थ ५०२–५०३
दृष्टांत मेरु
२ ताटस्थ्य ५०४–५०६
म्ह. ज्ञान अज्ञानांत अलिप्तता म्ह.
सत्यज्ञानानें एकत्व. अज्ञानानें
दुजेपणा न मानणें – दृष्टांत
१ मातीपणा गेलेली माती
२ आटलेला समुद्र
३ स्पष्टीकरण ५०७–५०८
१ जागेपणा निद्रारहितावस्था
२ विश्वाभास आत्मज्ञानोदय सहितावस्था
४ लीन अवस्था अव्यक्त ५०९–५१०
दृष्टांत–
१ अमावास्याचंद्र
२ बीजरूपांत झाड
५ विश्वबिज भावावस्था ५११–५२०
१ विपरीतज्ञानोत्पत्तिस्थान
२ उश्वोत्थानस्थान
३ व्यक्ताव्यक्तसांधा
४ क्षर पुरुषाच्या जागृत्स्वप्न
लीलावस्थांचें उत्पत्तिस्थान
५ अज्ञानाची निद्रावस्था
६ प्रकृतिपुरुष व क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभासस्थान
७ संसारवृक्षमूळ
६ पुरुषसंज्ञार्थ ५२१

× मायानगरींत राहणारा म्हणून
याची मायेंत निद्रा ५२२
७ अक्षरसंज्ञार्थ ५२३–५२५
× नष्ट न होणारा म्हणून अक्षरस्वरूप–
जीवरूपी कार्याचें कारण
मायासंगलक्षण

श्लो. १७ — (१) उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ५२६–५३९
१ ज्ञानाज्ञानाहून वेगळा म्हणून
अन्य ५२६–५२८
× जागृति स्वप्न ह्या विपरीतज्ञानावस्था
अज्ञानांत लीन ५२६
त्या अज्ञानाचा ज्ञानांत लय व मग
ज्ञानाचा लोप दृष्टांत– अग्नि ५२७
२ क्षराक्षराहून वेगळा म्हणून अन्य
दृष्टांत–
सुषुप्तिनिद्रेहून वेगळे जागेपण
किरणमृगजळाहून वेगळे सूर्यमंडळ
काष्ठगत अग्नि काष्ठहून वेगळा
३ सर्व अवस्थांहून वेगळा म्हणून अन्य
५३३–५३४
दृष्टांत– प्रळयकालीन पाणी
४ द्वैताद्वैताहून वेगळा म्हणून अन्य
दृष्टांत प्रळयकालीन तेज ५३४–५४०
(२) परमात्मेत्युदाहृतः ५३६–५४०
× या पुरुषाचें नामकरण (स्वरूप
कथन) त्यांत न मिसळतां च

शक्य या गोष्टी सांगणाऱ्या वेदाहून
हि हा पुरुष वेगळा हें सूचित
करावयाचें आहे. क्षराक्षराहून उत्तम
तो च परमात्मा

= परमात्मा शब्दसंज्ञादींनीं कळणार नाहीं.

५४१–५४२

कारण – शद्ध, ज्ञान, होणें – या
तीहींची जेथें प्रवृत्ति नाहीं
कारण – ज्ञाताज्ञेय, द्रष्टादृश्य – जेथें
एकरूप अशी ही स्थिति आहे.
दृश्यादृश्यलोप म्हणजे कांहीं च उरत
नाहीं असें नाहीं. तेथें वस्तूचा
अनुभव आहे ५४३–५४५
दृष्टांत —
१ बिंबप्रतिबिंबामधील प्रभा
२ घ्राणेंद्रियफुलामधील सुगंध

(३) परमात्मा = ईश्वर ५४५–५५०

× ज्यावर कशाची सत्ता नाहीं. पण
ज्याची सर्वावर सत्ता आहे. उदा:—
प्रकाश, आकाश, नाद, स्वाद, आनंद,
पूर्णता, विश्रांति, सुख, तेज, शून्य,
विकास, प्राह्य, बाहुल्य इ. इ.

(४) यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति ५५०–५५३

× विश्वांतरांत राहून विश्वरूपाचें पोषण.
विश्वांतरांत राहून म्हणजे विश्वरूप
न होतां दृष्टांत :— शुक्तिकारजत.
विश्वांतरांत राहून म्हणजे आत्मस्वरूप
न सोडतां दृष्टांत :—

सोनें – अलंकार

पाणी – तरंग

(५) अव्ययः ५५४–५५७

विश्वरूपानें होणें }
विश्वरूपानें जाणें } ज्याला नाहीं.

× अव्ययत्वकारण – अद्वितीयत्व

श्लो. १८ — (१) सर्व श्लोक ५५८

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ५५९

× असंमूढ=जागृत

(२) स सर्ववित् ५६०–५६४

१ जगन्मिथ्यात्वदर्शन – स्वप्नोपमा

२ प्रपंचांतून अलिप्तता - माळ - सर्प

३ भेदभावत्याग - दृष्टांत - सुवर्णविद्

४ अद्वैतभावानें आत्मस्वरूप ओळखणें

(३) भजति मां ५६५–५६८

× भजति मां = म्हणजे ' सर्वविद् '
खेरीज दुसरा कोणी भक्ति करणें
शक्य नाहीं. हा च भक्ति करतो.
कारण ऐक्याशिवाय भक्ति नाहीं.

(शिवो भूत्वा शिवं यजेत्)

दृष्टांत—

१ आकाशांत मिसळणारें आकाश च

२ क्षीरसागराला मेजवानी क्षीरसागर च
देणार

३ अमृत होऊन च अमृतांत सामरस्य

४ चोख सोनें च चोख सोन्यांत मिसळेल.

५ नदी – समुद्र

(४) सर्वभावेन भारत ५६९–५७०

× सर्वभावेन = अनन्यभावेन

दृष्टांत – तरंग–सागर

प्रभा – सूर्य

श्लो. २० — (१) इति शास्त्रं ५७१–५७१

१ या शास्त्राचें सर्व सारस्वरूप ५७१–५७२

× शास्त्रें, उपनिषदें, शब्दब्रह्मसार

ओवी ५७२ पाहून ओवी १.५२ चें

स्मरण अपरिहार्य.

२ या शास्त्राचें परिणामस्वरूप ५७३

ज्ञान, आनंद, विचारपरमावधि

अनुक्रमें (गंगा, सत्राकी कळा,

लक्ष्मीच्या रूपकानें)

३ या शास्त्राचें विषय-स्वरूप- ५७४–५७५

परमेश्वर च अनन्यलक्ष्य दृष्टांत–

लक्ष्मीपुरुषोत्तमसमर्पण

(२) गुह्यतमं इदमुक्तं मयानघ ५७६–५८२

१ गुह्यतमं ५७७–

साच चि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र ।

× गुह्य हें बोलण्याचें नसतें – गुह्य

संसार जिणतें शस्त्र ।

× शस्त्र हें म्यानांत गूढच असतें - गुह्यतर

आत्मा अवतरविते मंत्र

अक्षरें इयें ॥ १ ॥

मंत्र हा गूढ च असतो–गुह्यतम

—नुसतें गुह्यतम यांत स्वारस्य
नाहीं. संसारजय आत्मावतरण हा
अपूर्व परिणाम असे हें गुह्य.

२ गुह्यतमं इदमुक्तं मया ५७८–५८१

× गुह्यतम मी सांगितलें म्हणण्यांत गूढत्व
रहात नाहीं. म्हणून हें गुप्तधन
तूं काढलेंस

× गंगादृष्टांतानें गुह्यतमत्वदर्शन व
अर्जुनास्थागौरव
अर्जुनगौरवाबरोबर अर्जुनाला
सांगण्यांत श्रीकृष्णाला स्वतःला
झालेला उपयोग — ज्ञानाचा आढावा—
दृष्टांत — आरसा

× अर्जुनाची पात्रताविशालता —
सागरदृष्टांत

३ अनघ ५८२

× अर्जुनपात्रतेचें मर्म — निर्मळता.

(३) एतद् बुध्वा बुद्धिमान स्यात् ५८३–५८५

× बुद्धिमान् = आत्मज्ञानवान्
अर्जुनाला उद्देशून मुद्दाम प्रथम
एतद् बुध्वा मोहमुक्तः स्यात्
मूळ गीतेनें एक च बाजू दाखविली
ज्ञानेश्वरांनीं अर्जुननिमित्तानें दुसरी
बाजू दाखवून दोहोंचा मेळ दर्शविला.
(अमृतदृष्टांतानें)

(४) कृतकृत्यश्च भारत ५८६–५८८

× कृतकृत्यताकारण —
उद्दिष्टलाभानंतर साधनरूप कर्माची अनवश्यकता

अध्यायोपसंहार

(१) श्रीकृष्णवचनामृतश्रवण
परंपरा ५८९–५९०

(२) अनधिकारी श्रोत्याला हि अंतीं
गीतोपयोग ५९१–५९३

× प्रत्यक्ष दृष्टांत — धृतराष्ट्र
समजुतीसाठीं दृष्टांत — द्राक्षवेलीला दूध

(३) स्वतःच्या व्याख्यानाबद्दल विनम्रभाव
व संतश्रोत्यांना विनंति ५९४–५९८

१ विनम्रभाव– ओबडधोबड
मराठी भाषा स्वबुद्धी
प्रमाणें व्याख्यान } ५९४

स्वतःकडे बालकत्व ५९७–५९८

२ विनंति– प्रमेय घेणें, उणें
सोडणें ५९४–५९५
दृष्टांत– शेवंती

(४) निवृत्तिनाथांना वाक्यपूजास्वीकारार्थ
विनंति ५९९

अध्याय १६

१६ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग–

(१) चित्सूर्याचें रूपकात्मक वर्णन १–१२
प्रभातकाळापासून मध्याह्नकाळापर्यंतची
सूर्यस्थिति लक्षांत घेऊन तदनुसार
रूपक १–१२

१ आभासनाश — विश्व
(रात्रीं अस्पष्टतेनें आभास होतो)

२ क्रमविकास — अद्वैत

३ रात्रीचा लोप — अविद्या

४ चांदण्यांचा लोप — ज्ञानाज्ञान

५ दिवसाची सुरवात — आत्मबोध

६ पक्ष्यांचें — जीव
डोळे उघडून — आत्मज्ञान
घरटीं सोडून जाणें — देहभाव

७ कमळांत — लिंगदेह
अडकलेले भुंगे — चैतन्य
मोकळे होणें — मुक्ति

८ आकाशांतील — चैतन्य सूर्यामुळें
नदीच्या दोन्ही तीरांवर — भेद
आक्रोश करणाऱ्या— शद्बाची काथ्याकूट
चक्रवाकांचें मीलन— बुद्धिबोध

९ पहाट झाल्यामुळें — प्रबोध
अंधारी चोरवेळ | — भेद
संपल्यामुळें |
प्रवाशांचें — योगी
मार्गस्थ होणें — आत्मानुभव

१० सूर्यकिरणस्पर्शानें — विवेक
सूर्यकांतानें तेज टाकणें — ज्ञान
त्यामुळें रानें जळणें — संसार

११ (सूर्यकिरण प्रखर झाल्यावर)
माळावर — आत्मस्वरूप

मृगजळाचा पूर — महासिद्धि

१२ खस्वरितकीं — आत्मबोध

मध्याह्नि — ब्रह्मभाव

(सूर्य आल्यावर)

सावली बुडाशीं दडणें — भ्रांति

१३ (मध्याह्नकाळीं) झोंप — विपरीतज्ञान

स्वप्नलोप — विश्वाभास

१४ (मध्यह्नीं)नगरांतील — अद्वैतबोध

जेवणें — आनंद

(म्हणून) व्यापार मंद—सुखानुभव

× या रूपकाचें अनुकरण करून प्रबोध पहाट झाली ही सुप्रसिद्ध भूपाळी लिहिली गेली.

सूर्याचे किरण उदयानंतर अधिकाधिक फाकतात त्याप्रमाणें या रूपकांत पुढें पुढें अधिकाधिक अंगाचें निरूपण झालें आहे. एकंदरींत हा सूर्य अद्भूत आहे १२-१६

अद्भुततेचीं गमकें:—

१ निरंतर दिवसलाभ

२ संपूर्ण आकाशस्वामि

३ उदयास्त नष्ट करणारा

४ दिसणें न दिसणें यापलीकडचें दाखविणारा

५ दिवसरात्रीच्या पलीकडचा

६ वस्तूशिवाय केवळ प्रकाशस्वरूप

नमन १७

(२) द्वैतबुद्धीनें सूर्यरूपकानें केलेलें स्तवन
सहन करण्याबद्दल युक्तिवादपूर्वक
विनंति – युक्तिवाद – १७–२९
१ गुरुस्तवन शब्दांनीं अशक्य १७
२ कारण स्तवनाला स्तव्याशीं
एकरूपता हवी १८
३ गुरु निर्गुण त्यामुळें एकरूपतेनें
स्तवन अशक्य १९–२०
४ म्हणून भक्तीनें शाब्दिक स्तवन
व तें ग्रहण करणें गुरूला उचित
२१–२९
दृष्टांत—
१ अमृतसागर – भाजीचा पाहुणचार
२ बालकबोल – माता
३ गंगा – गढूळ झरा
४ भृगूची लाथ – नारायण
५ अंधारपूर्ण आकाश – सूर्य
६ ध्यानसमाधिसाधन
७ वेदवाणि
(३) गीतावर्णन ही गुरुस्तुती च कल्पून
ही गुरुस्तुति पुरी झाल्याशिवाय न
थांबण्याचा निश्चय ३०–४१
कारणें —
१ गीतावर्णनाला लागल्याबरोबर द्विगुणित
उत्साह ३१
२ अनेक जन्मांच्या पुण्याईनें ही वस्तु
लाभली आहे ३२–३३

× सत्य वाणी, तपश्चर्या, पुण्य
३ गीतारूप कीर्तिवर्णन आटोक्यांत
आल्यानें जीवावस्था व मृत्युभीतिनाश
३४-३५
४ गुरुकृपेचें हें अपूर्व भाग्य ३५-४१
दृष्टांत —
१ दरिद्र्याच्या घरीं महालक्ष्मी
२ अंधाराच्या घरीं सूर्य पाहुणा
३ भक्ताकरतां देवांचे अवतार
(४) पंधराव्या अध्यायाचें थोडक्यांत
विवरण, सोळाव्याचे प्रयोजन
आणि स्थान ४२--६३
१ पंधराव्याचें थोडक्यांत विवरण ४२-५२
शास्त्रसिद्धांताचा उकगडा ४२
वृक्षरूपक = विश्ववर्णन
विश्वात्मा = अक्षरपुरुषवर्णन | ४३-४४
उत्तमपुरुष व आत्मवर्णन
आत्मप्राप्तिसाधन — ज्ञान ४५-४८
ज्ञानी लोकांना १५ व्यानें
पूर्ण समाधान ५२
पंधराव्यांत विषयविवेचन पूर्ण.
सोळाव्यांत कांहीं उरलें नाहीं!
२ सोळाव्याचें प्रयोजन ५३-५८
ज्ञानासंबंधीं प्रेम उत्पन्न झालें
नाहीं अशा नेणत्यांना ज्ञानसाधन
दाखविणें व ज्ञानबाधक वस्तु दाखविणें.
३ सोळाव्याचें स्थान ५९-६३

ज्ञानसाधक दैवी संपत्ति ५९

,, विरुद्ध आसुरी ,, ६०

दोहोंचा ९ व्यांत उल्लेख ६१

१६ व्यांत याचें विस्तृत स्पष्टीकरण,

म्हणून हा ९ व्याची पुरवणी (हें स्थान)

६२–६३

(५) उभयसंपत्तिसामर्थ्य, संपत्ति व दैवी या

नांवाचा उलगडा व पुढील दैवी वर्णन

सूचन ६४--६७

× उभयसंपत्तिशक्ति = ज्ञानाला इष्टानिष्टरूपता

संपत्तिनामकारण -- एकमेकांना पोषक

अनेक पदार्थ जुळवणें म्ह. संपत्ति

× ' दैवी ' नामकारण — दिव् वरून

१ मोहांधकारनाशक

२ देवानें लाभणारी ती

श्लो. १ — (१) अभयं ६८-७३

१ दैवी गुणांत प्रथम महत्व ६८

२ कर्माकर्मांत अहंकारभाव

उठूं न देतां संसाराचा

धाक सोडणें ६९–७०

दृष्टांत —

१ महापुरांत न पडणारा

२ पथ्य संभाळणारा

३ अद्वैतभावनेनें सर्वांविषयीं आत्मभाव

वाटून कोणाविषयीं हि भय न

वाटणें. दृष्टांत — ७१--७३

मिठाला बुडविणारें पाणी

(२) सत्वसंशुद्धिः ७४–८०

१ रजतमोद्भूत मनोरथ सोडून बुद्धींत
केवळ धर्माची आवड. दृष्टांत —
राखेची उंडी जळणें विजणे
मध्यम अवस्थेंतील चंद्र
मध्यम स्थितींतली नदी

२ चांगल्या वाईट कोणत्या हि
विषयांनीं बुद्धि चलित न होणें.

३ आत्मस्वरूपीं बुद्धीची तन्मयता
दृष्टांत — पतिव्रता

(३) ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ८१–८४

१ आत्मप्राप्त्यर्थ ज्ञानयोगांत अत्यंत
प्रेम निर्कर्णे

२ म्हणजच इतर मनोवृत्तींचा त्याग.
दृष्टांत —
१ यज्ञाग्नींत निष्काम आहुति
२ कुळवंतानें कन्या कुळवंताला च देणें
३ लक्ष्मी मुकुंदस्थानीं च स्थिर.

(४) दान ८५–८८

१ वैरी हि दुःखार्त असतां त्यालाहि
कायावाचामनधनानें मदत करणें

२ श्रांतासाठीं धनधान्यादींनीं मदत
करण्यांत अंतःकरण लावणें दृष्टांत –
वृक्ष.

३ दानमहिमा — मोक्ष ठेवा दाखविणारें
अंजन.

(५) दमः ८८-९३

१ विषय व इंद्रियांचा मेळ
तावडतोप तोडणें, दृष्टांत-वीर-शत्रु

२ विषयांनीं इंद्रियांना भुलवूं नये
म्हणून प्रत्याहार.

३ प्रवृत्तिनिरास

४ इंद्रियांत वैराग्य बाणविणें

५ व्रतकर्कशता

(६) यज्ञः ९३-९९

आपापला धर्ममार्ग निष्काम व
निरहंकार बुद्धीनें आचरणें

(७) स्वाध्यायः १००-१०५

१ वेदप्रतिपाद्य ईश्वरस्वरूप
कळण्यासाठीं श्रुति ग्रंथांचा अभ्यास

२ केवळ अभ्यासासाठीं अभ्यास नव्हे.
हें दर्शविण्यासाठीं दृष्टांत —
१ चेंडू जमीनीवर आपटणें
२ शेतांत बी पेरणें
३ गुप्तधनप्राप्त्यर्थ दिव्याचा स्वीकार
४ फांदीवर फळ यावें म्हणून
वृक्षमुळीं पाणी.
५ स्वमुखदर्शनार्थ आरसा

३ श्रुतिग्रंथांचा च अभ्यास करावा
असा आग्रह नाहीं. अधिकार म्हणजे
आवश्यकताप्रमाणें कोणत्या हि सद्ग्रंथाचा
अभ्यास

४ तप १०५-११२

१ आत्मस्वरूपाच्या अनुभवार्थ प्राणेंद्रियांची

आटणी करणें म्हणजे तप दृष्टांत –

१ सर्वस्वदानानें सार्थक

२ बीं आल्यावर वनस्पतींचें सुकणें

३ धुपाचें अग्नींत लीन होणें

४ हीणकसनाशानें सोनें कमी होणें

५ पितरांना अमृत होऊन चंद्राचें

क्षीण होणें

२ तपाचे अनेक प्रकार सांगतात पण

त्यांत विवेक म्हणजे देहभाव जाऊन

आत्मभाव येतो आहे कीं नाहीं हें

पाहणें दृष्टांत– हंस, दूध ;

जागृति – स्वप्न

(९) आर्जवं ११३

प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं सौजन्य

म्ह. आर्जव, सौजन्यदर्शनार्थ

दृष्टांत—

१ बाळाला हितकर स्तन्य

२ त्रिविध भूतमात्रांत चैतन्य एक

श्लो. २ –– (१) अहिंसा ११४

जगाला सुखी करण्यासाठीं काया-

वाचामनानें व्यवहरणें

× अहिंसेचें हे विधायक अंग आहे.

+ १३ व्या अध्यायांत अहिंसेचा पुष्कळ

विस्तार केल्यामुळें येथें एका ओळींत च अहिंसा संपविली आहे.

(२) सत्य ११५–१२४

१ (मूळ वस्तुप्रकाशनांत) तीक्ष्ण आणि तेजस्वी असून हि मृदु आणि शीतळ तें सत्य. दृष्टांत— मोगरी, चंद्र

२ अमोन्माद ताडण्यांत लोखंडाप्रमाणें श्रवणांत माधुर्याहून मधुर तें सत्य. दृष्टांत – दगडाला फोडणारें पाणी बुबुळस्का मऊ.

४ पृथकरणांत विलक्षणसमर्थ उ०— ब्रह्मतत्वाची फोड. स्वरूपांत अत्यंत मधुर उ. अमृत.

५ प्रिय व गोड असून न फसविणारें सत्य असून खुपणारें (थोडक्यांत दोन परस्परविरुद्ध टोकें एकत्रित आणणारें वर्तुळवत् पूर्ण)

६ पूर्ण सत्याखेरीज इतरत्र अपूर्णता दृष्टांत— १ पारध्याचें गाणें, २ अग्नीचें शुद्धीकरण

७ वरवर मधुर आणि आंत कठोर असा भ्रम होऊं नये.

८ वरवर कठोर पण आंत मृदु तें अपवादादाखल सत्य असूं शकेल उदा. आई.

९-- पण पूर्ण निर्विकार सत्य --

१ श्रवणसुखचतुर २ परिणामी हितकर

× थोडक्यांत सत्यस्वरूप —

१ वस्तुप्रकाश – सत्याचा धर्म
२ माधुर्य – सत्याची पद्धति
३ सत्याच्या वस्तुप्रकाशन धर्माचें प्रथमकार्य--
' मोहनाश '
४ सत्याच्या वस्तुप्रकाशनधर्माचें मुख्य कार्य
' ब्रह्मत्वाची फोड '
५ सत्याचा धर्म आणि सत्याची पद्धति
दोहोंनीं सत्य परिपूर्ण.
६ त्यामुळें सत्य निरुपम.
७ पद्धतीवर च सत्य अवलंबून नाहीं.
आईसारख्या उदाहरणांत क्वचित्
पद्धति खरवर बाधित झालेली दिसेल
पण सत्याच्या धर्माचें कार्य अंतिम
हितकारिता तें निरपवाद.

(३) अक्रोधः १२५-१३०

केवढें हि मोठें कारण असतांना
मनांत क्रोधाचा किंचित हि उठाव
न होणे म्हु. अक्रोध. दृष्टांत—
१ दगडाला पाण्यानें कोंब
२ लोणी घुसळून पेज
३ सापाच्या कातेच्या फणीचा उठाव
४ वसंतसमयीं आकाशाला फुलें
५ रंभा लावण्यानें शुकाच्या ठिकाणीं काम
६ भस्म झालेला अग्नि तूप शिंपडून प्रदीप्त
७ ब्रह्मद्वाच्या हि पाया पडून मृत
उठणें — जसें सर्वथैव अशक्य

(४) त्यागः १३१-१३५

देहाहंता सोडून सर्व संसारजात
त्याग तो त्याग, दृष्टांत—

१ मृत्तिकात्यागानें		घडा
२ तंतु	,,	पट
३ बीज	,,	वट
४ भिंत	,,	चित्र
५ निद्रा	,,	स्वप्न
६ जळ	,,	तरंग
७ वर्षा	,,	मेघ
८ धन	,,	भोग

(५) शांतिः १३५-१४०

१ शांतिसंबंधी सांगण्याची अर्जुन-
विनंति व त्याला श्रीकृष्णरुकार १३६

२ ज्ञेयाला प्राप्त करून मग ज्ञाता,
ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञातृत्व हि शिल्लक
रहात नाहीं ती अवस्था म्ह. शांति
दृष्टांत प्रलयकालीन पाणी

(६) अपैशुनम् १४१-१५३

१ कष्टनिवारणाच्या कळकळींत
भेदभाव नसणें दृष्टांत—

भेद—आपपर	१ रोगी
पूर्णापूर्ण	२ चिखलांतली गाय
उच्चनीच	३ बुडणारा मनुष्य

२ दुसऱ्याचें उणें स्वगुणानें पूर्ण
करून च दुसऱ्याकडे केवळ

उपासनाभावानें पाहणें. उणें
पूर्ण करण्याला दृष्टांत – नम्रस्त्री
× नम्रस्त्रीदृष्टांतानें उणे पुरें केल्या–
शिवाय पाहणें शक्य च नाहीं हें
दार्शित केलें. उपासना दृष्टीनें
पाहण्याला दृष्टांत–

१ पूजा करून देव
२ पेरून शेत
३ कोणाचें हि वर्म न काढणें
४ कोणाला हि कुकर्मात न टाकणें
५ कोणाचा हि दोष न काढणें
६ मोठ्याच्या तुलनेनें इतरांना
क्षुल्लक न लेखणें
–अशा प्रकाराचा व्यवहार
म्हणजे अपैशुन्य
७ अपैशुन्यगौरव–
मोक्षमार्गाचें विश्रांतिस्थान

(७) दया १५४–१९२

१ परदुःखनिवारण्यांत समता दृष्टांत – चंद्र
२ ,, सर्वस्व त्यागाची
तयारी दृष्टांत – पाणी – गवत
३ परदुःख निवारण्याशिवाय पुढें न जाणें
म्ह. दुसरें कर्म न करणें
दृष्टांत – पाणी – खळगा
४ परदुःखानें दुःखी परसंतोषानें
सुखी होणें दृष्टांत – पायांत काटा

पायाला गारवा.

५ तात्पर्य दुःखितासाठीं ज्याचें जीवन तो दयावान्

६ दयावंताचा गौरव – परमेश्वर त्याचा ऋणी

(८) भूतेष्वलोलुप्त्वं १६३-१६७

लौकिक किंवा स्वर्गीय सुखें दास झाली तरी तीं भोगण्याचें मुळीं च मनांत न येणें दृष्टांत–

१ कमळ – सूर्य

२ वनश्री – वसंत

३ लक्ष्मी – विष्णु

× मुळांत भूतेषु म्हणजे केवळ लौकिक विषय आहे. त्याबरोबर ज्ञानदेवांनीं स्वर्गीयसुखें हि मुद्दाम घेऊन राहिलेल्या गोष्टीची पूर्तता केली आहे.

\+ दया भूतेषु न घेतां भूतेषु अलोलुप्त्वं घेतलें.

(९) मार्दवं १६८-१७४

१ भूतमात्रांशीं मोकळी मृदु वर्तणूक दृष्टांत–

१ माशांना – मोहळ

२ जळचरांना – पाणी

३ पक्ष्यांना – अंतराळ

४ मुलाला – आई

५ वसंतस्पृष्टमलयवायु

६ डोळ्यांना – प्रियजनस्पर्श दर्शन

७ पिलांना — कासवीची दृष्टि

२ भूतमात्राशीं गोड आणि मृदु वर्तणूक

दृष्टांत —

१ कापराच्या उणेपणानें समजुत

३ मार्दवाची सीमा इतकी कीं कोणाला हि न खुपतां सर्वांतरांत राहणें.

दृष्टांत — आकाश

४ मार्दवाची चरमसीमा — जगाच्या जीवाप्रमाणें राहणें म्हणजे मिसळून राहणें. केवळ जगाच्या अंतरांत नव्हे तर जगाशीं समरसून वेगळेपणा मुळींच न राहतां राहणें

(१०) ऱ्ही १७५–१८२

१ साडेतीन हातांच्या देहांत बंदिवान् होणें

२ पुनः पुन्हा जन्ममरण

३ किळसवाणा गर्भवास

— याबद्दल अत्यंत लज्जा

ती ऱ्ही

दृष्टांत— १ पराजित राजा

२ अपमानित मानी पुरुष

३ चांडाळगृहगत संन्यासी

४ पळालेला क्षत्रिय

५ विधवा पतिव्रता

६ देखण्या पुरुषाला कोड

४ निर्मळ पुरुषांना च ही लज्जा इतरांना नाहीं.

(११) अचापळं १८३-१८५

१ योगसाधनानें व मनोनिग्रहानें इंद्रियांची हालचाल बंद होणें तें अचापल.

दृष्टांत—

१ कळसूत्री बाहुली

२ सूर्यास्त

श्लो. ३ — (१) तेजः १८६-१९०

ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गांतले अडथळे नष्ट करण्याचें सामर्थ्य तें तेज उदा. विधि, निषेध, महासिद्धि

दृष्टांत— सतीचें मरण

(२) क्षमा १९१

१ आपल्या क्षमाशीलतेचें भान हि नसणें ती क्षमा. दृष्टांत— शरीरावरील केंस

× १३ व्या अध्यायांत क्षांति विवरण केल्यानें येथें संक्षेप

(३) धृतिः १९२-१९६

चित्ताची चलबिचल करणाऱ्या सर्व प्रसंगीं टिकून राहणें उदा. कांहीं प्रसंग—

१ इंद्रियें बेताल होणें

२ रोग खवळणें

३ प्रियजनवियोग

४ अप्रियजनयोग

५ त्रिविधिताप

दृष्टांत— १ अगस्त्य २ धुराचा लोट व वारा

(४) शौचं १९७

१ शरीरानें निष्काम मनाने विवेक म्ह.

शौच दृष्टांत— गंगाजलपूरित सुवर्णघट

(५) अद्रोहः १९८–२०४

१ दुसऱ्यांचें हित करीत च स्वार्थ साधणें

दृष्टांत—

१ गंगेचें समुद्राकडे जाणें

२ सूर्यप्रदक्षिणा

परहिताची समजूत—

बद्धांची मुक्तता

बुडालेल्यांना काढणें

दुःखितांचें दुःखनिवारण

२ आपल्या कार्यासाठीं मनांत हि

कोणाचें वाईट न चिंतणें

× अद्रोहत्वाची मुख्य विधायक बाजू

मांडून निषेधकाचा शेवटीं उल्लेख

(६) नातिमानिता २०५–२०६

१ मान प्राप्त झाल्यास अतिलज्जित होणें

दृष्टांत— शंकरजटेंतील गंगा

२ १३ व्या अध्यायांत ‘ अमानित्व ’

सांगितल्यानें येथें संक्षेप.

(७) दैवी संपद्गुणांचा उपसंहार २०७–२१२

२६ गुणांवर उत्प्रेक्षाः–

१ मोक्षसाम्राज्यचक्रवर्तीनें दिलेलीं

२६ वतनें

२ २६ गुणजलांनीं भरलेली गंगा

३ २६ गुणपुष्पांची माळा मुक्तिबाळा
विरक्ताला घालण्याला उभी

४ गीतापत्नी आत्मापतीला २६
नीरांजनानें ओवाळीत आहे.

५ गीतासागरांतलि दैवीसंपद्
शुक्तिकेंतील २६ मौक्तिकें

(८) आसुरी संपत्तीचा उपक्रम २१३-२१६

१ दुःखद दोषमय असून हि आसुरी
संपद्वर्णन त्यागार्थ अवश्य

२ अधोगतीला जाण्यासाठीं अनेक
पापांचा समुदाय हें च आसुरी
संपत्स्वरूप

श्लो. ४ — (१) दंभः २१७-२२३

१ आपण केलेल्या धर्माचें शाब्दिक
अवडंबर माजविणें (दंभः धर्म-
ध्वजित्वं या शांकरव्याख्येप्रमाणें) म्ह. दंभ

२ धर्म चांगला पण त्याचे प्रकाशन
अधर्मकारक दृष्टांत—

१ आई — नग्नावस्था

२ गुरुपदेश — चव्हाट्यावर

३ नाव — डोक्यावर

४ अन्न — अधिक खाणें

(२) दर्पः २२४-२२९

१ प्राप्त झालेल्या (विद्या, द्रव्य, मान)
इ. दींनीं चढून जाणें म्ह. दर्प दृष्टांत—

१ अल्पज्ञ — ब्रह्मसभेला नांवें
२ चढेल घोडा — ऐरावत तुच्छ
३ कुंपणावरचा सरडा — स्वर्ग ठेंगणा
४ फुसकें गवत — जळून आकाशांत
५ डबक्यांतला मासा - समुद्र क्षुद्र
६ ढगांची सावली — घर मोडणें
७ मृगजळदृश्य — घरचीं टाकी फोडणें

(३) अभिमानः २३०–२३६

१ सर्व जग मरणभीतीनें वेदईश्वरवादींचें भजन करतें त्या वेदईश्वराचा मत्सर
२ संपत्तींत वाटा पडेल म्हणून बापाचा हि द्वेष.
३ अशी अहंमन्यता, माजोरीपणा म्ह.

अभिमान दृष्टांत—
पतंग — दिव्यानें चडपडणें
काजवा — सूर्याचा तिटकारा
टिटवी — समुद्राशीं वैर

× तात्पर्य आपणाखेरीज कोणी च न मानणे म्हणजे अभिमान.

× अतिमान पाठ सोडला.

(४) क्रोधः २३७–२४२

दुसऱ्याचें बरें पाहून (विद्या, सुख ऐश्वर्य इ.) भडकून जाणें ही मनोवृत्ति म्ह. क्रोध.

दृष्टांत—
१ तप्ततेलांत — थंड पाणी
२ चंद्रदर्शन — कोल्हा

३ सूर्योदय — घुबड

४ प्रभातकाळ — चोर

५ सर्पोदरांत दूध — विष

६ समुद्राचें अपरंपार
पाणी — वडवानळ

(५) पारुष्य २४३–२४५

मन — सर्पबिळ

डोळे — बाण

बोलणें — निखाऱ्याचा वर्षाव

इतर क्रिया — पोलादी करवती

— अशी भयंकर कठोरता तें पारुष्य

(६) अज्ञानं २४५-२५१

१ कर्तव्याकर्तव्य, पापपुण्य यांच्याविषयीं आंधळेपणा तें अज्ञान. दृष्टांत—

१ दगड — थंडउष्णभेद

२ जन्मांध — रात्रिदिवसभेद

३ आग — खाद्याखाद्यभेद

४ परिस — सुवर्णलोहभेद

५ पळी — भिन्नरसस्वाद

६ वारा — मार्गामार्गभेद

७ मूळ — स्वच्छास्वच्छभेद

(७) चाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरीम् २५२–२६४

१ हे आसुरीसंपदोष ६ च म्ह. थोडे दिसले तरी भयंकर मोठे आहेत

दृष्टांत —

१ सर्प लहान — विष भयंकर

२ तीन अग्नि – विश्वग्रासणारे

३ त्रिदोष – मरणकारण

२ या सहा दोषांची मनुष्याला अति भीति

दृष्टांत —

१ पापग्रहांची युति

२ निंदकाकडे सर्व पापें

३ मरणासन्नावर सर्व रोग

४ अशुभ दिवशीं दुष्ट योग

५ विश्वासानें चोराआधीन

६ श्रांताला महापुरांत

७ शेळीला सात इंगळ्या

३ हें दोष, जो मोक्षमार्गाचा कळ जाणूनबुजून नष्ट करतो व अधःपतित होतो त्याला च जडतात.

श्लो. ५ — (१) दैवी संपद्विमोक्षाय २६५

मोक्ष म्ह. सूर्योदय दैवी संपत् म्ह. उषःकाळ

(२) निबंधायासुरी मता २६६

(३) श्लो. उत्तरार्ध २६७–२७०

× आसुरी संपत्ति बंधनकारक खरी च पण जो ती स्वीकारील त्याला च.

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २७१–२७२

दृष्टांत–

रात्रीं निशाचर } व्यापार
दिवसामनुष्यादि }

(२) दैवो विस्तरशः प्रोक्तं २७४

× १३ व्या अध्यायांत विस्तारानें
(ज्ञानगुण) व इतरत्र हि दैवी
संपद्गुण सांगितलें.

(३) आसुरं पार्थ मे श्रुणु २७५-२८०

१ शरीराधाराशिवाय आसुरी संपत्
असूं शकत नाहीं. दृष्टांत—
वाद्याविण नाद, पुष्पाविण सौरभ

२ एखादा देह तिच्या ताब्यांत आला
कीं, ती त्यावर असामान्य ताबा
चालविते. म्हणून तो देह वाढविणें
म्हणजे आसुरी संपत्ति वाढणें

३ आसुरी प्राण्यांचें लक्षणकथन
—तात्पर्य – आसुरी संपद्वर्णन
म्हणजे आसुरी लोकांचें वर्णन

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २८१-२८४

प्रवृत्ति – पुण्यासंबंधी
निवृत्ति – पापासंबंधी
दृष्टांत—

१ कोशकीट } बाहेर जाणें / आंत जाणें

१ चोरा हातीं धन } परत मिळणें / विनाश

(२) न शौचं २८४-२८६

अशुचित्वाबद्दल दृष्टांत—-

१ कोळसा – काळेपणा सोडणें
२ राक्षस – मांसाला विटणें
३ मद्यपात्र – पवित्र होणें

(३) नापिचाचारः २८७-२८९

१ आचार—

१ विधी पाळणें

२ वडिलांचें अनुकरण करणें

३ शुद्ध वागणूक ठेवणें

—तीन्ही नाहीं

२ स्वैराचार दृष्टांत—

१ शेळीचें स्वैर चरणें

२ वाऱ्याचें ,, वाहणें

३ अग्नीचें ,, जाळणें

(४) न सत्यं तेषु विद्यते २८९-२९१

१ सत्य बोलणें तर नाहीं च, उलट सत्याशीं वैर

२ आसुरांत सत्य असंभाव्य. दृष्टांत—

१ विंचवानें गुदगुल्या अशक्य

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव २९२-२९४

१ आसुरांनीं वाईट केलें नाहीं तरी ते स्वभावतः दुष्ट. दृष्टांत—वक्र उंट

२ पुढील श्लोकांतील आसुरभाषणाला दृष्टांत — धुराड्यांतील धूर

श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २९५-२९८

१ जगन्नियंता ईश्वर

२ वेदांनीं दोषी ठरवलें तो नर्क व न्यायी ठरविलें तो स्वर्ग. भोगतो ही प्रतिष्ठा = व्यवस्था न मानणें.

× म्ह. कर्मविपाक न मानणें

३ याज्ञिक, पूजक, संन्यासी इ.

ईश्वरोपासक मूर्ख समजणें

(२) किमन्यत्कामहैतुकम् २९९–३०५

१ शक्य तितका कामोपभोग हें च पुण्य

व उपभोगासमर्थता हें च पाप.

२ इतर पापें निषिद्धें खोटीं व्यर्थ.

त्यांचा वाईट परिणाम नाहीं.

१ श्रीमंतास मारून लुटून

२ सबळानें दुर्बळास खाणें

३ परदारागमन

४ चोरीचें द्रव्य

(३) पुन्हां श्लो. पूर्वार्ध २०६–२०९

१ ईश्वर व कर्मविपाक खोटा कारण

दोन्ही आढळत नाहींत.

२ स्वर्गनर्कभेद हि खोटा कारण

दोन्हीकडे सारखा भोग

उर्वशी व कीटक

(४) अपरस्परसंभूतं ३१०–३१२

१ म्ह. स्त्रीपुरुषकामसंभूतं

२ दुसरी बाजू परस्परद्वेषानें नष्टता

(५) हें अमंगळ तत्त्वज्ञान बोलण्यानें क्लेश ३१३

श्लो. ९ — (१) अल्पबुद्धयः = अनिश्चित बुद्धि ३१४

(२) एतां दृष्टिमवष्टभ्य ३१५–३१७

× नास्तिकता व कर्मविपाक न मानणें

(३) श्लो. उत्तरार्ध ३१८–३२१

१ प्रभवंति क्षयाय जगतोहिताः ३१८–३१९

दृष्टांतः—

१ पाणी आटल्यानंतर माश्यांसाठीं कोळी

२ मरणकाळीं रोगोद्भव

३ विश्वनाशार्थ धूमकेतु

२ उग्रकर्माणः = अमंगळ, पाप

कर्माणः ३२०–३२१

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३२२

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३२३–३२४

काममाश्रित्य – कामाचा जिव्हाळा

जीवीं धरून

दुष्पूरत्वदृष्टांत – १ जाळें, २ अग्नि

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३२५–३२९

मोहदृष्टांत – हत्तीला दारू

असद्ग्राह = दुराग्रह

अशुचिव्रत = परपीडा, पाप, स्ववासना

विस्तार, दृष्टांत – स्वैर गाय

श्लो. ११ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३३०–३३३

चिंतेच्या अपरिमेयतेचें तुळनेनें वर्णन

खोली	पाताळ
उंची	आकाश
विस्तार	त्रिभुवन

× चिंताविषय– भोग

विषयध्यास

चिंताकाळ – मरणापर्यंत

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३३४–३३६

× कामोपभोग मुख्य स्त्रीविषयक घेतला

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३३७–३४१

× आशाबद्ध म्ह. विषयबद्ध

दृष्टांत – मासा

आशापाशशतबद्ध – नुसत्या विषयाशेनें

बद्ध दृष्टांत – कोशकीट

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३४२–३४७

× अन्याय–

१ फसवून मारणें

२ सर्वस्व लुटणें

३ अपाययंत्रें तयार करणें

दृष्टांत – पारधी

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३४७

वी उत्तरार्ध ओवी.

धनांतील आनंद

श्लो. १३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३४८–३४९

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३५०–३५१

(३) पुढील श्लो. प्रस्ताव

३५१ ओवी उत्तरार्ध

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३५२॥

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३५२॥–३५६

भोगी – इंद्रतुलना

सिद्ध – म्हणेन तें सिद्धीस जाणार
म्हणून.
बळवान् -- काळतुलना।

श्लो. १५ — (१) आढ्यः ३५७
× कुबेर लक्ष्मीपति तुलना
(२) अभिजनवान् ३५८
× ब्रह्मदेवतुलना
(३) कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ३५९
× ईश्वर हि सदृश नाहीं.
(४) यक्ष्ये ३६०
× अभिचारादिपीडक यज्ञाचा
पुनरुद्धार
(५) दास्यामि ३६१
× स्वस्तुतिगान करणारे व नाचणारे
त्यांस दान
(६) मोदिष्ये ३६२
अमली खाद्य स्त्रीभोग इत्यादि द्वारें
(७) इत्यज्ञानविमोहिताः (भावार्थ) ३६३

श्लो. १६ — (१) अनेकचित्तविभ्रांता ३६४
× चित्त = संकल्प
दृष्टांत – रोग्याची बडबड
(२) प्रसक्ताः कामभोगेषु ३६५--३६६
काम = आशा – दृष्टांत वावटळ
= कामना ,, आषाढमेघ
,, समुद्रलाटा

(३) मोहजालसमावृताः ३६७–३७०

× दृष्टांत -- १ कमळें काव्यावर ओरखडणें

२ दगडावर मडकें फुटणें

मोहवर्धन दृष्टांत – रात्रीं अंधार

विषयवर्धन तेथें पातकें

(४) पतंति नरकेऽशुचौ ३७०–३७४

× पापानें जिवंतपणीं च नरकवास

नरकयातनावर्णन

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३७५–३७६

× ढोंगी यजन–क्रिया

श्लो. १७ –– (१) आत्मसंभाविताः ३७७–३७८

× खोटेंच मोठेपण स्वीकारून

गर्वानें फुगणें . दृष्टांत — वेश्या

(२) स्तब्धाः ३७९

दृष्टांत — १ लोखंडी खांब

२ उंच खडक

(३) धनमानमदान्विताः ३८०–३८१

मानमदान्वित दृष्टांत — इतरांना

गवताहून हलके समजणें

धनमदान्वित — योग्यायोग्य विचाराकडे

न पाहणें

(४) यजन्ते नामयज्ञैः ३८२–३८४

(५) दंभेन अविधिपूर्वकम् ३८४–३८८

× अविधिपूर्वकम् — कुंडादि साधनें,

शास्त्रोक्त विधि नसणें

\+ अशा यज्ञाला येणार कोण या शंकेचें
निरसन व यज्ञामंत्रणकारण. फसवून
लोक आणणें त्यांच्याकडून आहेर
लुबाडणें. दृष्टांत — पेंढ्याचें वासरू
करून दूध काढणें.

श्लो. १८ — (१) अहंकारं ३८९–३९१

× मूळ अहंकाराला अधिकता —
नामयज्ञाच्या डांगोऱ्यानें
दृष्टांत — अंधाराला काजळपुटें
अहंकारपरिणाम — मूढता उद्धतता
अविवेकवर्धन

(२) बलं ३९२

बळाच्या अधिकपणाचा हेतु —
दुसऱ्याचें नांव न उरूं देणें = परपीडा

(३) दर्पं ३९३

अहंकारबळ = दर्पोद्भवकारण

(४) कामं क्रोधं ३९४

कामक्रोधाधिक्यकारण दर्प

(५) श्लो. पूर्वार्ध समग्र ३९४–३९७

× अहंकारबळदर्पकामक्रोधांचा जेथें
मेळावा तेथें हिंसेची अनर्थकारक
तयारी. रूपक —
उन्हाळा — अहंकार
अग्नि — बळ
वारा — दर्प
तेलतुपाचें कोठार — कामक्रोध

(६) मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तः ३९८–४००

१ जारणमारणसाधनार्थ स्वदेहपीडा
स्वतःच्या रक्तमांसाचा वेच
स्वतःचा देह जाळणें इ. कर्में
२ जारणमारणाचा परक्यावर प्रयोग
करून परपीडा
३ स्वपरदेहांत ईश्वर असल्यानें
ईश्वराला पीडा

(७) अभ्यसूयकाः ४०१–४०४
जारणमारणादि अभिचारांचा ज्यांच्यावर
परिणाम होत नाहीं त्यांची असूया म्ह.
निंदा.
जारणमारणांतून मुक्त = परमेश्वराला
आवडणारे– १ सती पतिव्रता २ साधुसंत
३ दाते ४ याज्ञिक ५ तपस्वी
६ संन्यासी ७ भक्त

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०५
(२) ,, उत्तरार्ध ४०६–४१३
१ आसुरी योनींत टाकण्यापूर्वीची प्रथम
पायरी– मनुष्यत्व काढून घेणें ४०६
२ आसुरी योनिलक्षण ४०७
तमोयोनि, क्लेश, अमांगल्य
३ क्लेशवर्णन व योनिदर्शन ४०८–४१३
१ आहार जेथें मिळत नाहीं
२ श्वासाला हि फुरसद नाहीं.
अशा स्थितींत अनंतकाल
योनिनिदर्शन – व्याघ्रवृश्चिकसर्प

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४१४–४१६

व्याघ्रादि योनींत हि जो थोडा

विश्राम तो हि ईश्वर काढून घेतो.

(२) ततो यान्त्यधमां गतिम् ४१६–४२०

अधमगतिवर्णन

१ निव्वळ तमस्वरूपता

२ निव्वळ पाप „

३ क्लेशपरिसीमा

(३) मामप्राप्यैवचा भाव ४२१–४२२

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४२३–४२४

× आसुरी षट्क त्याज्य

श्लो. २१ — (१) त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः

कामक्रोधस्तथालोभः ४२५–४३१

१ नरकः– रूपक ४२५–४२८

अमांगल्य सुगी

दुःख वाटाडे

पाप सभा

२ आत्मनाशः– ४४९

१ कष्ट

२ हानि

३ त्रिविधं नरकद्वारं ४३०–४३१

(२) तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ४३२

श्लो. २२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४३३–४३७

('उलट घेऊन एतैर्विमुक्तः कौंतेय

तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः)

१ त्रिदोषांसह कल्याण व कार्यसिद्धि
अशक्य. कारण—
१ यांच्यासह पुरुषार्थ अशक्य ४३३
२ हे कार्यसिद्धीला बाधक ४३६–४३७
दृष्टांत—
१ दगड बांधून समुद्रतरण
२ काळकूट खाऊन जगणें
२ यांच्यापासून आत्मार्थी साधकानें
सावध राहणें.

(२) एतैर्विमुक्तः कौंतेय आचरत्यात्मनः
श्रेयः ४३८–४४०
१ या तिहींपासून सुटल्यानें सुखलाभ
दृष्टांत—
१ त्रिदोषमुक्त शरीर
२ त्रिकुटीपासुन अलिप्त नगर
३ त्रितापापासून मुक्त अंतःकरण
२ सुखलाभानंतर मोक्षमार्ग व सत्संगलाभ

(३) ततो याति परां गतिम् ४४१–४४३
१ ततः = नंतर — सत्संग, सच्छास्त्र,
गुरुकृपेनंतर
२ याति परां गतिम् — आत्मानंद
आत्मस्थिति
संसाराहित्य

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४४४

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४४५–४४८
× शास्त्र = वेद

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४४९–४५४

× सिद्धि = मुक्ति
सिद्धीला नदीचें रूपक
सुख = ऐहिक भोग
परा गति = स्वर्ग

× कामादिकांच्या पाठीमागें लागणाऱ्या
शास्त्रविधि न मानणाऱ्यांना इहपरलोक
नाहीं. कारण — मृत्यु
दृष्टांत — माशाच्या लोभानें प्राणास
मुकलेल्या ब्राह्मणाची गोष्ट.

श्लो २४ — (१) तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ४५५–४५९

× शास्त्र = वेद, श्रुति
शास्त्रप्रमाण आत्मकल्याणार्थ

+ शास्त्रप्रामाण्यानें आपोआप कल्याण

दृष्टांत—
१ पतिनिष्ठ पतिव्रता
२ गुरुनिष्ठ शिष्य
३ दीपधारक

(२) कार्याकार्यव्यवस्थितौ ४६०

(३) ज्ञात्वा (शास्त्र) ४६१–४६३

ज्ञात्वा = १ निष्ठा ठेवून
२ श्रुतीला कधीहि न सोडणें
३ तिची सेवा करणें

× श्रुतीला माउलीची उपमा
अर्जुन धर्मानुज या दृष्टीनें श्रुति न
सोडण्याविषयीं विधान

(४) शास्त्रविधानोक्त कर्मकर्तुमिहार्हसि ४६६–४६८

× अर्जुनगौरव

सुबुद्धिरुपसमुद्रा, लोकसंग्रहसामर्थ्य इ. द्वारें

अध्यायोपसंहार ४६९–४७३

(१) षोडषोध्यायनिष्कर्ष ४६९

(२) सतराव्यांतील प्रश्न ४७०

(३) १७ व्या अध्यायांतील ४७१–४७३

प्रसंगनिवेदनाची तयारी व श्रवणावधानकृपा

इ. साठीं संतांना याचना

अध्याय १७

१७ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग १–३०

(१) श्रीगणेशस्वरूप श्रीगुरूंना नमन १–२०

१ श्रीगुरूंचा मुक्तिदायक प्रभाव १–३

विश्वापासून, मायेपासून, त्रिगुणापासून

सुटका

× शंकरतुलनेनें गुरु जड तरी माया

तरणार्थ हलके — कोटी

२ गणेशस्वरूपाचें विरोधाभासात्मक

वर्णन ४–८

सोंड – मूढांना वक्र ज्ञान्यांना सरळ

दृष्टि – लहान तरी उत्पत्ति

प्रलयसामर्थ्यानें मोठी.

कान – प्रवृत्ति–निवृत्ति उभय–

विरोधस्वरूप

तांडव – मायाविलास

३ गणेशस्वरूप गुरुसंबंधप्रभाव ९–११
गुरुसंबंध -- सर्व संबंध तुटणें
सर्वसंबंध तुटणें – गुरु जगबंधु
सर्व संबंधी भासणें
सर्वसंबंधी गुरु झाला कीं देहसंबंध
तुटणें, दुजेपणा पूर्ण नष्ट होणें.

४ गुरुप्राप्त्यर्थ भेदात्मक योगसाधनें
व्यर्थ १२–१३
मूर्ति पुढें ठेवतो त्याच्या गुरु
मागें राहतो.
जो ध्यान धरतो त्याच्या ध्यानांत येत
नाहीं. जो आत्मभावानें विसरतो
त्यावर च प्रेम

५ गुरुप्राप्त्यर्थ शब्दादि ज्ञानसाधनें
हि व्यर्थ १४
सर्वज्ञ पंडित गुरूला जाणत नाहीं.
वेदाची गुरूपर्यंत पोंच नाहीं.

× मुळ ओवी अशी -
तूंते सिद्ध चि जो नेणे ।
तो नांदे सर्वज्ञपणें ।
वेदांहीं येवढें बोलणें । नेघसी कानीं
पाहिजे अशी—
तूंते सिद्ध चि तो नेणें ।
जो नांदे सर्वज्ञपणें ।

६ गुरूच्या निर्गुणस्वरूपामुळें
स्तवनभजनसेवा अशक्य १५–१६

कारणें अनुक्रमें—

नांव च मौन १

सर्व दृश्य माया २

द्वैतानें सेवक होणें हा द्रोह ३

७ अद्वैतानें च गुरुलाभ जाणून समरसून

नमनस्वीकाराची प्रार्थना १७–१८

दृष्टांत — अन्नांत मीठ

८ नमन करून मिळालेली परिपूर्णता

व गीतार्थकथनप्रारंभ १९–२०

परिपूर्णतादृष्टांत—

रिकामा घट – समुद्रांत पूर्ण

वात – अग्नीनें दिव्य

(२) १६ व्या अध्यायाच्या शेवटीं केलेला

निर्णय व त्यावर अर्जुनमनांत

उद्भवलेला प्रश्न २१–३०

१ शास्त्राशिवाय कर्माचा प्रश्न कां सुटूं नये ?

२ शास्त्रानें कर्मनिर्णय फार कठिण

१ दृष्टांत— तक्षकफण्यांवरील मणि

सिंहाच्या नाकांतल्या केसांत ओंवणें

२ कारणें – १ शास्त्रांत एकवाक्यता

नाहीं. २ एकवाक्यता झाली तरी

त्याप्रमाणें करण्याला वेळ नाहीं.

३ शिवाय सर्वांना च हें साधणार

नाहीं.

श्लो. १ — (१) अर्जुन उवाच ३१–३४

× अर्जुनाला योग्य अशी ९ विशेषणें

(२) श्रीकृष्णाच्या बोलण्याविषयीं शंकाप्रदर्शन ३४

(३) ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य ३५–३९

ज्यांना शास्त्राभ्यास शक्य नाहीं

म्हणून जे शास्त्र सोडतात.

(४) यजंते श्रद्धयान्विताः ४०–४४

शास्त्र साध्य. त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवून

वागतात. दृष्टांत— १ अक्षर काढणें

२ लुल्यापांगळ्याचें गमन

व यजनपूजनादि करतात

(५) श्लो. उत्तरार्ध ४५

त्यांची सात्त्विकादि त्रिगुणांपैकीं कोणती गति ?

श्लो. २ — (१) श्रीभगवानुवाच ४६–४८

भगवंतांची तीन ओव्यांत विशेषणें

(२) श्लो. पूर्वार्ध ४९–५६

× शास्त्राभ्यासाची अडचण मान्य. पण

केवळ श्रद्धेवर विसंबणें सुरक्षित नाहीं.

कारण श्रद्धा स्वाभाविक च प्राण्यांमध्यें

त्रिधा आहे. त्यामुळें ती हीन हि होऊं

शकते. दृष्टांत—

१ ब्राह्मण — अंत्यजसंसर्ग

२ गंगाजळ – मद्यघटांत

३ चंदन - अग्निसंसर्ग

४ शुद्ध सोनें – हीणकस संसर्ग

(३) श्लो. उत्तरार्ध ५७–६५

× सत्त्वरजतम हे प्राण्यांच्या ठिकाणीं

जन्मजन्मांतरीं लागलेले च असतें.

देहनाशानें हे त्रिगुण नष्ट होत नाहींत.

दृष्टांत — वृक्ष – बीज ५७–६०

\+ सत्त्वामुळें मोक्षमार्ग लाभतो पण

रजतमाची अडचण ही आहे च ६१–६५

श्लो. ३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + यो यच्छ्रद्धः स

एव सः ६६–७१

१ त्रिगुणांवेगळी श्रद्धा जीवग्रामांत नाहीं ६६

२ सत्त्वानुरूपाश्रद्धा + यो यच्छ्रद्धः स

एव सः दृष्टांत—

उदक – जीवन सत्त्व

विषांत – मारक तम

मिर्च्यांत – तिखट रज

(२) श्रद्धामयोऽयं पुरुषः ७२

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७३–७५

श्रद्धेची चिह्नें – दृष्टांत –

१ फुलावरून झाड

२ बोलण्यावरून मन

३ भोगावरून पूर्वजन्म

श्लो. ४ — (१) यजंते सात्त्विका देवान् ७६–७७

(२) यक्षरक्षांसि राजसाः ७८

(३) श्लो. उत्तरार्ध ७९–८१

(४) श्लो. १ मधील प्रश्नाचें उत्तर ८२–९२

× सात्त्विक श्रद्धा असेल तर मनुष्य

तरतो. त्याला स्वतंत्र शास्त्राभ्यासाची

जरूर नाहीं. दृष्टांत–

१ प्रयत्नानें लावलेला दीप—त्यावरून अन्यदीप
२ एकानें बांधलेला वाडा - अन्यवस्तीकर
३ तळें बांधणारा — अन्य पाणी पिणारे
४ स्वयंपाक करणारा — अन्य खाणारे
५ गौतमाची गंगा — इतरांना उपयोग

श्लो. ५ — (१) अशास्त्रविहितं ९३-९४

× शास्त्र, शास्त्रज्ञ वडील यांची अवहेलना

(२) दंभाहंकारसंयुक्ताः तप्यंते ये तपोजनाः ९५-९८

× घोर तपोदाहरणें—

१ स्वपरदेहाचें रक्तमांस काढून यज्ञपात्र भरून आहुति देणें

२ नवसासाठीं मुलांचें बळी देणें

३ सात सात दिवस क्षुद्र देवतांसाठीं उपवास करणें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९९-१०३

× तमोगुणपरिणाम तसा च दुःखद दृष्टांत—

१ हस्तहीनानें नौकाश्रय सोडणें

२ रोग्याचा वैद्यविरोध व औषधत्याग

३ आधार देणाऱ्याशीं भांडण

(४) कामरागबलान्विताः चा भाव १०४

श्लो. ६ — (१) तान्विध्यासुरनिश्चयान् खेरीज सबंद श्लोक भावार्थानें १०५

(२) तान्विध्यासुरनिश्चयान् १०६-१०९

१ आसुरी वृत्ति जाणण्याचा हेतु ती वृत्ति टाळावी. दृष्टांत —

१ प्रेत घराबाहेर काढणें

२ अंत्यजाला दूर करण्यासाठीं दोन शद्ब बोलणें

३ मळ हातानें धुणें

२ आसुरदर्शन झाल्यास परमेश्वरस्मरण.

इतकी आसुरवृत्ति त्याज्य व जोरदार.

(३) पुढील श्लोकांतील ' आहार '

प्रस्ताव ११०-११९

१ सत्त्ववर्धक संगति व आहार

२ आहाराचें स्वभाववर्धनांत अनन्य महत्त्व दृष्टांत –

१ दारू इ. मादक आहारपरिणाम

२ अधिक अन्नसेवनपरिणाम

३ योग्य (अमृत) अन्नसेवनपरिणाम

४ विषसेवन मारक अन्नसेवनपरिणाम

३ आहाराचा स्वभावावर परिणाम –

आहार दृष्टांत— तसें भांडें

|

धातुरस

|

मनुष्यभावना

४ त्रिविध रसांचा त्रिविध परिणाम

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२०-१२३

× एक च आहार त्रिधा होण्याचें कारण

जेवणाराच्या रुचीप्रमाणें आहार. व
जेवणारा त्रिगुणयुक्त.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२४

श्लो. ८ — (१) श्लो. उत्तरार्ध १२५–१३०

× सर्व वर्णन फळाकडे नजर देऊन केलेलें आहे. सात्त्विक आहार म्हणजे फळाहार असें म्हणण्याचा स्पष्ट भाव दिसतो.

× फळवर्णन द्विविध अंतर्बाह्य.

आंतली स्थिति — मुख्यतः १२५–१२६
रसयुक्त, भरपूर रस रसें गाढीं १२८
मधुर, स्निग्ध १२७
बाहेरील स्थिति मुख्यतः १२७–१२८
मध्यम आकार

× मोठीं फळें बेचव असतात.

मृदु स्पर्श, ढिलीं — एकदम साल काढण्याजोगीं, वर द्रवभावयुक्त (म्ह. ताजीं) अग्नितापरहित (म्ह. सूर्यतापपक्क)

१ रस्याः १२६–१२८
२ स्निग्धाः १२६–१२७
३ स्थिराः १३०

आणि मुखीं जैसीं गोडें । तैसी चि आंतुलीकडे । (गोड रस जिभेवर टिकतो, स्थिरावतो, तशीं च पोटांत टिकाऊ)

४ ह्याः १३०

(२) आयुः १३२

× मेघ–नदी–दृष्टांत

(३) सत्त्व १३३

× सूर्यदृष्टांत

(४) बळ १३४

(५) आरोग्य १३४–१३५

(६) सुखप्रीतिविवर्धनाः १३६

प्रीति = आनंद

(७) सात्त्विक आहार अंतर्बाह्य उपकारक १३७

(८) पुढील श्लोकोपक्रम १३८

श्लो. ९ — (१) आहारा राजसस्येष्टाः

कटु १३९

(२) लवण १४०–१४१

× कणकेंतल्या पाण्याइतकें, लवणाबरोबर इतर हि क्षार.

(३) अत्युष्ण १४१–१४२

× ऊन अन्न चांगलें या निमित्तानें अत्युष्ण उदा. – ज्यानें वात पेटेल.

(४) तीक्ष्ण १४३

× पहारीचा दृष्टांत

(५) रूक्ष १४४–१४५

× रूक्ष = जिह्वादंश, राखेचा दृष्टांत.

\+ दांत कडकडा आदळतील इतकें कडक

(६) विदाहिनः १४६–१४७

× मोहरी फासून गरम. आगीशी तुलना

(७) दुःखशोकामयप्रदाः १४८–१५२
१ शोक या पाठाबद्दल बहुधा 'शोष'
पाठ घेतलेला दिसतो. भयंकर
आग होऊन शोष पडून पाणी प्यावें
लागणें १४८–१४९
२ आमय १५०
× काळसर्पउपमा
३ दुःख १५१
× परिणाम दुःख
४ उपसंहार १५२
(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव १५३
× किळसवाणा तामस आहार

श्लो. १० — (१) यातयामं उच्छिष्टं १५४–१५५
× म्हशीच्या अंबोणाचा दृष्टांत
(२) गतरसं १५६–१५७
× गतरस = अर्धवट शिजलेलें
किंवा करपलेलें
(३) श्लो. पूर्वार्ध + उच्छिष्टं १५८–१६१
१ पर्युषितं — चांगलें ताजें
अन्न घाण करून खाणें दृष्टांत – वाघ
२ गतरसं – १५६–१५७ शिवाय
दुसरा अर्थ – नीरस, कोरडें
३ पूति = किडे असलेले सडलेलें
४ उच्छिष्टं = पोराबाळांनीं चिवडलेलें
दृष्टांत – बोडण

(४) अमेध्यं १६२-१६३

× यातयामं पासून उच्छिष्टापर्यंतच्या
आहारानें हि तामसाला संतोष नाहीं.
निषिद्ध आहार म्हणून तो करतो.

(५) तामसाप्रियभोजनं १६४

(६) तामसभोजनअविलंबफल १६४-१६८

१ पापप्राप्ति २ यातनाप्राप्ति
दृष्टांत- शिरच्छेदयातना, अग्निप्रवेश
यातना

३ तामसअन्नपरिणाम तामसतेपासून
भिन्न नाहीं.

(७) पुढील यज्ञविवरणप्रस्ताव १६९-१७०

श्लो. ११ — (१) अफलाकांक्षिभिः १७१-१७३

× आत्महिताखेरीज कोणत्या हि
फलाकडे दृष्टि नसणें. दृष्टांत-
१ पतिव्रता – पति
२ गंगा – समुद्र
३ वेद – आत्मदर्शन

(२) यष्टव्यमेवेति मनःसमाधाय १७४-१७५

× मनःसमाधाय – तनमनधनानें
यज्ञांत तल्लीनता, फलेच्छा वैराग्य
दृष्टांत— झाडाच्या मुळाचें पाणी.

(३) यज्ञाची एवढ्यानें च परिपूर्णता १७६

× मुळांत हा श्लोकभाव नाहीं. ज्ञानदेव
विधिविधानाला गौणत्व देतात हें येथें
दिसून येते.

(४) विधिदृष्टः १७७-१८१

× विधि म्ह. वेदशास्त्र पाहण्याला दृष्टांत—
१ आरसा व स्वरूप, २ दिवा – रत्न,
३ सूर्योदय – उद्दिष्टमार्ग

(५) यः इज्यते १७९-१८२

यज्ञसामुग्रीचें यथायोग्यत्व अधिक
शोभादायक

(६) फलाशारहित यज्ञ तो च सात्विक १८३-१८४

× ज्ञानदेवांचा निर्णय. दृष्टांत —
तुळशीचा प्रतिपाळ

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १८५-१८७

× फलाभिलाष - स्वर्गादि
दंभ – कीर्ति
दृष्टांत – श्राद्धाला राजाला आमंत्रण

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८८

श्लो. १३ — (१) विधिहीनम् १८९-१९१

दृष्टांत – १ पशुपाक्षिविवाह
२ वाऱ्याला वाट ३ मरणाला मुहूर्त
४ अग्नीला निषिद्ध पदार्थ ५ माशीला
अन्नाचा विधिनिषेध

× तामसयज्ञकारण – आग्रह

(२) असृष्टान्नं मंत्रहीनं १९२

(३) अदाक्षिणं श्रद्धाविरहितं १९३-१९४

× ब्राम्हण विरक्त त्यामुळें असल्या
यज्ञांत दक्षिणार्थ ते जाणें अशक्य

परंतु लोभीजन अशा यज्ञांत जाऊन
तामसाला लुटतात. दृष्टांत—
बेवारशी घर वाटेल तो लुटतो.

(४) यज्ञं तामसं परिचक्षते १९५

(५) पुढील तपप्रस्ताव १९६–२००

१ तप हि त्रिविध व पापपुण्यकारक
दृष्टांत– गंगेचें पाणी

२ त्रिधा तप सांगण्यापूर्वी तपस्वरूप
कथन – शारीर, मानसिक, वाचिक

श्लो. १४ — (१) देवपूजनं २००–२०४

× पाय– शंकर विष्णु आवडत्या देवता
यात्रेसाठीं नेहमी तयार

हात– देवपूजा, देवशृंगार, देवसेवा
करण्यासाठीं नेहमी सिद्ध.

शरीर– देवतादर्शन होतांच लोटांगण

(२) द्विजपूजनं २०५–२०७

× १ द्विज = सदाचारी द्विज
पूजन = सेवा

२ आर्तसेवा

३ मातापितरांची सेवा – शरीर ओंवाळून
टाकणें

आर्त आणि मातापितरें मुळांत नाहींत.

(३) गुरुपूजनं २०८

संसारशीण शमविणारा ज्ञानदानी
सकरुण – गुरु

(४) प्राज्ञ पद गाळलें.

× गुरूनंतर कोणाचें हि पूजन नाहीं.
(५) शौचं २०९
× देहजाड्य नष्ट करणें रूपक :—
स्वधर्म – अग्नि, देहजाड्य – हीण
आवृत्ति – पुट
(६) आर्जवं २१०
१ भूतमात्रीं नम्रता २ परोपकार व सेवा
३ स्त्रीविषयीं संयमन
(७) ब्रह्मचर्य २११
× जन्मापासून स्त्रीविषयस्पर्शत्याग
(८) अहिंसा २१२
× भूतमात्र म्हणून तृणाला हि
न दुखविणें
(९) 'शारीर' नामकारण २१३–२१४
(१०) वाङ्मयतपप्रस्ताव २१५

श्लो. १५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २१६–२२०
१ अनुद्वेगकरं वाक्यं २१७
दृष्टांत – कोळंब – परीस
२ सत्यं – मागें १६. २ मध्यें
विस्तार केल्यामुळें येथें गाळलें
३ प्रिय – सुखकारक २१७
गोड २१९
अमृतदृष्टांत २२०
४ हितं– १ सर्वांना हितकारक. दृष्टांत–
झाड २१८
२ हितकारक म्हणजे आत्माहितकारक

अविवेकहारक २२०

दृष्टांत गंगा २१९

(२) श्लो० उत्तरार्ध २२१–२२३

× कोणी विचारलें तर वरील-
प्रमाणें बोलणें नाहीं तर
स्वाध्याय म्ह. (१ स्वाध्यायाची
अखंडता) २ स्वाध्यायस्वरूप –
१ वेदाभ्यास किंवा २ नामजप

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव २२४

श्लो. १६ — (१) मनप्रसादः २२५-२२७

× विकल्प सोडून केवळ स्वस्वरूपीं
मन राहणें म्हणजे मनप्रसाद. दृष्टांत—
१ तरंग सोडून सरोवर
२ मेघ ,, आकाश
३ साप ,, चंदनोद्यान
४ कला ,, चंद्र
५ काळजी ,, राजा
६ मंदर ,, क्षीरसमुद्र

(२) सौम्यत्वं २२८–२३१

× १ स्वतःचें अस्तित्व परक्याला दुःखदायक
न होणें दृष्टांत—
१ तापाविण प्रकाश
२ व्याख्या ,, रस
३ पोकळी ,, आकाश
२ स्वतःचें अस्तित्व च वाणूं नाहींसें होणें
दृष्टांत— थंडीमुळें बधिर अवयव

३ मनाच्या निष्कलंक सौंदर्याची प्रतीति
चंद्रदृष्टांत – सौम्य = चंद्रवत्
४ सौम्यत्वकारण –१ वैराग्यकष्ट जाऊन
तें सहज होणें २ मनाची धावाधाव
नाहींशी होणें

(३) मौनं ४३२

× मनाच्या निश्चल अवस्थेनें वाणीचें
शास्त्राभ्यासकार्य संपलें. त्यामुळें मौन.

(४) भावसंशुद्धिः आत्मविनिग्रहः २३३–२३५

× आत्मलाभामुळें मनोभावशुद्धीकरण व
इंद्रियनिग्रहकार्य उरत नाहीं. म्हणजे
स्वाभाविक भावसंशुद्धि व आत्मनिग्रह
हा स्वतंत्र अर्थ.

(५) तपोपसंहार २३६–२३८

(६) त्रिगुणभेदानें तपकथनार्थ उपक्रम २३९

श्लो. १७ — (१) संपूर्ण श्लोक २४०–२४१

× श्रद्धया परया – पूर्ण श्रद्धा
म्हणजे पूर्ण सत्त्वशुद्धि व पूर्ण
आस्तिक्यबुद्धि

श्लो. १८ — (१) सत्कारमानपूजार्थं २४२–२४५

× केवळ स्वतःच्या सत्कारमानपूजेसाठीं

(२) तपो दंभेन चैव यत् क्रियते
तदिह प्रोक्तं राजस २४६–२४७

× दंभार्थदृष्टांत – विद्रूपाचा झकपक
पोषाख.

शरीरवाणी यांना तपाचा मुलामा
मनाला तपाचा मुलामा शक्य नाहीं.

(३) चलं २४८–२४९

× चल = निष्फळ दृष्टांत–

१ पहुरणी रोगाची गाय व्याली
तरी दूध देत नाहीं.

२ उभें पीक गुरांनीं खाल्यास
निष्फळ

(४) अध्रुवं २५०–२५२

× तप निष्फळ पाहतां च करणारा
मध्यें च सोडून देतो. म्हणून अध्रुव.
दृष्टांत – अकालाभ्र.

(५) तामसतपप्रस्ताव २५३

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २५४–२५८

× आत्मपीडा = शरीरपीडा

+ पीडेचे अघोर प्रकार–

१ पंचाग्निसाधन २ अग्निभक्षण
३ अंगाभोंवती आग पेटवणें
४ डोक्यावर
गुग्गुळ जाळणें ५ पाठीला गळ टोंचणें
६ शरीर होरपळवणें ७ श्वासरोध
८ उपवास ९ उलट टांगून धूम्रपान
१० गळ्याएवढ्या थंडगार पाण्यांत
उभे राहणें ११ मांसाचे लचके तोडणें

(२) परस्योत्सादनार्थं २५९

(३) सर्व श्लोकभाव २६०–२६२

× स्वदेहपीडक व परनाशकतपदृष्टांत—
वरून गडाडलेला धोंडा.
(४) त्रिधा तपोपसंहार २६३
(५) त्रिधा दानोपक्रम २६४-२६५

श्लो. २० — (१) दानं २६६
× स्वधर्मानें मिळविलेंलें च दान
करतां येईल.
(२) देशे काले च पात्रे च २६६-२७४
देशकालपात्रदुर्लभता. दृष्टांत
उत्तम बीं – क्षेत्रदुर्लभता
हिरा – कोंदणदुर्लभता
हिऱ्याचा दागिना— सुंदरांगदुर्लभता
२ योग्य देशकालपात्र हें भाग्य २६९-२७०
दृष्टांत— सण— प्रियमित्र— संपत्ति
३ योग्य देशकालपात्र २७१-२७४
× देश – कुरु, काशी इ. क्षेत्र
= पवित्र स्थळ
काळ – दर्शपौर्णमासी इ. पवित्र शुध्द
काळ
पात्र – सदाचारी, ज्ञानसंग्रही, पवित्र,
ब्राह्मण.
(३) दातव्यमिति २७५-२७७
× देण्याची पद्धति – आपली मालकी
दातव्य – दुर करून दृष्टांत – स्त्री-पत्यर्पण
ज्याचें त्याला देणें. हडपेकरी-तांबूल
दातव्य – देण्याची वस्तु भूमि, धन इ.

दातव्य = देणें च आहे, घेणें नाहीं
फलाकांक्षावर्जित.
पुढील श्लोकांत (फलाकांक्षादान)

(४) अनुपकारिणे २७८-२८२

× दानपात्र प्रत्युपकार करूं शकणार नाहीं
असें हवें. दृष्टांत —

१ आकाशाला हाक – उत्तर नाहीं.
२ भलतीकडे दृष्टि– आरशांत प्रतिबिंब नाहीं.
३ पाणथळ जागेवर चेंडू– उशी नाहीं.
४ मोकाट गुराला चारा – फळ नाहीं.
५ कृतघ्नाला देणगी ,, ,,

× मी दाता व हा घेता असा हि
भाव मनांत न आणणें

(५) तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २८३-२८४

श्लो. २१— (१) यत्तु प्रत्युपकारार्थं २८५-२८८

दृष्टांत —

१ दुभत्यावर दृष्टीनें गाय चारणें
२ आहेरासाठीं आमंत्रण
३ परत करील म्हणून व्रतस्थाकडे वाण
४ बक्षिस घेऊन काम करणें
५ पैसे घेऊन – औषध देणें

(२) फलमुद्दिश्य वा पुनः २८९-२९२

× दान घेणारा परत देऊं च शकणार नाहीं
अशा स्थितींत क्षुद्र दानानें स्वर्गादि
फलेच्छा.

(३) दीयते च परिक्लिष्टं २९२

× क्षुद्र दान देऊन पुन्हां सर्वस्व
गेल्याप्रमाणें क्लेश.

(४) तद्दानं राजसं स्मृतम् २९३

श्लो. २२ — (१) अदेश २९४

म्लेच्छस्थान, अरण्य, राहुटी, चव्हाटा

(२) अकाळ २९५

संध्याकाळ रात्र
चोरीच्या द्रव्यदानाला अनुकूल समय

(३) अपात्रेभ्यश्च दीयते तत्तामसमुदाहृतम्
२९६, २९९

× भाट, गारुडी, वेश्या,
जुगारी, चेटकें २९६
दानाचें वातावरण. दानकाळची
वैषयिक मनस्थिति २९७–२९९
वेश्यानृत्य, तोंडपुजे, पुष्पवासादींनीं
विषयोन्माद
जगाला नागविलेली संपत्ति देणें.

(४) असत्कृतं ३००-३०४

× योग्य देशकाळपात्र लाभले तरी
पात्राचा असत्कार — नमस्कार,
अर्घ्यपाद्य, आसन इ. न देणें

(५) अवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ३०५–३०७

क्षुल्लक देणें, अरेतुरे अपमान करणें,
दिलेल्याविषयीं वारंवार बोलून दाखविणें

(६) रजतमनिरासानें च सत्वप्राप्ति
म्हणून रजतमवर्णन ३०८–३१६

दृष्टांत —

१ संमद पिटाळून – गुप्त ठेवा

२ धूर सोसून दिव्याची वात पाजळणें

३ दिवसरात्रीचा त्याग – संध्याप्रत्यय.

(७) सत्वग्रहणोपदेश ३१७–३१८

(८) सत्वानें मोक्षमार्ग मोकळा पण प्रत्यक्ष
मोक्षार्थ ' आणखी कांहीं ' तरी लागतें.
(पुढील श्लोकप्रस्ताव)

१ सत्वानें मोक्षप्राप्तीचा मार्ग मोकळा
दाखविण्यासाठीं दृष्टांत– सूर्य.

२ सत्वाशिवाय आणखी कांहीं पाहिजे
दृष्टांत – चोख सोनें – नाणें.
निर्मळ पाणी – पवित्रता
साधी नदी – समुद्रप्रवेश

(९) अर्जुनौत्सुक्य व विनंति
(पुढील श्लो. प्रस्ताव) ३२६–३२७

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३२८–३३३
ब्रह्मणः त्रिविधः निर्देशः ३२७–३३१

× ब्रह्मनामकारण – वास्तविक ब्रह्माला
नांव नाहीं. परंतु मायारात्रींत ओळख-
ण्याची खूण. दृष्टांत – बालक.

× स्मृतः (दृष्टः) – वेदांनीं मंत्र पाहिला.
मंत्रदर्शनकारण अद्वैताचा व्यक्तानुभ
यावा.

(२) मंत्रज्ञानदुर्लभता ३३४

(३) मंत्रगौरव ३३५–३३८

× ब्रह्मदेवाला या मंत्रसामर्थ्याखेरीज
सृष्टि उत्पन्न करतां येईना
या मंत्रांच्या एका च आवर्तनानें
ब्रह्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न केली.
— मुळांत नसतां मंत्रगौरवार्थ
मध्यें ब्रह्मदेवाला आणून श्लोकाची
जुळणी केली.

(४) श्लो. उत्तरार्ध ३३९–३४०

× अपरंपार लोक व त्रिभुवननिर्मिति
मुळांत नाही. मुळांतील आधारानें
विस्तार.

(५) ॐ तत्सदिति ३४१–३४३

(६) सात्त्विक कर्म या त्रिविध मंत्रानें
कैवल्यप्राप्ति करून देईन पण
त्याचा विनियोग माहीत पाहिजे.
(पुढील श्लोकप्रस्ताव) ३४४–३४३
विनियोगाशिवाय उपयोग नाहीं
याला दृष्टांत—
१ कापसाचे अलंकार २ साधुजनातिथ्य
३ दागिने घालणें ४ अन्न, भूक जवळ
परंतु मुख उपाशी ५ तेल वात
अग्नि जवळ परंतु दिवा लावण्याचा
विनियोग माहीत नाहीं.

श्लो. २४ — (१) तिन्ही अक्षरांची कर्मांच्या
आदिमध्यावसानीं योजना ३५४

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३५७–३६४

(३) श्लो. पूर्वार्ध ३५७–३६४

× ॐकार आधीं मनांत ठसविणें
मग उच्चार

\+ कर्मारंभीं प्रणवाधार ३५८–३६०
दृष्टांत—
१ अंधारांत दिवा
२ अरण्यांत बलिष्ठ साथी
यज्ञदानतपक्रिया ३६१–३६४

× यज्ञद्वारा संसारमोहत्याग
दान — न्यायानें मिळविलेल्याचें
तप — चांद्रायणउपवासादि

(४) बंधक कर्में च ॐकारानें
मोक्षकारक ३६५–३६७
दृष्टांत — जमीनीवर होडी
ओझें, पाण्यांत तारक.

× हे मुळांत नसलेलें विवेचन.
ज्ञानदेव च याला विस्तार म्हणतात.

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३६८
तत्कारप्रयोग
फलेच्छा टकूं पाहील म्हणून

श्लो. २५ — (१) सर्व श्लोक ३६९–३७२

× ‘ तत् ’ चें ब्रह्मरूपानें ध्यान व उच्चार

\+ सर्व क्रियेसकट फळ ‘ तत् ’ ब्रह्मार्पण.
‘ न मम ’

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३७३–३७९

× ॐकार व तत्कारार्पण या दोहोंनीं
कर्म ब्रह्मरूप झालें तरी कर्ता शिल्लक
उरतो च. दृष्टांत —

पाण्यांत मीठ उरलें तरी क्षारता शिल्लक.
संसारनिरास होऊन कर्तृत्वाभिमानानें
वेगळें राहिलेंलें ब्रह्म आत्मत्वानें
प्रत्ययास येण्यासाठीं ‘ सत् ’ शब्द.
ॐ तत् नें ब्रह्ममय केलेंलें कर्म
= प्रशस्त कर्म त्याला च सत्
म्हणतात (पुढील श्लोकातील हा
भाग)

श्लो. २६ — (१) या श्लोकावरील टीका स्वतंत्र
आहे. श्लोक सोडून च दिलेला आहे.

(२) सत् शब्दानें नामरूपात्मक जग
जाऊन नित्य आत्मरूपप्रकटीकरण.
दृष्टांत – सोनें – नाणें ३८०–३८१

(३) सत् तत्त्वानें प्रशस्त कर्म ब्रह्मरूप
होतें. हा सत् शब्दविनियोग ३८२–३८६

× ‘ सत् ’ तत्त्ववर्णन–
जेथें अनित्य जगत् नाहीं.
ज्याची आत्मरूप लाभानें च ओळख.
हे बोलणें देवाचें च.

श्लो. २७ — (१) हा श्लोक हि केवळ भावार्थानें
घेतल्यासारखा दिसतो. ३८७–३९१

(२) ' सत् ' शब्दाचा आणखी एक
उपयोग — ३८७–३९२

× कोणत्या हि कारणानें सत्कर्मांत
व्यंग निर्माण झालें तर तें पूर्ण
करणें. दृष्टांत—
औषध – रोग्यास रोगमुक्त

(३) चुकीमुळें कर्म विधिनियमांना
ओलांडतें तेव्हां ॐकार च कर्माला
निर्मळपणा आणतो ३९३–३९९
दृष्टांत —
लोखंडाला परीस
आहोळाला गंगा
मृताला अमृत

(४) ॐ तत्सत् नामगौरव ४००–४०१
(ॐ तत् सत् चा उपसंहार)
१ हें नाम परब्रह्म
२ परब्रह्मसाधक
३ परब्रह्मसामर्थ्यदर्शक
४ स्वाधार दृष्टांत – सूर्य आकाश
५ हें नाम केवळ त्रिवर्ण नव्हेत.
याच्या प्रभावानें यज्ञदानतपें
उणीं पुरीं कशीं हि ब्रह्मरूप च
होतात. दृष्टांत—
१ परिसाच्या कसोटीवरील सोनें

२ समुद्राला मिळणाऱ्या नद्या

(५) पुढील श्लोकोपक्रम　　४११-४१३

× या नामावर श्रद्धा ठेवल्याचें फळ—

जन्मबंधनाश, कर्मांत वेदानुष्ठानलाभ

श्लो. २८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध　　४१४-४१६

× अश्रद्धेनें केवढें हि मोठें यज्ञदानतप

असो – (पुढील अंकांत वाक्य पूर्ण)

(२) असदित्युच्यते पार्थ　　४१६-४१८

– तें वाया च. दृष्टांत –

१ खडकावरचा पाऊस

२ राखेंतली आहुति

३ सावलीला आलिंगन

४ आकाशाला मारलेली चपराक

(३) न च तत्प्रेत्य नो इह　　४१९-४२२

दृष्टांत —

१ पाण्यांत दगडाचे गोटे

तेल नाहीं – पेंड नाहीं.

२ पदराला खापरी बांधली

या देशांत परदेशांत मोल नाहीं.

अध्यायोपसंहार　　४२३-४३३

(१) श्रीकृष्णभाषणानें अर्जुनानंदमग्नता.

दृष्टांत चंद्र　　४२३-४२४

(२) अर्जुनाचें अपूर्व भाग्य व अर्जुनामुळें

संजय व धृतराष्ट्रभाग्य　　४२५-४३२

× युद्धाच्या वेळीं ब्रह्मानंद ही अपूर्वता.

अर्जुनाची व्यासांशीं तुळना
धृतराष्ट्रभीतीनें संजयाचें बोलणें
आवर्तें व अर्जुनप्रश्नास सुरवात.

(३) पुढील अध्यायसूचना ४१२–४१३
ज्ञानदेवांचें संजयानुसरण

अध्याय १८

१८ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग १–८६

(१) श्रीगुरुस्वरूप परमेश्वराचा जयजयकार १–१०

१ स्तोत्रानुकूल समासरचना व शब्दालंकार

२ ‘ जय जय देव ’ पालुपद

३ या च धर्तीचें स्तोत्र अध्याय १० व्या प्रारंभीं

४ पहिल्या पांच ओंव्यांत ‘ ळ ’ ची सर्व यमकें
व ळ चें आधिक्य

५ एकूण ३७ विशेषणें

६ देवाचें ईशित्व, भक्तवात्सल्य, भक्तानिष्टनाश
भक्ताभीष्टप्रदत्व — या चार गुणांना
अनुसरून सर्व विशेषणें

देवाचें ईशित्व —

१	निर्मळ	ओवी १	८	एकरूप	ओवी ८
२	प्रबळ	,, २	९	अद्वितीय	,, ९
३	सकळ	,, ३	१०	श्रीगुरु	,, १०
४	निश्चळ	,, ४	११	कलितकाळ	,, ३
५	निष्कळ	,, ५	१२	कळातीत	,, ३
६	स्वप्रभ	,, ६	१३	जगदुन्मीलना	,, ४
७	विशुद्ध	,, ७	१४	जगदंबुद	,, ६

१५	मुक्तोद्धृता	,,	६	१८	भजनीय	,,	५
१६	मायागम्य	,,	९	१९	परिणतो	,,	९
१७	मूळभूत	,,	५				

भक्तवात्सल्य—

१	निजजनाखिल	ओवी	१
२	विगतविषय	,,	३
३	दयार्णव	,,	७
४	भक्तभाव	,,	८
५	विजजनाजित	,,	९

भक्तानिष्टनाश—

१	जन्मजरादळ	ओवी	१
२	विदळितामंगळ	,,	२
३	चळितचित्तपान	,,	४
४	नित्यनिरास्ताखिळ	,,	५
५	भवध्वंस	,,	६
६	शमदममदनमद	,,	७
७	विद्वुदयोद्यान	,,	७
८	अतिकृतकंदर्प	,,	८
९	तापापह	,,	८

भक्ताभीष्टप्रदत्व —

१	निगमागमद्रुमफळ	,,	२
२	स्फुरदमंदानंद	,,	५
३	अकल्पना	,,	१०
४	स्वसंविद्रुम	,,	१०

× विशेषणांत पुढील ठिकाणीं कार्यकारणभाव दिसतो —

जय जय देव प्रबळ
विदळितामंगळकुळ १
जय जय देव निश्चळ
चळितचित्तपानतुंदिळ २

(२) गुरुचें स्तोम किती हि केलें तरी त्याचें योग्य स्तवन होत च नाहीं. तथापि गुरु-स्तवन केल्याशिवाय राहवत नाहीं.

दृष्टांत— ११–१८

१ समुद्र – चंद्र
२ चंद्र – चंद्रकांत
३ वसंत – वन
४ सूर्यकिरण – पद्मिनी
५ पाणी – मीठ

(३) गुरुस्तुति अशक्य कारण स्तुत्यर्थ भेदभाव करावा लागतो. व त्यांत गुरूला दोष येतो ही अडचण १९–२४

दृष्टांत—

१ मोती फोडून सांधणें
२ मायबापउपमा – मुलाच्या उपाधीची अडचण
३ सेवक – गुरुपणाची उपाधी
४ आत्मा – अलग काढल्याचा दोष

(४) गुरूची खरी स्तुति, पूजा व सन्निधि निराळी च असतां ही स्तुति सहन करण्याबद्दल विनंति २४–२६

× खरी स्तुति इ. — मौन — स्तुति,
कर्माभाव — पुजा, लय — सान्निध्य

(५) गीतार्थविवेचनार्थ प्रार्थना. त्यावर
गुरुवार, तो च प्रसाद, ग्रंथविवरणारंभ २७-२९

(६) सबंद गीतामंदिराचा १८ वा अध्याय
हा कळस ३०–४४

१ × कळस म्हणजे पूर्णता. या अर्थानें
१८ वा अध्याय सर्वगीतार्थविवेचक
रूपकः— गीता — रत्नप्रासाद
१८ अध्याय — अर्थरूप चिंतामणिकळश

× लौकिक रूढीनें १८ वा अध्याय
गीतार्थविवेचक
देवळाचा कळस पाहिला कीं
देऊळ पाहिलें,
पंढरपूरची ही रूढी !

२ सबंद गीतामंदिररूपक—
व्यास — मंदिर बांधणारे (सूत्रकार)
वेद — रत्नगिरि
उपनिषदें — वेदरत्नगिरीवरील माळजमीन
(खणून साफ केलेली)
धर्मार्थकाम — खणतांतले दगडगोटे
महाभारत — या दगडांचा जमिनीभोवतीं
बांधलेला प्राकार
आत्मज्ञान — उत्तम चिरे
कृष्णार्जुनसंवाद — चिऱ्यांची घडण

निवृत्ति – दारी
सर्व शास्त्रें – पूरणी (पर)
मोक्षमर्यादा – आकार
१५ अध्याय – १५ मजले
१६ वा अध्याय – घुमटाच्या
गळपणयाचा थाट
१७ ,, ,, – कळसाची बैठक
१८ ,, ,, – कळस
व्यासकृत गीता – ध्वज
इतर अध्याय तुलना—
इतर अध्याय मजले – १८ वा त्यांचें पूर्णत्व
,, ,, ,, प्रकटत्व

(७) गीतामंदिरांत भिन्न अधिकारी अशा
सर्वांना सारखाच लाभ ४५–४९
भिन्न अधिकारी—
पाठक – बाहेरून प्रदक्षिणा करणारे
श्रावक – आंत बसणारे
अर्थज्ञ – गाभाऱ्यांत शिरणारे
अर्थज्ञान्यांना परमेश्वराशीं सारूप्य
तरी सर्वांना च सारखा मोक्ष. दृष्टांतः—
थोरांकडील जेवणाची पंगत

(८) सबंद गीतेंत श्लोक अध्याय वेगळे तरी
अर्थ एक च ५०–५८
वेगळेपणा चरणभेदानें व अध्यायक्रमानें च
फक्त. दृष्टांत— ५०–५४
१ गंगायमुनेचें पाणी

२ अर्धनारीनटेश्वररूप
३ चंद्राच्या वाढत्या कळा
एकता अर्थसिद्धींत प्रतिपादनांत ५५–५८
दृष्टांत—
१ पाळेंत रत्नमणि भिन्न – दोरी एक च
२ मोत्यांचा समुदाय – दागिना एक च
३ फुलें फुलांचे सर भिन्न – सुवास एक च

(९) १७ व्यांतून १८ व्याची उत्पत्ति ५९–७५
(कारण १ लें)
१ सतराव्याच्या शेवटचें भगवद्वचन ६०–६१
२ त्याच्या अर्जुनमनावर परिणाम—सामान्यतः ब्रह्मनामाचें आकलन होणें, रजतम दूर होणें व यथासांग कर्म घडणें कठीण. दृष्टांत—
१ हत्याराचा आलिंगन
२ नागिणीला खेळविणें
३ तेंव्हां कर्मापेक्षां संन्यास त्याग यांचा आश्रय केल्यास उत्तम, म्हणून तत्संबंधीं अर्जुनप्रश्न. त्याचें १८ व्यांत उत्तर.
× संन्यासत्यागगौरव ७०–७१
एक अध्याय दुसरा अध्याय
जन्यजनकसंबंध ७५

(१०) १७ व्यांतून १८ व्या अध्यायाच्या उत्पत्तीचें कारण २ रें. वास्तविक सर्व कांहीं समजलें असून कृष्णाकडून ज्ञानोपदेश पुन्हां सुरू व्हावा या हेतूनें त्यागसंन्यासप्रश्नाचें अर्जुनानें निमित्त केलें ७६–८६

कारण १ – प्रेमाची रीत – प्रेमाला पुरें
असें कधीं वाटत नाहीं. दृष्टांत –
वासरूं – गाय.
कारण २– ज्ञानसुखानुभव थांबल्यामुळें
पुन्हां सुरूं करण्यासाठीं. दृष्टांत– आरसा
× अर्जुनप्रश्नानें १८ व्या अध्यायाच्या
निमित्तानें सबंद एकाध्यायाची गीता
पुन्हां सुरूं झाली. दृष्टांत –
१ वासरूं – पान्हा, २ सेवकशब्द – धनी

श्लो. १ –– (१) अर्जुन उवाच ८६
(२) सर्व श्लोक ८७–८९
× त्याग संन्यास एक च. फक्त
शब्दभेद. दृष्टांत – संघ - संघात
पृथक जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुनाकरवी
ज्ञानदेवांनीं उलट भूमिका घेवविली.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९०–९७
भगवंतांचे उत्तर –
१ अर्जुनम्हणणें एकापरी मान्य
(कारण त्यागसंन्यासांत टाकणें हें एक तत्व)
२ परंतु त्यागसंन्यासांत भेद ९१
स्वरूपतः कर्मत्याग = संन्यास
कर्मफलत्याग म्ह. परिणामतः कर्मत्याग
= त्याग
सर्वथैव कर्मत्याग म्हणजे काम्य
कर्मांचा सर्वथैव त्याग कारण काम्य
कर्म स्वाभाविक नाहीं. दृष्टांत –

१ रानातलीं झाडें — बागेतलीं झाडें
२ गवताची वाढ — भातशेती
३ नदी आयती — विहीर खणावी लागते.

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९८--१०९
१ काम्य कर्में ९८--९९
२ काम्य कर्मांचें फळ १००-१०३
भोगावें च लागतें दृष्टांत—
देहांत जन्ममृत्यु
कपाळींचें लिखित
जन्मसिद्ध कातडीचा रंग, कर्ज
३ कामना न धरतां हि सहज जरी काम्यकर्म
घडलें तरी त्याचें बंधक फळ टळत नाहीं.
दृष्टांत —
खोट्या लढाईंत बोथट बाणाची हि जखम
न कळत तोंडांत घातलेला गूळ
राखुंडी समजून तोंडांत निखारा
४ काम्य कर्में विषवत् ओकून टाकणें
१०६—१०८
५ काम्य कर्में सोडणें म्हणजे कामना च
सोडणें. दृष्टांत — वाटसरू द्रव्यत्यागानें
लुटारूची भीति सोडतो.
(२) श्लो. उत्तरार्ध ११०—१३४
× सर्व कर्में = नित्य नैमित्तिक
१ नैमित्तिक कर्में ११०—१११
ग्रहणपर्वप्रसंगीं करणीय
श्राद्धादि ,, ,,
अतिथि ,, ,,

२ नित्यकर्माला च प्रसंगानें— मूळांत
वाढ होऊन नैमित्तिकत्व येतें.

दृष्टांत — ११२--११४

१ पावसाळ्यांतलें क्षुब्ध आकाश
२ वसंतांतलें -- रान
३ तारुण्यांतली -- देहावस्था
४ चंद्रकिरणांनीं - चंद्रकांतपाझर
५ सूर्योदयानें -- कमळविकास

३ नित्य कर्म ११५--११७

× नित्यकर्म म्हणजे प्रातर्मध्याह्नसायंकाळीं
करावें लागणार रोजचें कर्म
नित्यकर्म म्हणजे स्वाभाविक कर्म, दृष्टांत--

१ डोळ्यांची दृष्टि
२ पायांची गतिशक्ति
३ दिव्याचें तेज
४ चंदनांत गंध

४ नित्यकर्म नित्य करावें लागतें
म्हणून तें निष्फळ किंवा
वांझ नव्हे ११८--१२२

× नित्यकर्माचें फळस्वरूप
दोष नष्टता, अधिकारवर्धन, सद्गतिप्राप्ति
दृष्टांत — १ जेवणें = क्षुधानाश
+ समाधान = नवदेहप्राप्ति
२ सोनें तापविणें
हिणकसनाश + कसवर्धन = नव -
मूल्यप्राप्ति

५ सर्वकर्मफलत्याग १२२-१२५

× नित्यनैमित्तिक कर्माच्या फळाचा
त्याग उचित – दृष्टांत –
मूळनक्षत्रावरील मूल, वसंतसमयींचा
आंब्याचा मोहर.

× नित्यनैमित्तिक कर्में कर्तव्य परंतु
त्यांचें फळ त्याज्य – दृष्टांत ओंकारी
प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः १२६

(३) संन्यासत्यागपरिणाम १२७-१३०

× काम्यनिषिद्धनित्यकर्मनाश =
आत्मज्ञानसाधनप्राप्ति.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव – संन्यास १३१-१३४
त्यागयुक्तीशिवायचा त्याग बंधक
दृष्टांत – १ चिकित्सेविना औषध
२ अन्नत्याग

× त्यागयुक्ति – त्याज्य लोभ नको
अत्याज्य त्याग नको

× त्यागयुक्ति चुकली तर सर्वस्वत्याग
हि व्यर्थ.

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३५-१३७

× कर्मफळलोभ टाकतां येत नाहीं
म्हणून सर्व कर्म च त्याज्य म्हणणाऱ्या
लोकांना दृष्टांत –
१ नागवा – जग भांडखोर म्हणतो
२ जिव्हालोलुप – अन्नाला नांवें ठेवतो

कुष्ठ रोगी – माशांवर रागवतो

× मुळांत अशा मतवाद्यांना ' मनीषी ' म्हटलें आहे. तिकडे दुर्लक्ष करून ज्ञानदेवांनी टीका केली आहे.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३८–१४२

× अन्य मतवाद्यांचें म्हणणें चित्तशुद्धीला दुसरें साधन नाहीं म्हणून यज्ञदानतपें त्याज्य नाहींत. दृष्टांत—

१ मार्गक्रमणार्थ - कर्मरूपी पहार

२ सुवर्णशुध्यर्थ – विस्तव

३ आदर्शशुध्यर्थ – राख

४ वस्त्रशुध्यर्थ – परटाचें सतेलें

५ पक्वान्नार्थ – स्वयंपाक

× मुळांत चित्तशुध्यर्थ हीं कर्में असें नसून केवळ मोघम हीं कर्में त्याज्य नव्हेत एवढें च म्हटलेलें आहे.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १४३–१४४

× मतभेदामुळें हा त्यागविषय संशयित झालेला आहे.

श्लो. ४ – (१) श्लो. उत्तरार्ध १४५

(२) श्लो. पूर्वार्ध १४६–१४७

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १४८

श्लो. ५ – (१) श्लो. पूर्वार्ध १४९–१५३

× यज्ञदानतप अवश्यक (आत्मज्ञान ठसलें नाहीं तोंपर्यंत— ज्ञानदेवाचें स्पष्टीकरण)

दृष्टांत—

१ प्रवासी – चालणें बंद न करणें

२ हरवलेली वस्तु – सांपडेपर्यंत
शोध न सोडणें.

३ भूक पुरी होईपर्यंत – ताट दूर न सारणें

४ थडीला पोंचण्यापूर्वी – नाव न फोडणें

५ प्रसवण्यापूर्वी – केळ न तोडणें

६ ठेवलेली वस्तु — दिसण्यापूर्वी
दिवा न मालवणें.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५४–१६५

× यज्ञादि – निष्ठापूर्वक आचरलीं
तर कर्में मनःशुद्धि करतात
म्हणजे रजतम झाडून टाकतात
व सत्वाचा लाभ करून देतात १५४–१५६

दृष्टांत—

१ वाटसरूचें पाऊल – विश्रामकारण

२ औषध घेणें – रोगनाशकारण

३ सोन्यावर क्षारपुटें – हीणकसनाशकारण

× कर्मांना तीर्थत्व (महत्व) येण्याचें कारण
मनःशुद्धि दृष्टांत— १५८–१६०

बाह्यमळ – तीर्थानें

अंतर्मळ – कर्मानें

कर्म (बंधक मानलेलें) पण तेंच
युक्तीनें बंधननिवारक होतें
(पुढील श्लोकप्रस्ताव)
दृष्टांत— १६१–१६४

१ उन्हाच्या झळईनें च अमृतपान
२ आंधळयाच्या डोळयांत सूर्य
३ नदीनें च बुडणाऱ्याला सांवरणें
४ मृत्यूनें च वाढतें आयुष्य देणें
५ रसायनानें मरणाऱ्याला विषानें वाचविणें

× कर्मबंधनिवारणयुक्ति पुढील श्लोकांत १६५

श्लो. ६ — (१) एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा १६६–१७०

× संग = अहंकार
कर्तृत्वाहंकारत्यागदृष्टांत —
१ भाडोत्री होऊन तीर्थाला जाणें
२ समर्थाज्ञेनें राजाला पकडणें
३ दुसऱ्याच्या कच्छानें तरणें
४ यजमानार्थ दुसऱ्याला दान देणें

(२) फलानि च १७१–१७४

फलत्यागदृष्टांत —
१ दाईचें दूध पाजणें
२ पिंपळाला पाणी घालणें
३ गुराख्याचें गाई राखणें

(३) श्लो. उत्तरार्ध १७५–१७७

श्लो. ७ — (१) सर्व श्लोक १७८–१८३

× मोहात् = कर्माचा बंध कर्मानें च उडवावा हें न जाणतां कर्म बंधक आहे म्हणून सर्व च कर्मे टाकून देणें — त्यामुळें बंध टळेल या भ्रमानें.

दृष्टांत—

१ अंधारावर रागाऊन डोळे फोडणें

२ डोकेदुखीमुळें – डोकें च तोडणें

३ वाट अवघड म्हणून – पाय तोडणें

४ आवडीचें अन्न नाहीं म्हणून – उपवास करणें

श्लो. ८ — (१) दुःखमित्येव यत्कर्म १८४–१८८

× कर्माची आरंभाची बाजू कांहीं काळ दुःखद असते. दृष्टांत—

१ अन्नाची शिदोरी नेतांना जड

२ निंब आरंभी कडू

३ हिरडा ,, तुरट

४ (दूध काढण्यापूर्वी) गाईचें शिंग घातक

५ (फूल काढतांना) काटे शेवंतीला काटेरी अंग

६ भोजनापूर्वी – स्वयंपाकाची दगदग

(२) कायक्लेशभयात् त्यजेत् १८९–१९१

× कायक्लेशभयानें कर्म न करणें नव्हे तर सुरवात करून तें सोडणें

× कर्मफळ मागाहून. कर्मत्रास आधीं तो भोगण्यापेक्षां प्रत्यक्ष भोगतां येतील ते भोग भोगावे. कर्मारंभ सोडण्यांतलें तत्त्वज्ञान.

(३) स कृत्वा राजसं त्यागं १९२

(४) नैव त्यागफलं लभेत् १९३-१९५

× या कर्मत्यागाचें त्यागफल नाहीं. दृष्टांत-

१ उतूं गेलेलें दूध – हवन द्रव्य नाहीं.

२ बुडून गेल्यानें – जलसमाधि नाहीं.

(५) आत्मज्ञानानें कर्मलोप होतो तेव्हां

कर्मत्यागफल मिळतें. दृष्टांत- १९६-१९७

सूर्योदयानें तारकालोप

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव १९८-१९९

× राजसत्यागानें मोक्षफल नाहीं.

म्हणून मोक्षफलदत्याग पुढें

सांगावयाचा.

श्लो. ९ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक २००-२०१

(२) × कर्मांत अहंकार व कर्मफललोभ

बंधक म्हणून तें त्याज. कर्म सेव्य.

दृष्टांत — २०२-२०६

१ आईचा तिरस्कारकाम

त्याज्य आई सेव्य

२ गाईचें तोंड अपवित्र म्हणून

गाय त्याज्य नाहीं.

३ साली अठळी त्याज्य – फळ सेव्य

४ मुलांविषयीं काम त्याज्य

(३) स त्यागः सात्त्विको मतः २०७-२११

१ कर्मबंधकत्वनाश दृष्टांत – भाजलेलें बीं

२ रजतमनाश – दृष्टांत – परीस

३ आत्मज्ञानलब्धि व विश्वसंभ्रमनाश

दृष्टांत— १ सायंकाळीं मृगजळ

२ पोकळ आकाश

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध २१२–२१७

(मेधावी छिन्नसंशयः गर्भित)

× कारण १ –

सुखःदुःखाविषयीं योग्य दर्शन (मेधावी)

दृष्टांत – ढग – आकाश २१२–२१३

कारण २ :—

सुखदुःखें मिथ्या (छिन्नसंशयः) दृष्टांतः—

स्वप्न २१४—२१५

(२) त्यागी सत्त्वसमाविष्टः २१६

(३) उपसंहार २१७

श्लो. ११ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २१८–२२६

× देहांत स्वरूपतः कर्मत्याग अशक्य.

कारण १ -- देह च कर्मस्वरूप.

दृष्टांत—

१ मृत्तिकात्याग – घडा

२ तंतुत्याग – पट

३ उष्णतात्याग – आग

४ धाणीचा त्याग – हिंग

५ द्रवत्वत्याग – पाणी

६ टिळा लावणें – कपाळ लावणें
पुसणें पुसणें

कारण न करणें हि कर्म होतें.

(२) श्लो. उत्तरार्ध २१७–२३२

× कर्मत्याग – कर्मफलत्याग

फलत्याग – ईश्वरार्पण कर्म

ईश्वरार्पणानें – बोधप्राप्ति

बोधानें – अज्ञानासह कर्मनाश

हा च कर्मत्याग.

× केवळ कर्मत्याग हा कर्मत्याग नव्हे

दृष्टांत – मूर्च्छा – निद्रा

एक कर्म सोडून दुसरें करणें

हा हि कर्मत्याग नव्हे. दृष्टांत –

दांडकें चुकविणें, बुक्के सोसणें

श्लो. १२ — (१) त्रिविधं कर्मणः फलं भवति

अत्यागिनां २३३

(२) भवति अत्यागिनां न तु

संन्यासिनां क्वचित् दृष्टांत — २३४--२३८

१ कन्येचा पिता मोकळा जावई बद्ध

२ विषारी वनस्पति विकणारा मोकळा

सेवन करणारा मरतो

× कर्मफळ जो घेईल त्याला मिळतें

दृष्टांत— रस्त्यावरील आंब्याचें फळ

× कर्म करणार्‍याचें कर्तृत्व व अकरणार्‍याचा

फलत्याग दोहोंला कांहीं करूं शकत

नाहीं.

(३) अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधः

कर्मणः फलं २३९--२४७

× त्रिविध जग हें कर्मफळाचें
प्रकारस्वरूप २३९

\+ कर्माचें अनिष्ट-फळ २४१-२४२
विषयबुद्धि, अधमप्रवृत्ति,
निषिद्धकृत्यकरण. याचा परिणाम-
कीटकादि हीनयोनिप्राप्ति

कर्माचें इष्ट फळ २४३-२४४
स्वधर्मादर, पुण्याचार तद्द्वारा
इंद्रादि देवपदलाभ

× कर्माचें मिश्र फळ २४५-२४७
शुभाशुभकर्मफळाच्या सममिश्रणानें मनुष्यदेह
हें मिश्रफळ. शुभाशुभमिश्रणाला दृष्टांत-
१ गोड + आंबट = तृतीय स्वादिष्ट रस
२ रेचक + कुंभक= ,, अवस्था (?)
३ सत्य + असत्य= ,, एक (?)

(४) भवत्यत्यागिनां प्रेत्य २४८-२५६

× कर्मे आचरतांना अहंकार होतो. पण तो
परिणामीं घातक. दृष्टांत—
१ दुष्ट पदार्थ खातांना गोड परिणामीं मरण
२ ठकाची मैत्री चांगली - रान येईपर्यंत
३ वेश्यासौंदर्य – अंगस्पर्शी घातक

× कर्मफळभोग अंतीं चुकविणें शक्य नसतें.
दृष्टांत— सावकाराला टाळणें अशक्य.
एक कर्मफळभोग जीव भोगतो त्या च वेळीं
दुसऱ्या कर्मफळांची तयारी चाललेली असते.
फलाशा धरणाऱ्याच्या फळभोगाचा अंत च

येत नाहीं. दृष्टांत–

१ कणसाचा दाणा रुजून पुन्हां रोप

२ चालतांना प्रत्येक पाऊल मागच्याच्या पुढें च

३ नदी उतार करणाऱ्या तरीला प्रत्येक तीर पलीकडचें च.

(५) न तु संन्यासिनां क्वचित् २५७–२७५

× कर्माला निमित्तमात्र होऊन त्याचें कर्तृत्व जे घेत नाहींत. त्यांचें त्रिविध कर्मफल नष्ट होऊन त्यांना अद्वैतप्राप्ति.

दृष्टांत—

१ जाईच्या पाकळ्यांचें फाकणें व सुकणें

२ बीसाठीं ठेवलेलें धान्य पोटगीला गेलें कीं शेती बंद

× अद्वैतप्राप्ति झाल्यावर फळभोगाच्या रूपानें कर्माची बाधा चालत नाहीं.

दृष्टांत—— २६२–२६७

१ भिंत पडली कीं चित्र गेलें

२ रात्र गेली कीं अंधार गेला.

३ वस्तुरूप गेलें कीं सांवली गेली.

४ आरसा गेला कीं प्रतिबिंब गेलें

५ झोंप गेली कीं स्वप्न गेलें

× अहंभाव कर्माच्या ठिकाणीं आहे तोपर्यंत दृष्टींत भेद रहाणार च. आत्मा आणि कर्म यांत भेद. दृष्टांत—— २६९–२७५

१ पूर्वदिशापश्चिमदिशा भेद

२ आकाश आणि ढग
३ सूर्य आणि मृगजळ
४ पृथ्वीतळ आणि वायु
५ नदींतळें खडक व नदी
६ काजळी व दिवा
७ चंद्र व डाग
८ दृष्टि व डोळा
९ वाट व वाटसरू
१० ओघ व ओघांत पडलेला
११ आरसा व प्रतिबिंब पाहणारा
(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव २७६–२७७
× आत्म्याकडून घडणाऱ्या क्रिया दुसऱ्या
च कारणांनीं होतात. दृष्टांत– कमळिनी.

श्लो. १३ –– (१) सबंध श्लोक २७८–२८१
× अधिकारी आत्म्याचा या पंचकारणांशीं
संबंध जोडूं नये.
(२) ' निबोध मे ' पदानिमित्तानें
श्रीकृष्णभक्त वात्सल्य २८२–२८५
(३) श्रीकृष्णभक्त वात्सल्यानें अर्जुनाची
आनंदमग्नावस्था २८६–२८७
दृष्टांत– चंद्र – चंद्रकांत
(४) श्रीकृष्ण अर्जुनाला मूळ भानावर
आणतात. २८८–२८९
(५) अर्जुनाचें जीवदशेला कंटाळल्याचें
व श्रीकृष्णस्वरूपीं मग्न होण्याबद्दलचें
म्हणणें २९०–२९२

(६) श्रीकृष्णोत्तर २९३–२९५

× एका दृष्टीनें समरसता चंद्रचंद्रिकादृष्टांत

× पूर्ण समरसता न दाखविण्याचें कारण प्रेम च

× प्रेम आहे तोंपर्यंत व्यक्तिभेद राहील.

(७) भगवान् पुन्हां मूळ श्लोकावर येतात. २९६

(८) अर्जुन हि स्वतःच्या मनांतील या प्रश्नाच्या उत्तराची मागणी करतो २९७–२९९

(९) अर्जुनश्रोतृत्वप्रशंसा, अर्जुनऋणभारोल्लेख अर्जुनोत्तर व कथनारंभ ३००–३०३

(१०) पंचकारणांनीं कर्म सिद्ध होतें. आत्मा तटस्थ दृष्टांत– ३०४–३१३

१ आकाश तटस्थ – दिवस रात्र

२ ,, ,, – ढगें

३ पाणी ,, – होडी

४ पृथ्वी ,, – कुंभाराच्या चाकावरील घडा

५ सूर्य ,, – लोकव्यवहार

श्लो. १४ — (१) पृथक्कारणश्रवण ३१४–३१५

दृष्टांत – मोतीं जोखणें

(२) अधिष्ठानं ३१५–३२०

× देह हें च अधिष्ठान. कारण १– भोक्ता वसतिस्थान म्हणून

कारण २– भोगस्थान म्हणून

कारण ३ – २४ तत्त्ववसतिस्थान म्हणून

कारण ४ — जागृतिस्वप्नादिअवस्थांना
आधारस्थान म्हणून

(३) कर्ता ३२१ -३२६

× जीवात्मा हा च कर्ता. जीवात्म्याचें स्वरूप—
१ चैतन्यप्रतिबिंब दृष्टांत— आकाश
२ आत्मस्वरूपविस्मरणानें देहाभिमानरूप
दृष्टांत— राजाचा स्वप्नस्थ रंकपणा.
३ देहाबरोबर राहणारा.
४ प्रकृतीकडून घडणारीं कर्में भ्रमानें
'मी' केलीं समजणारा.

(४) करणं च पृथग्विधं ३२७–३३१

× एक च बुद्धिशक्ति भिन्न इंद्रियद्वारांनीं
प्रकट होते. या इंद्रियांना च पृथग्विध
करणनाम. दृष्टांत—
१ एक च दृष्टि — पापण्यांमुळें भिन्न
२ एक च दीपप्रकाश— खिडक्यांमुळें भिन्न
३ „ पुरुष— शृंगारादिरसांनीं वेगळा

(५) विविधाश्च पृथक्चेष्टा ३३२–३४३

× एक च असलेली पण निरनिराळ्या
प्रकारांनीं भिन्न झालेली वायुशक्ति
ह्या च पृथक्चेष्टा. दृष्टांत—
नदीनदपाणी. वायुक्रियांचें वर्णन—
बोलणें, घाकणें, घेणें, देणें इ. इ. इ.

(६) दैवं चैवात्र पंचमम् ३४४–३५१

× सर्व वृत्तिवैभवांत बुद्धि प्रधान.
बुद्धीला प्रौढी देणारीं इंद्रियें.
इंद्रियांना प्रौढी प्राप्त होण्याला

त्या त्या इंद्रियांचें दैवत सूर्य इ.
हें अधिदैवत हें पंचमकारण.
दृष्टांतमाला –
१ शरदृऋतु – चंद्र – पौर्णिमा
२ वसंताराम – प्रियसंगम उपचार
३ कमळ – विकास – परागांचा भर
४ कवित्व – रसिकत्व – परतत्त्वस्पर्श
(७) प्रस्तुत श्लोकोपसंहार पुढील श्लोकोपक्रम
३५२–३५३

श्लो. १५ — (१) शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते
नरः २५४–३५८
× मन वाचा शरीर असा क्रम बदलून घेतला
+ प्रथम मनानें संकल्प, वाणीनें त्याची
स्पष्टता, शेवटीं देहानें कर्म -- असा
कर्मक्रम, दृष्टांत—
१ वसंत - पालवी - पुष्प - फळ
२ पावसाळा - ढगें - पाऊस - धान्य
३ पूर्वदिशा - अरुण - सूर्योदय - दिवस
(४) पंचैते तस्य हेतवः ३५९-३६५
× शरीरादि समुदाय च शरीरादि
समुदायाला हेतु. दृष्टांत—
१ लोखंडी घडकाम – लोखंडी घणानें
२ तंतूचा ताणा -- तंतूच्या वाण्यानें
३ रत्नांचा दागिना -- रत्नांनीं च
× कर्माला कारण व हेतु एक च
याला दृष्टांत–

१ सूर्यप्रकाश -- हेतु व कारण सूर्य

२ उसाचें कांडें — वाढीला हेतु व कारण

(३) न्याय्यं वा विपरीतं वा ३६६–३७७

× शरीरादि कारणांचा शरीरादि हेतूंशीं मेळ झाल्यानें जें कर्म उभारतें त्याचा शास्त्रोक्त मार्गाशीं मेळ पडला तर तें न्याय्य कर्म होतें. दृष्टांत—

१ पावसाळ्याचा लोट — भाताच्या खाचरांत

२ रागानें निघालेला — द्वारकेच्या वाटेवर.

× शास्त्रावांचून केलेलें कर्म निष्फळ. दृष्टांत —

१ दूध वाढतांना सांडलेलें दूध

२ लुटारूंनीं नेलेलें धर्मादायखातें जमा होऊं शकत नाहीं.

३ बावन अक्षरें उच्चारून मंत्रफलप्राप्ति नाहीं.

+ शास्त्राची कास न धरणारें कर्म अन्यायकर्म

श्लो. १६ —— (१) केवलं आत्मानं ३७७–३८०

× आत्मा कर्माचा कर्ता न होतां कर्म प्रकट करतो. दृष्टांत ——

१ सूर्य कोणतें हि रूप न होतां डोळे व वस्तूचीं रूपें प्रकट करतो.

२ पाहणारा — आरसा व प्रतिबिंब न होतां दोघांना प्रकाशित करतो.

३ सूर्य — दिवसरात्र न होतां दोघांना निर्माण करतो.

(२) अकृतबुद्धित्वात् न स पश्यति ३८१

(३) दुर्मतिः आत्मानं कर्तारं पश्यति ३८२-३९४

× आत्मानं = देहं

देहाला च आत्मा मानणाऱ्याला दृष्टांत –

१ घुबड दिवसाची रात्र करतो

२ सूर्य न पाहिलेला प्रतिबिंब च सूर्य मानतो.

३ कावीळ झालेल्याला चंद्र पिंवळा

४ मृग मृगजळाला भुलतात

५ निद्रिताला स्वप्न खरें वाटतें.

६ दोराचें ज्ञान नाहीं तो त्याला सर्प मानतो

७ अभ्राची गति कोल्हे चंद्रावर आरोपतात.

८ शुक्र नालिकेला भुकांनें जखडला जातो.

दुर्मतिः– १ शास्त्र आणि गुरू यांचें ३९०

२ मूर्खपणानें च जगतो.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३९५–४०२

× कर्मांत वागून पुन्हां अलिप्त

असणाऱ्याची ओळख ४०१–४०२

कर्मांत अलिप्तेला दृष्टांत— वडवानल

मुक्तांच्या लक्षणांचा विचार करतां

करतां मुक्तता लाभते ३९७–४००

दृष्टांत—

१ दिव्याच्या उजेडानें हरवलेली वस्तु प्राप्त

२ आरसा उटावा तों तों स्वरूप स्पष्ट.

३ पाण्याच्या संगानें मीठ जलरूप

४ प्रतिबिंब बिंबाकडे आलें कीं बिंबरूप

श्लो. १७ — (१) यस्य नाहंकृतः भावः ४०३–४०८

× अनंहभावापूर्वीची स्थिति ४०३–४०५

१ तत्त्वमसि सिद्धांतश्रवण

२ गुरुकृपा

३ मायानिद्रानाश व अभेदानंदजागृति

× अभेदभावप्राप्त पुरुषाच्या ठिकाणीं अहंभाव उरत नाहीं. दृष्टांत— ४०६–४०८

१ चंद्रोदयानंतर मृगजळ

२ बाळपणानंतर बागुल

३ जळण संपल्यानंतर जळणें

(२) बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ४०९–४२१

× बुद्धि कर्मांत लिप्त होत नाहीं. दृष्टांत— ४०९–४१२

१ सूर्याला अंधार मिळत नाहीं

२ अग्नि ज्या ज्या वस्तूला लागतो ती तद्रूप

बुद्धि देहांत लिप्त होत नाहीं ४१२–४२१

दृष्टांत—

१ प्रलयकाळचें पाणी ओढ्याच्या आहारीं जाणें अशक्य

२ सूर्य बिंब सूर्याला झांकणें अशक्य

३ लोणी ताकांत मिसळणें अशक्य

४ काष्ठगत अग्नि काष्ठापासून वेगळा झाल्यावर तो काष्ठांत राहणें अशक्य.

५ रात्रींमधून निघणारा सूर्य रात्र होणें अशक्य.

६ कारणें – भेदभावनष्टता बुद्धि कर्मांत लिप्त होत नाहीं (पुन्हां विवेचन) ४१९-४२१

सर्वत्र आत्मस्वरूपता. पूर्ण कर्मनष्टता. दृष्टांत—

१ आकाशाला वसतिस्थान नाहीं.

२ समुद्राला प्रवाह नाहीं.

३ ध्रुवाला गति नाहीं.

(३) देहाभिमान गेलेल्या पुरुषाच्या ठिकाणीं देहनिमित्तानें कर्म चालतांना दिसतें याचें कारण पूर्वीची अहंतावस्थेंतील मिळालेली गति. दृष्टांत— ४२२-४२८

१ वारा गेला तरी झाड थोडें हालतें

२ कापूर संपला तरी करंडीला वास.

३ गाणें संपलें तरी तंद्री उरते

४ सूर्य मावळला तरी संध्या राहते

५ लक्ष्यभेद झाला तरी बाण पुढें पडतो

६ घडा काढला तरी कुंभाराचें चाक पूर्वीच्या गतीनें चालतें.

(४) हीं ज्ञान्याचीं देहाकडून होणारीं कर्मे आत्म्यानें कांहीं न करतां परभारें पांच हेतु व पांच कारणांनीं घडतात दृष्टांत— ४२९-४३१

१ मनांत कांहीं नसतां स्वप्न

२ लावणीशिवाय रानांत झाडें

३ रचल्याशिवाय ढगांच्या इमारती

(५) हत्वापि स इमांल्लोकान् न हंति ४३२-४३६

× हत्वापि इमांल्लोकान् ही एक बाजू झाली. ज्ञानेश्वर दोन्हीं बाजू मांडतात १ लोकनाश २ लोकसंभव दृष्टांत—

१ सूर्य — कमलविकास कुमुद सुकणें

२ आकाश — विजांचा वर्षाव पर्जन्यवर्षाव

(६) न निबध्यते ४३७-४४३

× देहलिप्त पुरुषांना ज्ञानी कर्मांत गुतलेला अज्ञानानें दिसतो. ज्ञान्याला त्याचें कांहीं च नसतें. दृष्टांत—

१ शेतकऱ्याचें बुजगावणें कोल्ह्यांना
२ वेड्याचें नेसकें. नागवेपण इतरांना
३ युद्धांत मेलेल्याच्या जखमा – इतरांना
४ सतीचें दिव्य – इतरांना
५ पाण्याचा लोंढा

(७) हत्वाऽपि न निबध्यते ४४४–४४५

× सामान्य कर्मलिप्तता तर नाहीं च पण असामान्य वाटणाऱ्या हननादि क्रियांनीं हि लिप्तता नाहीं. कारण सर्वत्र आत्मस्वरूपता. त्यामुळें ज्ञानी या क्रिया करतो हा भास. पांत सत्य नाहीं. दृष्टांत—

१ सोन्याची महिषासुरमर्दिनी
२ चित्रांतील आग

ज्ञान्याच्या सर्वत्र एकरूपतेला दृष्टांत—

१ अंधार उजेडानें पाहणें
२ गंगेला मिळालेली नदी
३ अग्नीचा अग्नीशीं झगडा
४ शस्त्राचा स्वतःवरच आघात

× ज्ञानी पुरुषाची सर्वत्र आत्मरूपता म्हणजे कार्य, कर्ता, क्रिया तीन्ही त्याला आत्मरूप.

(८) सर्व कर्तृत्व जीवाचें आत्मा अकर्ता ४५६–४६०

× कार्य, कर्ता, क्रिया ही त्रिपुटी आत्म्याच्या ठिकाणीं नाहीं. ती अज्ञानावर विपरीत-ज्ञानानें उमटते.

श्लो. १८ — (१) सबंद श्लोक साररूपानें ४६१

(२) ज्ञाता ४६२–४६६

× इंद्रियांच्या व्यापारांनीं सुखदुःखा-सहित ज्याला ज्ञान होतें तो जीव हा ज्ञाता. रूपक १—

जीव — सूर्यमंडळ

पंचेंद्रियें — सूर्यकिरण

विषय — कळी

रूपक २—

जीव — राजा

इंद्रियें — घोडे

विषय — प्रांत

सुखदुःख — लूट

(३) ज्ञान ४६७–४७१

× अविद्येनें ज्याचा जन्म. जें ज्ञाता ज्ञेय व स्वतः असें त्रिधा होतें तें ज्ञान. तें ज्ञान म्हणजे "सामान्य ज्ञान."

(४) ज्ञेय ४७१–४७६

× वास्तविक ज्ञेय एक च पण इंद्रियां-मुळें पंचधा. दृष्टांत अंबा.

+ ज्ञानाचा जेथें शेवट तें ज्ञेय.

(५) त्रिविधा कर्मचोदना ४७७–४८९

× ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान ही च त्रिपुटी
कर्मप्रेरक.

\+ ज्ञेय शब्दादिविषयांनीं पंचधा
पण तें प्रिय किंवा अप्रिय असें
एकरूपी.

× ज्ञाता ज्ञेयाचें इतकेंस ज्ञान झाल्या-
बरोबर तें स्वीकारण्यास (प्रिय असल्यास)
किंवा टाकून देण्यास (अप्रिय असल्यास)
तयार होतो. म्हणजे ज्ञेयदर्शन झाल्याबरोबर
ज्ञाता तिकडे धाव घेतो. दृष्टांत—

१ मासा पाहून बगळा
२ द्रव्य ,, दरिद्री
३ स्त्री ,, कामुक
४ उतार ,, पाणी
५ पुष्प ,, भुंगा
६ धारेची वेळ पाहून वासरूं
७ स्वर्गातील गोष्टी ऐकून याज्ञिक
८ पारवी पाहून पारवा
९ ढगांचा शब्द ऐकून मोर

× ज्ञेय प्रिय असेल तर ज्ञाता त्याचा तत्क्षणीं
उपभाग घेण्याला विलंब लावीत नाहीं. ज्ञेय
अप्रिय असेल तर त्याला टाळण्याला जो
वेळ लागतो तो त्याला युगाप्रमाणें दीर्घ
वाटतो. ज्ञेय प्रियअप्रिय मिश्र असल्यास
त्याची मिश्र मनोवृत्ति होते. दृष्टांत—
सर्प व हार.

(६ , कर्ता ४९०–५०५

× ज्ञाता च ज्ञेयविषयत्याग स्वीकारार्थ
इंद्रियसमूहाला राबवतो तेव्हां कर्ता बनतो.
दृष्टांतः— ४९०–४९३
१ जेवणारानें च अन्न रांधावें
२ भुंग्यानें च मळा करावा
३ सोने पारख्यानेंच कसोटी व्हावे
४ देवानें च देवळाचें काम करावें

+ ज्ञात्याच्या कर्तृत्वावेशाला दृष्टांत—
प्रतिमल्ल पाहून मल्लाचा आवेश

× ज्ञाता कर्ता झाला की त्याच्यांत
एकदम पालट होतो. दृष्टांत ४९४–४९६
१ रात्रीं डोळे मिटणें
२ नशीब फिरलें कीं, श्रीमंती गेली.
३ पौर्णिमेनंतर चंद्रबिंबपालट

(७) करणं ५०६

× कर्ता इंद्रियांचें साह्य घेतो त्यामुळें
इंद्रियें करण

(८) कर्म ५०७

× कर्त्याच्या क्रियांनीं व्यापलें जातें तें
कर्म दृष्टांत—
१ सोनाराची बुद्धि लेण्याला व्यापते
२ चंद्रकिरण चांदण्याला व्यापतात
३ प्रभा प्रकाशाला व्यापते
४ गोडी उसाच्या रसाला व्यापते
५ अवकाश अवकाशानें व्यापतो.

(९) श्लोकाचा उपसंहार ५०८–५१६

× कर्ता, क्रिया, करण यांत कर्माची

साठवण दृष्टांत—

अग्नींत – धूर

बीजांत – वृक्ष

मनांत – वासना

सोन्याच्या खोणींत – सोनें

श्लो. १९ – (१) श्लो. पूर्वार्ध ५१७

(२) केवळ ज्ञान कर्म कर्ता विश्वासार्ह नाहीं.

त्यांत सात्विक निवड करावी लागेल.

(३) श्लो. उत्तरार्ध ५१८–२३

× सांख्यशास्त्रगौरव –

१ विचारसागर

२ आत्मबोधदायक

३ शास्त्रसम्राट

४ प्रकृतिरूपदर्शक

५ अज्ञानमापक २४ तत्वदिग्दर्शक

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५२४–५२८

× गुणत्रयानें सर्व विश्व रंगळेलें

+ जें ज्ञान भिन्न झाल्यानें त्रिगुणांचा

पकडींत विश्व पडलें. त्या ज्ञानासंबंधीं

प्रथमवर्णन. कारण शुद्ध ज्ञान

झाल्यानें सर्व च शुद्ध व्हावयाचें

श्लो. २० — (१) विभक्तेषु सर्व भूतेषु येन एकं

अव्ययं भावं ईक्षयते ५२९–५३३

× कारण ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञाता यांचें ऐक्य.

+ भूतव्यक्ति भिन्न न दिसणारा

दृष्टांत —

१ सूर्याला अंधार न दिसणें

२ समुद्राला नद्या भिन्न न दिसणें

३ हाताला चित्र न दिसणें

४ जागृतींत स्वप्न न दिसणें

५ सोनें आटून दागिने न दिसणें

६ पाणी गाळून तरंग वेगळे न होणें

७ पाण्यानें मीठ भिन्न न उतरणें

कारण २ – ज्ञेय हें ज्ञानाचें स्वरूप

च होतें. दृष्टांत —

आदर्श पाहूं लागल्यास स्वरूपप्रतीति

(२) तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ५३७

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५३७

श्लो. २१ – (१) सबंद श्लोक ५३८–५४७

× राजसज्ञान = भेददर्शन

१ वैचित्र्यदर्शन ५३८–५३९

२ अवस्थाभेददर्शन ५४०–५४१

दृष्टांत – विस्मृति पाहून निद्रा

स्वप्न दाखवितें

३ मूळ अद्वैतांत भेददर्शन ५४२–५४७

× नामरूपाआडचें अद्वैत न दिसणें

दृष्टांत—

१ दागिन्याआड सोनें

२ मडक्याआड माती

३ दिव्यामागें अग्नि

४ वस्त्राआड तंतु

× नामरूपानें द्वैत भासणें दृष्टांत—
१ जळवणांनीं अग्नि भिन्न
२ फुलांनीं गंध ,,
३ तरंगांनीं चंद्र ,,
× भेदज्ञान हें वास्तविक अज्ञान आहे.
हें बाळ ४२, मूढ ४३, मूर्ख ४४,
मुग्ध ४४ इ. भेदज्ञान्यांना परोक्षपणें
दिलेल्या विशेषणावरून व्यक्त होतें
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५४८

श्लो. २२ — (१) अहैतुकम ५४९–५६२
× हेतु = कारण. प्रत्येक गोष्ट.
सकारण सांगणाऱ्या श्रुतिस्मृतीची
नीति. विधिनिषेध ५४९–५५१
+ ज्या ज्ञानाला विधिनिषेध नाहींत
दृष्टांत— ५५२–५५७
१ असाड गांवांत सोडलेलें कुत्रें
२ सोनें लांबवणारा उंदीर
३ मांसखाऊ मनुष्य
४ रानांतला वणवा
५ शरीरावर बसणारी माशी
६ कावळा
ज्या ज्ञानाला विधिनिषेध नाहींत
प्रत्यक्ष उदाहरणें ५५८–५५२
× ‘ स्त्री - द्रव्य ’ मुख्य उपभोग. त्यांत
पेय अपेय, खाद्याखाद्य, निंद्यानिंद्य
कोणता हि विचार नाहीं.

(२) यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तम् ५६३–५६५

× कार्ये = देहोपभोगकार्ये

कृत्स्नवत् = सर्व जग माझ्या च उपभोगार्थ

दृष्टांत—

१ मृत्यु सर्व च खातो

२ अग्नि सर्व च जाळतो

× एकस्मिन्कार्ये – एक च कार्य दृष्टांत–

पावसाच्या पाण्याला समुद्र एक च थारा.

या श्लोकावरील विवेचनांत सर्वत्रें एका

देहासाठीं उपभोग हा विषय आला आहे.

(३) अतत्त्वार्थवत् ५६६–५७३

× स्वर्ग, नर्क, पाप, पुण्य, देव, उपासना

इ. तत्त्वार्थविचार ज्यांत मुळीं च नाहीं.

केवळ नास्तिकता व देहभोग.

(४) अल्पं च ५७४–५७७

× अल्प = व्यर्थ, क्षुद्र, निष्फळ

– अशा ज्ञानाच्या निष्फळतेला दृष्टांत–

१ धूर आकाशांत निष्फळ

२ भेंडाचें वाढणें ,,

३ उसाचें कणीस ,,

४ षंढ मनुष्य ,,

५ निवडुंगाचें बेट ,,

६ लहान मुलाचें पाहणें ,,

७ चोराच्या घरचें द्रव्य ,,

८ शेळीच्या गळ्याचें स्तन ,,

(५) तत्तामसमुदाहृतम् ५७८–५८१

× तामस ज्ञान हें खरें ज्ञान नव्हे.
ज्ञान नांव केवळ शाब्दिक. दृष्टांत—

१ बहिऱ्याचे कान
२ आंधळयाचे डोळे
३ मद्याचा पान

} हीं नांवें

(६) त्रिविध ज्ञानोपसंहार ५८२
(७) त्रिविध कर्मोपक्रम ५८३–५८५
× कार्याच्या क्रिया त्रिविध ज्ञानाला
अनुसरून चालतात.

श्लो. २३ — (१) नियतं ५८६–५८८
× नियत = १ स्वाभाविक दृष्टांत –
पतिव्रतापरिष्वंग
,, = २ भूषणभूत. दृष्टांत –
सावळया अंगाला चंदन
प्रमदालोचनवास अंजन
" + ३ नैमित्तिकाशीं संगत. दृष्टांत—
सोन्यांत सुगंध
(२) संगरहितं संग = बोजा ५८९
मनावर यत्किंचित हि बोजा न राहतां
दृष्टांत— आई.
(३) अफलप्रेप्सुना— दृष्टांत— आई ५९०
(४) अरागद्वेषतः कृतम् ५९१
× कर्म पूर्ण झालें किंवा उरलें तरी
त्याचा रागद्वेष नसणें. दृष्टांत—
वाढणारी प्रेमळ— (माता)
(५) यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ५९२

× या श्लोकांतील सर्व दृष्टांतांत कर्माची
आसक्ति नव्हे पण अत्यंत आस्था
— काळजी — दिग्दर्शित झाली आहे.

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५९४

श्लो. २४ — (१) यत्तु कामेप्सुना कर्म ५९५–५९८

× आवश्यक नित्यनैमित्तिक कर्म
न करणें व काम्य कर्में करणें
दृष्टांत—
१ मातापितरांचा अनादर बाहेरच्यांचा आदर
२ तुळशीला पाणी न घालतां द्राक्षीला
दुधाचा पाट

(२) क्रियते बहुलायासं ५९८–६०२

× सर्व काम्य कर्में सर्व शक्ति खर्च
करून करणें. दृष्टांत —
१ विपुल पिकासाठीं बियांची पेरणी
२ परीस हातीं आला असतां कोळशाची
खरेदी

(३) साहंकारेण वा पुनः ६०३–६०५

× १ आपल्या कर्माची दवंडी
२ कर्तेपणाच्या अभिमानानें वडील
जनांचा, मान्यांचा अनादर. दृष्टांत—
काळतापकरी औषधाला मानीत नाहीं

(४) क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्
६०६–६१०

× बहुलायास उपमा—
१ डोंबाऱ्याचा दोरीवरचा खेळ
२ धान्यकणासाठीं उंदरानें डोंगर पोखरणें

३ गारुड्यानें सर्पाला डोक्यावर घेणें
४ धान्यकणासाठीं पाताळापर्यंत बोळंबा पोखरतो

× पुन्हां 'क्रियते बहुलायासं' सांगण्याचें कारण प्रथम बहुलफलाबरोबर बहुल आयास सांगितला. येथें केवळ आणि तो हि निष्फळ कर्माबरोबर बहुलआयास.

श्लो. २५ – (१) तामसकर्मनिंदा ६११
(२) अनुबंध ६१२–६१५
× अनुबंध = निष्पत्ति
निष्पत्तिशून्य कर्माला दृष्टांत–
१ पाण्यावरील रेघ
२ पेज घुसळणें
३ राखुंडी फुंकरणें
४ वाळू घाण्यांत गाळणें
५ भूस पाखडणें
६ पोकळीला भोसकणें
७ वाऱ्याला पकडण्याला फास टाकणें
(३) क्षयं हिंसां ६१६–६२०
× अथवा ज्या कर्मानें स्वतःचा क्षय व जगाची हिंसा. दृष्टांत—
१ कमळावरील काटेरी फास ओढल्यानें काटे झिजणें व कमळ चिरणें
२ पतंगाच्या झडपीनें पतंग मरतो व दिवा विझतो.

३ माशी स्वतः मरून दुसऱ्याला
ओकावयास लावते.

(४) अनपेक्ष्य च पौरुषं ६२१-६२३

× आपल्या सामर्थ्याचा आवाका
लक्ष्यांत न घेतां कर्माचरण.

(५) मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ६२४-६२६

× मोह = अविवेक
अविवेक दृष्टांत—
१ अग्नि घर जाळतो
२ समुद्र खवळून मर्यादा सोडतो.

(६) त्रिविधकर्मोपसंहार ६२७-६२८

(७) त्रिविध कर्त्यांचा उपक्रम ६२९-६३०

× कर्माच्या त्रिविधपणाला अनुसरून कर्ते त्रिधा.

श्लो. २६ — (१) मुक्तसंगः ६३१-६३३

× संग = फलासक्ति
+ फलासक्तिरहितत्व म्हणजे
निष्फलत्व नव्हे. तर परमसफलत्व.
हें दाखविण्यासाठीं दृष्टांत —
१ चंदन, २ नागवेल

(२) अनहंवादी ६३४-६३५

× आदरानें कर्मं करून हि
ईश्वरार्थ अपार कर्में करून हि
अहंकार नाहीं. दृष्टांत— वर्षाव.

(३) धृत्युत्साहसमन्वितः ६३६-६४४

धृति = कर्मार्थ निरनिराळे निर्बंध
सहन करण्यासाठीं लागणारी शक्ति ६३८

निरनिराळे निबंध —
योग्य वेळ, योग्य स्थळ, शास्त्राचा क्रिया
निर्णय ६३६
चित्तैकाग्र्य, फलाशात्याग, नियम ६३७
उत्साहः—
१ अभ्यासाठीं कर्म करण्यांत आवड
२ देहसुखत्याग
३ आळस, निद्रा, भूक इ. च्या आहारीं
न जाणें
४ विषयेच्छात्याग
५ देहाभिमाननाश
(४) सिध्दसिध्दोर्निर्विकारः ६४५–६४७
× कर्म अर्धवट राहिलें तरी दुःखी न
होणें दृष्टांत— कड्यावरून पडलेला
गाडा.
× कर्म सिद्धीस गेलें तरी तें न
मिरवणें
(५) कर्ता सात्विक उच्चते ६४८

श्लो. २७ — (१) रागी ६४९–६५१
× सर्व वासनांनीं भरलेला तो
रागी. दृष्टांत—
१ गांवची घाणेरडी जागा
२ मसणवटी
(२) कर्मफलप्रेप्सुः ६५२
(३) लुब्धः ६५३–६५४

× कर्मफलासाठीं कांहीं न सोडतां
प्राणार्पणतयारी.
स्वतः कद्रूपणा करून दुसऱ्याच्या
वस्तु हरण करण्याची बुद्धि
दृष्टांत – बगळा

(४) हिंसात्मकः ६५५–६५७

× स्वतःच्या स्वार्थासाठीं दुसऱ्याला
त्रास देणें. दृष्टांत – बोर

(५) अशुचिः ६५८

× दृष्टांत – धोत्र्याचें फळ

(६) हर्षशोकान्वितः ६५९–६६०

× हर्ष = कर्मसिद्धीनें जगाला
हिणवणें
शोक = कर्माच्या असिद्धीनें जगाला
शिव्या देणें.

(७) कर्ता राजसः परिकीर्तितः ६६१

(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव ६६२

× दुष्कर्ममळा = तामस कर्ता

श्लो. २८ — (१) अयुक्तः ६६३–६६९

× १ दुष्कर्मसहजता. दृष्टांत—
आग्नि, शस्त्र, काळकूट
२ आपल्या कर्माचा परिणाम न पाहणें
दृष्टांत – वादळ
३ करणी व हेतु यांचा मेळ नसणें
दृष्टांत – वेडा
४ सतत इंद्रियविषयभोग. दृष्टांत – गोचिड.
५ स्वैरपणा – दृष्टांत – अजाण मूल.

(२) प्राकृतः ६७०

× प्रकृतीच्या अधीनपणामुळें
कृत्याकृत्यभाव नसणें.

(३) स्तब्धः ६७०-६७१

× खोट्या प्राप्तीनें फुगणें दृष्टांत—
उकिरडा.

+ कोणाला हि, ईश्वराला हि मान
न देणें. दृष्टांत— डोंगर.

(४) शठः ६७२

× चौर्य व विषयव्यापारवृत्ति म्ह.
शठत्व. दृष्टांत – चोर, वेश्या

(५) नैष्कृतिक ६७३--६८०

× = १ कापट्य. दृष्टांत – जुगारी अड्डा

= २ क्रूर अभिलाषा. दृष्टांत—
भिल्लांचा गांव

३ दुसऱ्याच्या सत्कृतीनें चिडून
तिचा विचका करण्याची वृत्ति
दृष्टांत—

१ दुधांत पीठ

२ थंड पदार्थ उष्ण

३ चांगलें अन्न – शरीरमळ

४ सर्प – विष

(६) अलसः ६८१-६८३

× सत्कर्म परमार्थांत आळस. दुष्कर्म
स्वार्थांत तत्परता. दृष्टांत—

१ द्राक्ष व अंब्याच्या मोसमांत
काबळ्यांच्या तोंडाला रोग येणें.
२ दिवसा घुबड आंधळें

(७) विषादि ६८४–६८५

× परोत्कर्षविषाद = मत्सर
नेहमीं आंत विषाद असण्याला
दृष्टांत—
१ समुद्रांत वडवानळ
२ लेंडांच्या विस्तवांत धूर इ.

(८) दीर्घसूत्री च ६८६–६८७

× १ अतिदीर्घकाळपर्यंत लांबणारा कामिक
व्यापारारंभ
२ सत्कर्म करणें लांबणीवर टाकणें

(९) कर्ता तामस उच्यते ६८८

(१०) कर्ता कर्म व ज्ञान तिहींचें त्रिधा
कथन म्हणून उपसंहार ६८९

श्लो. २९ — (१) बुद्धीची व्याख्या ६९०–६९१

× अविद्या / मोह / संशय / आत्मनिश्चय } दिसणारा आरसा

(२) जगांत सर्व त्रिविध त्याप्रमाणें
बुद्धि व धृति (बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव
गुणतः त्रिविधं) ६९२–६९४
सर्वत्र त्रिविधत्वाला दृष्टांत—
अग्नि नाहीं असें काष्ठ !

(३) बुद्धिधृतित्रिविधत्वकथनप्रस्ताव
श्लो. उत्तरार्ध ६९५
(४) बुद्धित्रिविधत्वकथनप्रस्ताव ६९६

श्लो. ३० — (१) प्रवृत्ति – कार्यं – मोक्षं या वेत्ति ६९७–७०८

× प्रवृत्ति त्रिविध

१ नित्यनैमित्तिक २ काम्य

३ निषिद्ध

त्रिविध प्रवृत्तींत संसारजन्ममृत्युभय म्हणून नित्यनैमित्तिक कर्म निष्कामत्वानें सेवावें म्हणजे तें अभय व मोक्ष प्राप्त करून देईल. म्हणून (काम्यनिषिद्ध फळ इ.) निवृत्तिपूर्वक प्रवृत्ति जाणणें हें सात्त्विकलक्षण.

— अभयमोक्षदप्रवृत्तीवरील विश्वासाला

दृष्टांत– १ तृषांत – जीवन

२ पुरांत पडलेल्याला – पोहणें

३ अंधकारांत – सूर्यकिरण

४ पथ्य औषधानें – रोगनिवारण

५ माशाला पाणी आधार

(२) निवृत्ति – अकार्यं – बंधं भयं या वेत्ति

७०९–७१५

× काम्य, निषिद्ध, जन्ममरणभयद कर्मांपासून जी बुद्धि निवृत्त होणें जाणते ती सात्त्विक. या जाणण्याला

दृष्टांत–

१ आगींत शिरतां येत नाहीं
२ अथांग डोहांत उडी घेतां येत नाही
३ तप्तलोह धरतां ,, ,,
४ काळसर्पस्पर्श करतां ,, ,,
५ वाघाच्या जाळींत पाय टाकतां येत नाहीं.
६ विषमिश्र अन्न खातां ,, ,,

(३) थोडक्यांत श्लोकसार व उपसंहार ७१६–७१७

× या सबंद श्लोकांतील पदांचा परस्परसंबंध जोडण्यांत ज्ञानेश्वरांचें वैशिष्ट्य दिसतें.

श्लो. ३१ – (१) यया धर्ममधर्मं च अयथावत्प्रजानाति ७१८–७२०

× धर्माधर्महीनविवेकबुद्धीला दृष्टांत —
१ बगळा – दूधपाणी
२ आंधळा – दिवसरात्र
३ भुंगा – फूल लाकूड

(२) कार्यंचाकार्यमेव च अयथावत्प्रजानाति ७२१–७२२

× मोती पाहून न घेणें

+ कार्याकार्यविवेक न केला तर निषिद्ध कर्म दैवयोगानें टळलें तर च टळावयाचें.

(३) बुद्धिः सा पार्थ राजसी थोडक्यांत सर्व श्लोक ७२३

श्लो. ३२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७२४–७२६

× अधर्मं धर्ममिति या मन्यते दृष्टांत–
१ चोरांना राजमार्ग – आडमार्ग
२ लोकांचा दिवस – राक्षसांना रात्र

३ दैवहीनाला धनठेवा — कोळसा
४ जीवाला आत्मस्वरूप नाहींसें
\+ मन्यते तमसावृताकडे लक्ष देऊन
पाहिले दोन दृष्टांत
(२) सर्वार्थान्विपरीतांश्च ७२७–७२८
× अर्थाला — अनर्थ
गुणाला — दोष
वेदांना — अमान्य
(३) बुद्धिःसा पार्थ तामसी ७२९
× काळोख्या रात्रीची उपमा
(४) त्रिधाबुध्युपसंहार ७३०
(५) त्रिधाधृत्युपक्रम ७३१–७३२
× बुद्धीला अनुसरून धृति

श्लो. ३३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + योगेन ७३३–७४२
× धृतीनें मनप्राणेंद्रियक्रियांचें धारण
होणें म्हणजे मनप्राणेंद्रियांच्या
क्रिया बंद होणें. दृष्टांत— ७३३–७३७
१ सूर्योदयाबरोबर अंधार बंद होणें
२ राजाज्ञेनें अयोग्य व्यवहार ,, ,,
३ वाऱ्याच्या योगानें ढग नष्ट ,,
४ अगस्त्यदर्शनानें समुद्र मूक ,,
५ चंद्रोदयानें कमळें मिटणें
६ मदोन्मत्त हत्तीनें सिंहास हि न भिणें
× मनादींचे व्यापार बंद होऊन
म्हणजे पुढील स्थिति होऊन
मनप्राणेंद्रियें हृदयांत धारण होतात.
७३८–७४२

१ विषय व इंद्रियसंबंध नष्ट
२ इंद्रियांची मनांत लीनता
३ प्राणांची सुषुम्नेंत लीनता
४ मनाला सोडून बुद्धि एकटी च लीन

(२) अव्यभिचारिण्या धृतिः ७४३

× परमेश्वराशीं अव्यभिचारी परमेश्वर स्वाधीन करीपर्यंत मनप्राणेंद्रियें ज्या धृतीनें धारण केलीं जातात.

(३) धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ७४४

श्लो. ३४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७४५–७४६

× राजस धृतीची धर्मार्थकाममूळ भूमिका

+ त्या मूळ भूमिकेवरून राजस धृतीचा धर्मार्थ कामव्यापार जहाजांतील व्यापाराचें रूपक

(२) प्रसंगेन फलाकांक्षी ७४७

× मूळ कर्मापेक्षां चौपट फलाकांक्षा

(३) धृतिः सा पार्थ राजसी ७४८

(४) पुढील श्लो. प्रस्ताव ७४८

श्लो. ३५ — (१) तमोगुण शब्दावर टीका. गुण नसून ज्यांत सर्व ' दोष ' तो तमोगुण ७४९–७५१

दृष्टांत — ' मंगळ ' ग्रह ' दुर्मेवा ' शद्बाकडे लक्ष देऊन ही टीका असावी.

(२) यया स्वप्नं न विमुंचति ७५२–७५३

× आधीं आळस
+ झोंप न सोडण्याला दृष्टांत--
पाप्याला दुःखें जशीं सोडत नाहींत.

(३) यया भयं ७५४
× भयकारण – देहधनप्रेम.
दृष्टांत – शिळेचा कठिणपणा

(४) शोकं. ७५५
× शोककारण – पदार्थमात्राची आसक्ति
दृष्टांत– कृतघ्नाला पाप

(५) विषादं = असंतोष
दृष्टांत – १ लसुणाला दुर्गंधी
२ अपथ्यसेवीकाला रोग

(६) मदमेव च ७५८–७६०
× मदकारण – तारुण्य, द्रव्य व वासना
दृष्टांत— १ उष्णता विस्तवाला
२ साप दावा
३ भय जगाला
४ काळ शरीराला

(७) श्लो. उत्तरार्ध ७६१–७६२

(८) त्रिविधधृतिकथनोपसंहार ७६३–७६४
× बुद्धि कर्मदर्शक
इंद्रियें कर्मकारक
धृति – या सर्वांमागें आधार
दृष्टांत— सूर्य - मार्गदर्शन
पाय – मार्गचालक
धृति – या सर्वांमागें आधार

(९) त्रिविध सुखोपक्रम ७६७–७७१

× अवधान देण्याची सूचना

श्लो. ३६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७७२–७७३

× सुखकारण = आत्मलब्धि

(२) श्लो. उत्तरार्ध ७७४–७७६

× सुख हि क्रमानें अभ्यासानें लाभून
जीवपणाचें दुःख नष्ट होतें
क्रमार्थ दृष्टांत —
(१) मात्रेनें औषध
(२) रसायनानें कथिलाचे रुपें
(३) मिठाचें पाणी करणें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७७७

श्लो. ३७ — (१) यत्तदग्रे विषमिव ७७८–७८८

× दृष्टांत—
१ चंदनाचे बुडीं सर्प
२ गुप्त ठेव्याचे तोंडीं पिशाच
३ स्वर्गसुखाआधीं यज्ञयागकष्ट
४ दिव्याआधीं धूर
५ आधीं औषधाचा चटका
'विषमिव' चें कारण —
आधीं वैराग्यकष्ट
१ संसारनाशी वैराग्य
२ तीक्ष्ण विवेक व कर्कशव्रतांनीं
बुद्धीचे वाभाडे
३ प्राणापानवायु सुषुम्नेंत मिळणें = योगकष्ट

आरंभी कष्टाला दृष्टांत—

१ चक्रवाकावियोग

२ गाईजवळून वासरूं नेणें

३ भिकारी अन्नपात्रावरून उठवणें

४ आईचें एकुलतें एक मूल मृत्यूनें नेणें

५ माशाला पाण्यांतून काढणें

(२) परिणामेऽमृतोपमम् ७८८–७९१

दृष्टांत—

१ क्षीरसागरांतून परिणामीं अमृत

२ वैराग्यरुपी हालाहलांतून धैर्यशंभूला परिणामीं ज्ञानामृतलाभ

३ हिरवें द्राक्ष आधीं आंबट परिणामीं गोड

(३) श्लो. उत्तरार्ध ७९२–७९३

× आत्ममयबुद्धिदृष्टांत – गंगासागरसंगम

श्लो. ३८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७९४–७९८

× दृष्टांत—

१ अधिकारी गांवांत आल्याबरोबर आधीं उत्सव

२ कर्ज काढून लग्न

३ रोग्याला वर्ज्य साखरकेळीं गोड लागतात

४ वचनाग आधीं मधुर

५ ठकाची मैत्री आधीं गोड

६ वेश्येचें वर्तन आधीं मधुर

७ बहुरुप्याचा विनोद आधीं चांगला.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ७९८–८०५

× दृष्टांत -- पोसलेला राजहंस खडकावर आपटणें

+ परिणामवर्णन—

१ सुख, प्राण, पुण्यनाश

२ पूर्वीचे सुखभोग स्वप्नवत

३ इहलोकीं आपत्ती परलोकीं दुर्गती

श्लो. ३९ — (१) निद्रालस्यप्रमादोत्थं + श्लो. पूर्वार्ध ८०४–८०८

× प्रमाद–

निषिद्ध पेयें	इ. मधून
,, अन्न	मिळालेलें सुख
,, स्त्री	
परघात	
,, धनापहार	
भाटांची स्तुति	

(२) तत्तामसमुदाहृतम् ८०९

(३) त्रिविध सुखोपसंहार ८१०

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८११–८१२

× जगांत– १ कर्ता } सर्वव्यापी
२ कर्म
३ कर्मफळ

+ कर्ताकर्मफलांत त्रिगुण व्यापलेले.

दृष्टांत – वस्त्र – तंतु

श्लोक ४० – (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक ८१३

(२) दृष्टांत प्रश्नरूपानें– ८१४

१ लोकरीशिवाय कांबळें

२ माती ,, ढेकूळ

३ पाण्या ,, लाट

(३) श्लोकसिद्धांत ८१५–८१६

(४) पुढील श्लोकोपक्रम ८१७

श्लोक ४१ – पूर्वार्ध ८१८–८२३

× चातुर्वर्ण्यरचना स्पष्टीकरण

वेदाधिकारी
(१ वर्णांत मुख्य ब्राह्मण.
(२ क्षत्रिय /
३ वैश्य / —ब्राह्मणाबरोबर
चे कारण वेदाधिकार

वेदाला अन-धिकारी
(४ शूद्र— वेदाला अनाधिकारी
तिन्ही वर्णांशीं संबंध
तिन्हीं वर्णाबरोबर जीवन
वृत्ति अवलंबित

\+ शूद्रांचा तिन्हीं वर्णाबरोबर नेहमीं
व्यवहार. त्यामुळें शूद्रमान्यता. दृष्टांत–
फुलाबरोबर माळेंतील सूत्र मान्य.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ८२४–८३०

× त्या त्या वर्णाच्या कर्मांतून च
त्यांची मुक्ति ८२४

\+ तीन गुणांतून चार वर्णांच्या कर्मांची
विभागणी ८२५–८२७

दृष्टांत –

१ बापाचें द्रव्य मुलांत

२ सूर्यप्रकाशानें प्रकाशित
वाटा वाटसरूंत

३ धन्यानें आपलीं कामें नोकरांत

४ तीन गुणांनीं विभागणीचें स्पष्टीकरण

८२८–८३०

सत्वाधानें – ब्राह्मण

,, – क्षत्रिय

सत्वमिश्ररजानें – वैश्य

तममिश्ररज – शूद्र

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८३१–८३२

× गुणांनीं स्पष्ट होणारें कर्म

शास्त्र दाखवितें. दृष्टांत–

दिवा – आपली वस्तु

श्लो. ४२ –– (१) शमः ८३३–८३४

× इंद्रियवृत्ति ताब्यांत ठेवून

आत्म्याच्या ठिकाणीं लीनता

म्ह. शम. दृष्टांत – धर्मप्रश्नी

(२) दमः ८३५–८३६

× शमांतून ज्याचा आरंभ, शमाला

जो मदतगार आणि शास्त्राज्ञेनें

बाह्येंद्रियें पिटून त्यांना

अधर्माकडे वळूं न देणारा. तो दम

(३) तपस् ८३७

× ज्यामुळें ईश्वराविषयीं एकनिष्ठ

श्रद्धा सतत जागृत राहते तें तप.

(४) शौचं ८३८–८३९

× मनांत भक्ति = शौच

शरीरानें निर्मळ वर्तन

(५) क्षांतिः ८३९–८४१

× सर्व सहन करणें – दृष्टांत – पृथ्वी.

हा पंचमगुण अत्यंत गोड

दृष्टांत सुरांत पंचम

(६) आर्जवमेव च ८४२–८४३

× जीवांची वृत्ति वाकडी असली
तरी सरळपणा राखणें म्ह.
आर्जव दृष्टांत–
१ नदी वक्र – समुद्राकडे जाणें सरळ
(नम्रता, दर्शन + सरळता)
२ पेरापेरांत ऊंस वाकडा तरी
रस गोड
३ दृष्टांतांनीं सरळपणा – नम्रता – गोडी
दर्शविली.

(७) ज्ञानं ८४४–८४६
× सर्व कर्मांनीं ईश्वरप्राप्ति करून
घ्यावयाची हें जाणणें म्ह. ज्ञान
दृष्टांत —
१ माळी मुळाशीं खपतो फळासाठीं

(८) विज्ञान ८४६–८४८
× शास्त्रज्ञान
किंवा ध्यानद्वारा ईश्वराशीं
समरसता = विज्ञान

(९) आस्तिक्य ८४८–८५०
× शास्त्रमान्यत्व = आस्तिक्य
दृष्टांत – नाण्यावर राजाचा ठसा

१०) ब्रह्मकर्मस्वभावजं ८५१–८५४
× ९ गुणांनीं जें ब्राह्मणाकाळाभतें तें
स्वाभाविक कर्म.
+ नवगुणलाभ दृष्टांत–
१ नवरत्नहारलाभानें
नवगुणरत्नाकरलाभ

या दृष्टांतानें ९ गुणांमुळें गुण
वाढत च जातात हे दर्शित केलें
भूषणभूत गुण म्हणून
दृष्टांत—
१ चाफा चाफेकळ्यांनीं
२ चंद्र चांदण्यांनीं
३ चंदन सुवासानें

(११) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८५५

श्लोक ४३ – (१) शौर्य ८५६–८५७

× कोणाचा हि आधार नसतांना
पराक्रम करून दाखविण्याचा
गुण = शौर्य
दृष्टांत– १ सूर्य
२ सिंह

(२) तेजः ८५८–८६०

× स्वसामर्थ्यानें सर्व जगाला
चकित करणें. व आपण
कशामुळें हि स्तंभित न होणें
हें सामर्थ्य = तेज
दृष्टांत – सूर्य

(३) धृतिः ८६०–८६१

× आकाश कोसळून पडलें तरी
न डगमगणें व बुद्धि स्थिर
राहणें

(४) दाक्ष्य ८६२–८६४

× कोणत्या हि कठिण प्रसंगीं इष्ट
फलदकार्यांत प्रवेश करणें = दक्षता

दृष्टांत—

१ पाणी अफाट तरी कमळें त्यावर
फाकून आपली पानें पसरतात.

२ उंची किती हि असली तरी
त्यावर आकाश उभें राहतें

(५) युद्धेचाप्यपलायनम् ८६४–८६७

× १ आचाट झुंजारपणा

२ शत्रुला सतत छाती दाखविणें.
दृष्टांत – सूर्यफूल नेहमी सूर्याभिमुख.

३ शत्रुला पाठ न दाखविणे
दृष्टांत – विटाळशी शय्येला पाठ
लावीत नाहीं.

४ क्षात्रियगुणांत हा गुण सर्वश्रेष्ठ
दृष्टांत – १ जशी ४ पुरुषार्थांहून भक्ति

(६) दानं ८६८–८७०

× घेणाराच्या इच्छेप्रमाणें विपुल
देणे म्ह. दान. दृष्टांत—

१ वृक्ष – फळेंफुलें
२ पद्मवन – सुगंध
३ चंद्राचें – चांदणें
} इच्छेप्रमाणें

(७) ईश्वरभावश्च ८७१–८७२

× १ आपली आज्ञा सर्वत्र चालू करणें

२ प्रजापालन— दृष्टांत—
अवयव धड करणें.

३ ईश्वरभाव – सर्वसामर्थ्यसम्राट

(८) क्षात्रं कर्म स्वभावजम्. ८७३–८७८

× क्षत्रियाच्या या स्वाभाविक ७ गुणांच्या

शोभेचा दृष्टांत—
सप्तर्षिशोभित आकाश
क्षत्रियांच्या या ७ गुणांवर
रूपक—
१ क्षत्रिय – सत्वरूपस्वर्णमेरू
२ सप्तगुण – सात स्वर्ग
रूपक २ —
१ सप्तगुणक्रियावृत्ति–
सप्तसागरवेष्टित पृथ्वी
२ क्षत्रिय – पृथ्वीचा उपभोक्ता
रूपक ३ —
सप्तगुण – सात ओघ.
सप्तगुणक्रिया – गंगा.
क्षत्रिय – महासागर
(९) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८७९

श्लोक ४४— (१) कृषि ८८०
× भूमि, बीज, नांगर
या भांडवलावर लाभ मिळविणें
(२) गोरक्ष ८८१
× गोरक्षण करून वृत्ति चालविणें.
(३) वाणिज्यं ८८१
× स्वस्त घेऊन महाग विकणें
(४) वैश्यकर्मस्वभावजं ८८२
(५) श्लो. उत्तरार्ध ८८३–८८४

श्लोक ४५ – (१) स्वे स्वे कर्मणि ८८५–८९१

× स्वकर्म कसोटी—

१ उचितता – शोभादायकता

म्ह. स्वाभाविकता

दृष्टांत—

१ शब्दादि गुण त्या त्या

इंद्रियांना स्वाभाविक

२ पावसाच्या पाण्याला नदी स्वाभाविक

३ नदीला समुद्र स्वाभाविक

४ गोऱ्या अंगाला गोरेपणा.

स्वकर्मकसोटी – स्वाभाविकतेबरोबर

२ शास्त्राज्ञेनुसार

दृष्टांत—

१ स्वरत्न – रत्नपारख्याकडून पारखवणें

२ स्वदृष्टि– दिव्यानें उपयुक्त

३ स्वतःच्या पायासाठीं– मार्ग पाहिजे

(२) अभिरतः ८९२–८९५

× अभिरत= स्वभाव + शास्त्रदोहोंनुसार

तल्लीनतेनें स्वकर्माचरण करणें.

म्हणजे १ आळस सोडून

२ फळेच्छा सोडून

३ झटून एकरस होऊन

दृष्टांत — ओघांतील पाणी

(३) संसिद्धिं लभते नरः ८९६–९०५

× कारणें – १ निषिद्ध कर्माशीं संबंध न

येण्यानें संसारापायमुक्तता

२ काम्य कर्मांकडे न पहाण्यानें
(स्वर्गपाशमुक्तता) दृष्टांत –
चंदनाचा खोडा
३ नित्यकर्मांतील फळ ईश्वरार्पण
करण्यानें मोक्षाची बीज लाभणें.
४ वैराग्यलाभ
वैराग्यगौरव:– १००–१०५
सर्वभाग्यसीमा
मोक्षलाभनिश्चिती
कर्ममार्गशेवट = वैराग्य
मोक्षफळाची हमी
पुण्यकर्मवृक्षफळ
आत्मसूर्योदयकथकअरुण
आत्मज्ञाननिधानदर्शक अंजन

(४) श्लो. उत्तरार्ध म्हणजे च पुढील श्लोकप्रस्ताव } १०६–११३

× स्वकर्मनिरतत्वानें कर्म हा च आसरा व ईशसेवा } १०६–१०८

दृष्टांत -- १ पतिव्रता -- पति
२ बाळक – माता

\+ स्वकर्मनिरतत्वानें ईश्वराची आपोआप
मदत. म्ह. ईश्वरलाभ दृष्टांत– १०९–११३
१ गंगेतील माशाला समुद्रलाभ
कारण १– स्वकर्मनिरताचें ओझें ईश्वरावर
कारण २– स्वकर्म ईश्वराला इष्ट असल्यानें
तो अंकित होतो.

दृष्टांत— १ दासी — मालकीण
२ शिर देऊन सेवा
करणारा — स्वामिशिरीं
कारण ३ ईश्वराला स्वकर्मा व्यतिरिक्त
सेवा अनिष्ट.
उपमा — बाजारचा सवदा.

श्लो. ४६ — (१) विहितकर्मगौरव ९१४
(२) श्लो. पूर्वार्ध ९१४–९१६
× भूतें — सृष्टि
+ प्रवृत्ति = १ आकारास येणें
२ जीवसृष्टि.
आकारास येणें.
ततम् = ताणून नाचवणें
= व्याप्त. दृष्टांत —
दिव्याची ज्योत प्रकाशानें व्याप्त
(३) स्वकर्मणातमभ्यर्च्य ९१७
× पूजा असल्यानें स्वकर्में फुलें ठरतात.
(४) सिद्धिं विंदति मानवः ९१८–९२१
× विंदति = परमेश्वर देतो.
परमेश्वराकडून भक्ताला प्राप्ति
सिद्धि = वैराग्य
वैराग्यावस्थावर्णन—
१ विषयाची नावड दृष्टांत — वांती
२ सुखजात दुःखमय वाटणें
दृष्टांत — विरहिणी

२ ईश्वराच्या ध्यानानेंच
त्याच्याशीं तन्मयता

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९२२

मुमुक्षूला स्वधर्म अनुष्ठेय. स्वकर्मा-
ऐवजीं पुढील श्लोकासाठीं स्वधर्म
शब्द वापरला.

श्लोक ४७ – (१) श्लो. पूर्वार्ध ९२३–९३०

× श्रेयान् स्वधर्मः ९२३–९२५

कारण १– स्वधर्म कठिण
तरी परिणामीं हितकर

दृष्टांत—

१ कडू निंब परिणामीं हितकर

२ केळ प्रसविण्यापूर्वी
निष्फळ तरी परिणामीं सफळ

+ परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ९२६–९३०

कारण २ – परधर्म चांगला असला
तरी उपयुक्त नाहीं

दृष्टांत —

१ आपली कुरूप आई उपयोगी
रंभा निरुपयोगी

२ पाण्यापेक्षां तूप चांगलें
पण माशाला पाणी च उपयुक्त

३ विषांतील किड्यांना
विष हें अमृत गूळ विष.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९३१–९३३

× किल्बिष = संसार कर्मबंध

\+ स्वभावानियत कर्म — दृष्टांत—
पायानें चालणें

V स्वधर्माचरण कठिण तरी तेंच
करण्याचें स्पष्ट कारण— संसारबंध
मुक्ति.

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९३४–९३५

× स्वधर्मपालनाचें आणखी कारण
मोक्ष मिळेपर्यंत कर्म बंद राहणें
शक्य नाहीं. कर्मात श्रम आला च.

श्लो. ४८— (१) १ श्लो. उत्तरार्ध ९३६–९४८

× दोष = श्रम, काठिण्य

V मुळांतला धूमाग्नि दृष्टांत गाळला.

\+ सर्व कर्मात श्रम असल्यानें स्वधर्म
कर्मात ते आहेत ह्या स्वधर्म कर्म दोष
नव्हे ९३६

* सर्वच कर्मात काठिण्य आहे मग
श्रेयस्कर स्वधर्म कर्में च कां करूं
नयेत ? (असा प्रश्न टाकून १ श्लो.
पूर्वार्धाची भूमिका तयार केली)
दृष्टांत—

१ सरळ वाट — आडवाट

२ धोंड्याचें ओझें — शिदोरी

३ कण कांडणें — भूस कांडणें

४ हविषान्न शिजवणें
— कुत्र्याचें मांस शिजवणें
५ दही घुसळणें — पाणी घुसळणें.
६ तीळ गाळणें — रेती गाळणें
७ वैश्वदेवार्थ विस्तव फुंकणें
— घराला आग लावण्यासाठीं
८ धर्मपत्नि सांभाळणें — खर्च
— वेश्यासांभाळ — खर्च.
९ शत्रूसमोर मरणें —
पळतांना मरणें
१० कुलस्त्रीला स्वगृहीं मार
— परगृहीं मार
११ अमृतासाठीं कष्ट
विषासाठीं कष्ट

(२) श्लो. पूर्वार्ध ९४९–९५१
× स्वधर्म न त्यागण्याला
स्वधर्माचरण विहित कारण
कारण १ —
अंतीं सर्व कष्ट नाश व मोक्ष
कारण २ —
स्वधर्माचरण हें साधन
दृष्टांत —
१ सिद्धमंत्र
२ नौका — समुद्रांत
३ दिव्यौषधि — महारोगांत

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९५२–९५५

× स्वधर्माचरणानें रजतमनाश,
सत्वप्राप्ति व वैराग्यप्राप्ति.

V (हा विवेचनभाग श्लो. १८।४५
मध्यें आलेला)

\+ अशा विरागी पुरुषाचें पुढील
श्लोकांत कथन

श्लो. ४९— (१) असक्तबुद्धिः सर्वत्र ९५६–९६०

× देह संसार, पुत्र, स्त्री, वित्त इ.
कोणत्या हि विषयांत न अटकणें
दृष्टांत —

१ वारा – जाळ्यांत सांपडत नाहीं.
२ पक्कें फळ – देठाला रहात नाहीं.
३ विषपात्रसेवन कोणी करीत नाहीं.

\+ विरक्तावस्थेंत मन हृदयांतील
एकांत स्थळीं परततें व बाहेर जरी तें
फिरलें तरी त्याचें वैराग्य नष्ट
होत नाहीं
(सर्वत्र – आंत बाहेर वैराग्य)

(२) जितात्मा विगतस्पृहः ९६१–९६३

× ऐक्यभावनेनें आत्म्यांत चित्त गोंवणें
म्ह. जितात्मता

\+ जितात्मतेनें इहपरविषयवासना
(स्पृहा) सहज नष्ट होतें

(३) श्लो. उत्तरार्ध ९६४–९८३

× वैराग्यानंतर ज्ञान ९६४

L ज्ञानप्राप्तीचा क्रम– १ कर्मसाम्यदशा
२ सद्गुरुकृपा
३ कर्मत्रिपुटीचा नाश
(संन्यास)

+ कर्मसाम्यदशा ९६५–९६६
संचित भोगन ष्ट – नवीन कर्म नाहीं.

V सद्गुरुलाभ, त्यामुळें ज्ञानदर्शन
कर्मसमाप्ति व पूर्णताप्राप्ति
दृष्टांत– १ रात्र सरून सूर्योदय
(ज्ञानदर्शन)
२ डोंगर देऊन केळीची वाढ
खुंटणें (कर्म समाप्ति)
३ पौर्णिमा (पूर्णताप्राप्ति)

H पूर्णता प्राप्तीचें स्पष्टीकरण
(संन्यास) कर्म कर्ता त्रिपुटीचा विनाश
दृष्टांत — ९७०–९७२
१ सूर्योदय
२ गाभण जनावर मारणें

□ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां अधिगच्छति ९७३–९८३

X कर्मत्रिपुटीनाशानंतर
ज्ञाता – ज्ञेय – ज्ञान त्रिपुटीचा नाश

V क्रम – प्रथम –
ज्ञेयस्वरुपता दृष्टांत
१ जागृति – स्वप्नांतलें बुडणें

V नंतर —
ज्ञेयस्वरुपतेनें ज्ञानस्वरूपता
दृष्टांत – आरसा

V नंतर – केवळ चैतन्य
स्वरुपता दृष्टांत – तरंग समुद्रलीन

T हीच नैष्कर्म्य स्थिति
हीच सर्व श्रेष्ठ ,,
दोहोंना दृष्टांत –
१ देवळाचा कळस
२ नदीचें समुद्रमीलन
३ सोन्याचा सोळावा कस

८ सर्वश्रेष्ठ अवस्थेमुळें
' परम सिद्धि ' नांव

श्लो. ५० — (१) यथा सिद्धि प्राप्तः ९८४–९९०

× सिद्धि = आत्मसिद्धि.

V गुरुकृपेनें आत्मसिद्धि प्राप्त झाल्यावर
काहीं च कर्तव्य उरत नाहीं.
दृष्टांत—
१ सूर्योदय – अंधारनष्टता
२ दीपस्पर्श – कापूर दीपरूप
३ उदकस्पर्श – मीठ उदकरूप
४ जागृति – निद्रास्वप्ननाश

+ गुरुकृपेनें द्वैतनाश झाल्यावर कर्तव्य
न उरण्याचें कारण दृष्टांतानें आकाश

(२) शिल्लक सर्व श्लोकभाव ९९१–१००७

× गुरुकृपापात्रता. प्राप्त होऊन गुरुकृपालाभ
झाला तरी हि तावडतोब आत्मसिद्धिलाभ
कित्येकांना होत नाहीं. म्हणून ब्रह्मप्राप्ति
कशी तें सांगावयाचें राहतें.

गुरुकृपापात्रता ९९०–९९७

विहितकर्माचरण
काम्यनिषिद्धत्याग
रजतमनाश
पुत्रद्रव्यस्वर्गादींची अनासक्ति
इंद्रियनिग्रह
स्वधर्मफळ ईश्वरार्पण
वैराग्य

सद्गुरूची गाठ.

V गुरुकृपा होऊन हि ब्रह्मप्राप्ति न होण्याचें
कारण गुरुकृपा आणि ब्रह्मप्राप्तिमध्यें
कांहीं काळ जावा लागतो. दृष्टांत ९९८-१०००
१ औषध घेतल्याबरोबर रोग जात नाहीं
२ दिवस उगवल्याबरोबर मध्याह्न येत नाहीं
३ रस्ता, सोबत ठीक. पण मुक्काम येण्याला
काळ लागतो.

○ ब्रह्मप्राप्तिक्रम विस्तृत १००१-१००६
वैराग्यलाभ
सद्गुरुलाभ
ब्रह्मनिश्चय
ज्ञानादित्रिपुटिनष्टता.
ज्ञाननष्टता
आनंदलीनता
शून्यस्वरूपता

+ ब्रह्मप्राप्तिक्रम संक्षेपानें १००६-१००८
वैराग्य
विवेक
क्रमानें आत्मस्वरूप

दृष्टांत— भुकेलेला व षड्रस

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १००७–१००८

पुन्हा ब्रह्मप्राप्तिक्रम पुढील श्लोकांत

श्लो. ५१— (१) बुध्या विशुद्धया युक्तः १०११–१०१२

× बुद्धिविशुद्धतास्थळ – गुरूपदिष्ट विवेकतीर्थ

+ निर्मळ बुद्धि म्ह. स्वस्वरूपस्थ

बुद्धि. दृष्टांत —

राहुमुक्त चंद्र.

(२) धृत्यात्मानं नियम्य च १०१३

× धृत्या = सुखदुःख सोडून

आत्मान नियम्य = आत्मस्वरूपांत कोंडिता.

दोहोंना दृष्टांत

दोन्ही कुळें त्यागून पतिमग्न स्त्री.

(३) शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा १०१४–१०१८

× विषयत्यागपध्दति—

१ इंद्रियें आवरून विषयत्याग

दृष्टांत – १ सूर्यकिरण आवरून मृगजळलोप.

२ पूर्वीचा सेवन केलेला विषय व विषयवासनात्याग

दृष्टांत – नीचान्न ओकणें.

३ इंद्रियें अंतर्मुख करून त्यांना निर्मळ करणें.

४ योगसाधनानें इंद्रियांचा मनाशीं एकजीव करणें

(४) रागद्वेषौ व्युदस्य च १०१९–१०२१

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०२१

श्लो. ५२ – (१) विविक्तसेवी १०२२–१०२३

× एकांत

बाह्य { लोकांची गजबज नसलेलें स्थळ
अरण्य केवळ स्वावयवसंगत

मौन

शमदम

गुरुवाक्यचिंतन

काळाचें भान नसणें

(२) लघ्वाशी १०२४–१०२६

× १ वर्ज आहारोद्देश – पुष्टि क्षुधाशमन स्वाद.

२ खरा ,, – प्राणधारण

३ मोजक्या आहारानें अपार संतोष.

(३) यतवाक्कायमानसः १०२७–१०३१

× १ झोंप आळस यांना थोडा हि थारा न देणें

दृष्टांत– पतिव्रता परपुरुषनजर

V झोंपेला अपवाद – जमीनीला आंग

फक्त दंडवतप्रसंगीं च

१ देहव्यापार चालवण्यापुरते च हातपाय हालवणें.

२ अंतर्बाह्य शरीर ताब्यांत ठेवणें,

४ अंतःकरणवृत्ति मनाला ओलांडून बाहेर न जाणें – वाणीचा प्रश्न च नाहीं

(४) ध्यानयोगपरः १०३०–१०४१

× ध्यान १०३०–१०३४

१ ध्यान – सद्गुरुबोधाचें
२ ध्यान – ध्येय – ध्याता एकरुप
होईपर्यंत ध्यान

\+ योग १०३५–१०४१
१ मूळ, ओढियाणा जालंधर बंधत्रय साधून
सर्व वायूंची एकवटता
२ कुंडलिनी जागृति
३ सर्वचक्रभेद
४ ब्रह्मरंध्रांतील अमृत शरीरांत खेळवणें

(५) वैराग्यं समुपाश्रितः १०४२–१०४५
× वैराग्यकारण – ध्यानयोग आत्मज्ञानांत
स्थिर होण्यासाठीं
दृष्टांत— दृष्टि व दिवा.

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०४६–१०४९
१ ब्रह्मभूयाय कल्पते १०४६
२ पुढील श्लोकांतील पूर्वार्धाला उद्देशून
लढवय्याचें रूपक
वैराग्य – कवच
राजयोग – घोडा.
ध्यान तलवार
विवेक – तलवारीची मूठ
३ लढाईंत जय १०४९

श्लोक ५३ – (१) अहंकारं विमुच्य १०५०–१०५२
× अहंकार – देहाहंकार
V अहंकारस्वरूप —
मृत्यूनंतर हि सुटत नाहीं.

जन्मांत सुखानें जगूं देत नाहीं
देहासक्तींत बांधतो.

\+ अहंकाराचा देह हा मुख्य दुर्ग म्हणून
त्यावर प्रहार करून हा जिंकला जातो.

(२) बळं १०५२

(३) दर्पं १०५३–१०५७

× दर्प – विषय = | गोड विषयावरण
दोष | घालून हल्ला
विषयपूर

अधम – रूपक
सन्मार्ग – खरी वाट
अधर्म – अरण्य
नरक – वाघ

\+ ध्यानखड्ग दर्पमारक साधन

(४) कामं १०५८–१०५९

× काम – १ क्रोधजन्मभूमि
२ दुर्भर स्वरुप

(५) क्रोधं १०५९–१०६१

× काम नष्ट झाल्यानें क्रोध
नष्टता. दृष्टांत —
मूळ गेलें कीं फांद्या गेल्या

※ कामक्रोधांचे एकरूपत्व
स्थितप्रज्ञ व अध्याय ३
मधील प्रमाणें च येथें उक्त

(६) परिग्रहं १०६२–१०६६

× परिग्रहस्वरूप — जुलमी

दृष्टांत -- सत्ताधारी जुल्म करतो.

२ परिग्रहाचें स्वरूप

१ डोक्यावर बसणे

२ दुर्गुण वाढावणें

३ परिग्रहाची सर्वव्यापकता —

संन्यासी — मठ — शास्त्र शिष्य

इ. रूपानें.

गृही — कुटुंबरूपानें

(७) निर्ममः १०६७–१०७५

१ अमानित्वादि गुणप्राप्ति

२ जागृत्स्वप्नसुषुप्ति यांच्या ठायीं
ममता नसणें

३ ऋद्धिसिद्धींची ममता नसणें

४ शत्रुमित्रस्वरूप ममता नसणें

× वरील मुद्दे विजयी वीराच्या रूपकांत —

१ अमानित्वादि ज्ञानगुण — कैवल्यप्रांतीचे राजे

२ शुद्ध सत्वज्ञान — राज्य

३ प्रवृत्ति -- रस्ता

४ प्रस्तुत वीर -- त्यांतून मिरवत जाणारा

५ ब्रह्मबोध -- वेताची छडी

६ विवेक -- छडीनें मायिक पसारा
(गर्दी) दूर करणारा

८ योगावस्था -- पंचारती ओवाळणारी

९ रिद्धिसिद्धि — पुष्पवृष्टि करणाऱ्या

१० ब्रह्मैक्य — स्वराज्य

(८) शांत: १०७६–१०८६

× साध्य जवळ आल्यामुळें साधनांची अशांति दूर करण्याची स्थिति = शांति

✓ साधनें वीररूपकानें—

वैराग्य – चिलखत

ध्यान – शस्त्र

धृति – हात

+ दृष्टांत –

१ औषध कार्य पुरें करून नष्ट

२ मुक्काम आल्यानें पाय थांबणें

३ नदी समुद्राला मिळाल्यानें वेग मंद

४ पतिप्राप्तिमुळें कामुकस्त्रीचा चलप मंद

५ प्रसवल्यावर केळीची वाढ खुंटणें

६ गांवांत येऊन वाट संपणें

× ही अवस्था म्हणजे परिपक्व अवस्था होय

९) ब्रह्मभूयाय कल्पते १०८७–१०९०

× ब्रह्मप्राप्तीची पात्रता व प्रत्यक्ष ब्रह्मप्राप्ति यांत अल्प अंतर

दृष्टांत—

१ चतुर्दशीचंद्र – पौर्णिमाचंद्र

२ सुवर्ण १५ कस – १६ कस

३ नदीचें पाणी – निश्चळ. समुद्र शिरल्यानें चंचळ समुद्र

श्लोक ५४ – (१) ब्रह्मभूत: प्रसन्नात्मा १०९१–१०९५

× ब्रह्मभूत: = ब्रह्मस्वरूपपात्र.

साधनांची आटापीट संपल्यानंतरची
अवस्था = प्रसन्नावस्था
दृष्टांत—
१ शिजल्यावर उष्णता अन्नांतून जाणें.
२ पावसाळ्यांतील – शरदृऋतूंत
खळबळ सरून नदी शांत होणें.
३ गाणें संपलें – कीं परववाजाची
धडपड संपणें.
(२) न शोचती न कांक्षति
× कारण समःसर्वेषु भुतेषु १०९६
(३) समः सर्वेषु भूतेषु १०९७–११०६
× समः सर्वेषु भूतेषु म्हणजे
१ भेदात्मक सृष्टिलोप
दृष्टांत—
१ सूर्योदयाबरोबर नक्षत्रलोप
२ धूळपाटीवर हात पुसल्यानें
अक्षरलोप.
× भेदनष्टतेचा क्रम—
१ जागृति व स्वप्नांतलीं विपरीत व
असत्य ज्ञानें अव्यक्तांत (अज्ञानांत)
लीन होणें.
२ अव्यक्त हि ब्रह्मबोधांत लीन होणें.
३ ज्ञाताज्ञेयज्ञानभेदनाशानें
पूर्ण अज्ञाननाश
दृष्टांत – १ भोजन
२ मार्ग चालणें
३ पौर्णिमाचंद्र

(४) मद्भक्तिं लभते पराम् ११०७-११२९

× परा भक्ति- भेद नासून सर्वत्र
ईश्वरदर्शन ११०७-११११
दृष्टांत—

१ कल्पांतसमयीं सर्व जलमय
२ घटमठ नासल्यावर केवळ आकाश.
३ काकूड जळल्यावर केवळ अग्नि
४ सोनाराच्या मुशींत अलंकार नासून
केवळ सोनें.
५ जागेपणीं स्वप्न नासून केवळ आपणच
शिल्लक राहणें.

L परा भक्ति म्हणजे चौथी ज्ञानभक्ति
V आर्तादि तिघांहून वेगळी म्हणून
ही चौथी वास्तविक ही भक्ति
म्हणजे ईश्वराची सहजस्थिति ११११-१११३
भक्तीची व्याख्या— १११४-१११७
ईश्वराच्या अज्ञानपणावर प्रकाश
पाहून ईश्वराचें भक्तें च स्वरूप
दाखवून सर्वांनी भजनीं लावणें
व ज्याला जशी दर्शनेच्छा तसें च
दाखविणें हें ज्या प्रकाशानें घडतें
ती भक्ति. दृष्टांत—
१ स्वप्न दिसणें न दिसणें याला मूळ
असणेंपण।

L आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी तीन्ही भक्ति
परमेश्वराला दृश्य करणारी.
म्हणून अज्ञानाश्रित
यांत दोष भेदभावाचा. दृष्टांत--१११८-११२४

१ आरसा.

२ तिमिररोगी व दोन चंद्र दिसणें.

△ परा भक्ति अभेदभावाची

दृश्य मार्गापलीकडची ११२५-११२९

द्रष्टयाचे द्रष्टेपण मावळणारी

दृष्टांत – १ बिंबप्रतिबिंबऐक्य

२ हीन गेल्यावरचें सोनें

३ कळारहित पूर्णचंद्रमा.

श्लो. ५५ = – (१) भक्ति ११३०-११३३

× या भक्तीसंबंधीं ७ व्या अध्यायांतील

विवरणाचें स्मरण ११३०-११३१

+ या भक्तीचा कल्पारंभी

उपदेश ११३२

V या भक्तीचीं भिन्न भिन्न नावें ११३३

(२) भक्त्या मामभिजानाति ११३४-११९२

× ईश्वरमय होऊन ईश्वराला जाणणें

+ कर्मयोग्यांना ईश्वराशीं मिळतांना

या भक्तीचें फळ मिळतें = त्यांना

सर्वत्र ईश्वरज्ञान होतें (अद्वैतभक्ति)

T त्या अवस्थेंत सर्व भेद साध्य

साधनभेद हि मावळतो. ११३५-११३७

कारण – सर्व भेद पचाविलेला

असतो. दृष्टांत – चारी भूतें

पचवून एकटें आकाश.

V ह्या अवस्थेंत केवळ

आत्मानंदानुभव ११३७-११४१

दृष्टांत – १ गंगासागरसंगम

२ दोन आरसे समोरासमोर

३ आरसा नसतां हि द्रष्टा
आपल्या ठिकाणीं एकटाच
सुखानुभव

४ जागृतीनंतर स्वप्ननाश होऊन
एकटाच सुखानुभव

× एकरूपतेनें आनंदानुभव कसा
येईल या शंकेला दृष्टांतानें
उत्तर ११४२-११५८

दृष्टांत —

१ शब्दानें च शब्दोच्चार

२ सूर्य सूर्यानेंच दिसतो

३ आकाशाला मेढीचा आधार नसतो

४ राजत्व सोडून राजेपणा उपभोगितां
येत नाहीं.

५ अंधकार सूर्याला पाहूं शकत नाहीं.

६ गुंजांचा दागिना माणकांचा
होऊं शकत नाहीं.

७ तरुण पुरुष तारुण्याला उपभोगितो.

८ तरंग पाण्याला ,,

९ प्रभा सूर्यबिंबांत अभेदत्वानें चमकते

१० आकाशातक आकाशांत ओतप्रोत
होतें

T. कर्मयोगी कोणती हि क्रिया
न करतां च आनंदोपभोग
घेत असतो ११४९–११५०
दृष्टांत —
१ अलंकार सोन्याचा क्रियारहित-
त्वानें उपभोग घेतो
२ चंदनाच्या ठिकाणीं सुवास
कांहीं न करतां च दरवळून रहातो.
३ चांदणें कांहीं न करतां चंद्रांत
विलसतें

T अद्वैतांत क्रियेला वाव नसला
तरी भक्तीला वाव आहे. ११५१–११५२
दिग्दर्शन (१) स्तुति ११५२–११५४
१ प्राचीन संस्कारानें जें बोललें तें
स्तुति. बोलणारा हि (अद्वैत-
भावामुळें) मी च.
२ न बोलणें झालें तरी हि
मुकेपणानें स्तवन च.
३ बोलणें हि मौन. मौनानें हि स्तुति
दिग्दर्शन २ ईश्वरदर्शन ११५५–११६४

---

१ बुद्धि व दृष्टीनें जें पाहूं जावें
तें आत्मस्वरूप च दाखवितें
दृष्टांत – आरसा
२ ईश्वरस्वरूपत्वानें द्रष्टृस्वरूपलोप
दश्याबद्दल दृष्टांत —

१ स्वप्नस्थ तरुणी
२ दोन लाकडांच्या घर्षणांतला
अग्नि.
३ सूर्य – प्रतिबिंब
४ सूर्य व अंधार
३ या अवस्थेंतलें दर्शन व
अदर्शन हें च ईश्वरदर्शन
दिग्दर्शन ३ यात्रा ११६४–११७२

× सर्वत्र एक च तत्त्वामुळें
स्तब्धतावस्था = सर्व व्यापार
बंद होणें ही च यात्रा.
दृष्टांत —
१ आकाशाला डळमळ नाहीं.
२ कल्पांतीच्या पाण्याला ओघ नाहीं.
३ पाय स्वतःच्या पुढें जाणें शक्य नाहीं.
४ आगीनें अग्नि जाळणें शक्य नाहीं.
५ पाण्यानें स्वतः स्नान करणें

V यात्रा केली तरी ईश्वरांतच
ती होते. दृष्टांत—
१ पाण्याचा तरंग
दिग्दर्शन ४ पूजा ११७३–११७९

× शरीरधर्मामुळें कांहीं कर्म
भक्तानें केल्यास त्याला ईश्वर-
काम च होतो. तेथें कर्म कर्ता
ही भाषा लोपते.
दृष्टांत—

१ आरशानें आरसा पाहणें
२ सोन्यावर सोन्याचा मुलामा
३ दिव्यानें दिव्याला उजेड

+ कर्म ईश्वर कर्ता ईश्वर तें कर्म च नव्हे.

∠ कर्मजात ईश्वररूप झाल्यामुळें कांहीं न करणें हें च शिल्लक उरतें, म्हणजे कर्म करून हि न करणें च उरतें. ही च ईश्वराची महापूजा.

= थोडक्यांत सर्व दिग्दर्शन ११८०—११८१

भक्त —
बोलेल ते स्तोत्र
पाहील ते दर्शन
चालेल ती यात्रा
करील ती पूजा
चिंतील तो जप
स्वस्थता ती समाधि

⊙ आत्मा त्वं गिरिजा मतिः — शंकराचार्य

(तात्पर्य भक्तांची क्रिया ही क्रिया च नव्हे. व अक्रियता ही हि अक्रियता नव्हे. तर त्याच्या क्रियेंत अक्रियेंत सर्वत्र अद्वैतभक्ति — अद्वैतांतील क्रियेला भक्ति म्हणावें. द्वैतांतील भक्तीला हि क्रिया म्हणावें)

(अद्वैतांत भक्ति जशी शक्य दाखविली)
तसें भक्तीनें अद्वैत दाखवितात.

दृष्टांत— ११८२-११९२

११८२-११८५

१ काकणानें – सोन्याचा संगतींत

२ लाटांनीं – पाण्यांत

३ सुवासानें – कापुरांत

४ तेजानें – रत्नांत

५ तंतूनें – पटांत

६ मातीनें – घटांत

V भक्तीनें अद्वैत साधण्याची करणी

११८५-११९२

तीन अवस्था व क्षेत्रक्षेत्रज्ञ उपाधी-
मुळें विश्व भाव किंवा अभाव
रूपानें दृश्य होतें. तें सर्व भक्त ईश्वरमय
म्हणजे द्रष्टामय पाहतो. दृष्टांत—

१ सर्पाभास म्हणजे दोर

२ अलंकार ,, सोनें

३ तरंग ,, पाणी

५ जागृति ,, स्वप्नशून्यता
व मी च हा अनुभव

(३) यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ११९३-१२००

X अस्तिनास्तिपक्षीं मिळून एकूण
४६ विशेषणें—

१ अज	१ आनंद
२ अमर	२ आद्य
३ अक्षय	३ साकार
४ अक्षर	४ सत्ता वाकविणारा

५ अपूर्व		५ सत्ता चालविणारा
६ अपार		६ आधार
७ अचळ		७ आधेय
८ अच्युत		८ सत्ताधारी
९ अनंत		९ नित्यसिद्ध
१० अद्वय		१० स्वयंभू
११ निराकार		११ निरंतर
१२ अनादि		१२ सर्वरूप
१३ अविनाशी		१३ सर्वांतर्यामी
१४ निर्भय		१४ नवा
१५ सर्वांपलीकडचा		१५ जुना
१६ कर्महीन		१६ शून्य
१७ द्वैतहीन		१७ संपूर्ण
१८ संगहीन		१८ लहान
१९ शोकहीन		१९ मोठा
२० शब्द		२० व्यापला जाणारा
२१ कान	नसणारा	२१ व्यापणारा
२२ रूप		२२ स्वयंसिद्ध
२३ गोत्र		२३ परब्रह्म

(४) ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा १२०१–१२०५

× ईश्वराचा स्वसंवेद्यत्वानुभव

म्ह. तत्त्वतां ईश्वर जाणणें

दृष्टांत–

१ स्वप्नभास जाऊन एकटेपणा

२ सूर्य प्रकट करणारा व होणारा एकटाच

\+ द्वैताद्वैतापलीकडचा अनुभव

(५) विशते तदनंतरम् १२०५–१२२२

× तदनंतर म्हणजे ' मी तो आहे '

हें हि भान स्वानंदानुभवांत
लोपल्यानंतर.

\+ 'मी तो' हें भान नाहींसे होण्याला
दृष्टांत— १२०६–१२१२

१ जागेपणीं स्वतःच्या एकत्वाचें
भान लुप्त

२ सोन्याच्या ठिकाणीं अलंकारा-
बरोबर सुवर्णत्व हि लोपणें.

३ जलस्वरूप मिठाची क्षारता हि
नष्ट होणें

४ कापूर जळून गेल्यावर अग्नि
व कापूर जाऊन केवळ आकाश

५ एकांतून एक वजा केला कीं
बाकी शून्य

६ आहे–नाहीं. भाव–अभावाची
वजाबाकी.

T या अवस्थेंत ईश्वराला कोणती हि
संज्ञा करतां येत नाहीं. १२१३

⊙ या स्वसंवेद्य ईश्वरप्रवेशानुभवाचें
वर्णन १२१४–१२१७

१ बोलणें – न बोलणें न बोलतां वर्णन

२ ज्ञान – ज्ञानाज्ञान जाणीव नसून ज्ञान

३ बोध – बोधानें च बोध

४ आनंद – आनंदानें च आनंदालिंगन

५ सुख – सुखानें च सुखभोग

६ लाभ – लाभाला च लाभ

७ प्रभा – प्रभेला प्रभा जडणें

८ विस्मय — विस्मय विस्मयांत लीन

९ शम — शमाला शम

१० विश्राम — विश्रामाला विश्राम

११ अनुभव — अनुभवाला अनुभवणें

(६) श्लोकोपसंहार कर्मयोगमाहात्म्य १२१८-१२२३

× ईश्वरप्रवेश कर्मयोगामुळें

रूपक १—

कर्मयोग — वेल

ईश्वरप्रवेश — फळ

रूपक २—

कर्मयोग — सम्राट

सम्राटमुकुट — चैतन्यरत्न ईश्वर

ईश्वरमुकुटमणि — कर्मयोगी भक्त

रूपक ३—

कर्मयोग — मंदिर

मोक्ष — कळस

मोक्षकळसावरील आकाशविस्तार—

कर्मयोगीभक्त

रूपक ४—

संसार — अरण्य

कर्मयोग — त्या अरण्यांतील सडक

ईश्वरैक्यगांव — सडकेचा अंत

रूपक ५—

ज्ञानभक्ति — पाणी

कर्मयोग — प्रवाह

आत्मानंद — समुद्र

(७) कर्मयोगानें ईश्वरप्राप्ति म्हणजे
नवीन वस्तु निर्माण होणें नव्हे.
असलेली स्वतःसिद्ध वस्तु च
कर्मयोगोपायानें सुलभतेनें लब्ध

१२२४–१२२८

× गुरुशिष्यव्यवहार हि ईश्वरमार्ग
जाणण्यापुरता ईश्वर स्वतःसिद्ध च.

+ ईश्वराच्या स्वतःसिद्धतेला
दृष्टांत —
१ पृथ्वींत – संपत्ति
२ काष्ठांत – अग्नि
३ गाईच्या कासेंत– दूध

(८) कर्मयोगोपायाप्रस्तावकारण व
गीतागौरव १२२९–१२३५

× प्रस्तावकारण मोक्षोपायसाधनेचा
संपूर्ण विचार व्हावा.

+ इतर शास्त्रांनीं हा विचार कळत
नाहीं. इतर शास्त्रें अज्ञानहारक पण
गीता प्रत्यक्ष बोधदायी.
दृष्टांत —
१ वारा ढग उडवील पण तो सूर्य
निर्माण करूं शकत नाहीं
२ हात शेवाळ बाजूला करतो पण
पाणी निर्माण करूं शकत नाहीं.
सर्व शास्त्रें अध्यात्मकसोटी गीता च
ठरवितात. दृष्टांत—

सूर्य पूर्वेला उगवला कीं सर्व दिशा
उजळतात.

(९) मागें सांगितलेला च (कर्मयोगोपाय)
पुन्हां कथन करण्याचीं कारणें
१२३६–१२४२

× १ पुन्हां सांगून हा विषय पक्का करावा
२ गीतासमाप्ति जवळ आल्यानें गीता-
रंभाची समाप्तीशीं एकवाक्यता करून
आद्यंत यांत सुसंगति दाखवावी.

(१०) गीताग्रंथप्रवृत्ति, फळ व उपाय
१२४२–१२४५

प्रवृत्ति — अविद्यानाश (पुढील श्लोकप्रस्ताव)
फळ — मोक्ष
साधन -- ज्ञान

श्लोक ५६ — (१) सर्व श्लोक थोडक्यांत १२४६–१२४९

× मद्व्यपाश्रयः = ईश्वराच्या ठिकाणीं
भक्तीनें स्थिर होणें.

∧ कर्माणि कुर्वाणः = स्वकर्मांनीं पूजा करून

✻ ईश्वरप्रसाद = अर्चाफळ ज्ञाननिष्ठा
ज्ञाननिष्ठेनें भक्तीचा उत्कर्ष

V अवाप्नोति शाश्वतंपदं = त्या उत्कर्षानें
साम्यशांति व ईश्वरलाभ

(२) मद्व्यपाश्रयः . १२५०–१२५१

× कायावाचामनानें आश्रय
दृष्टांत– १ मीठ – पाणी

२ वारा – आकाश.

(३) सर्व कर्माण्यपि सदा कुर्वाणः
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्
१२५२–१२५९

○ ' सर्व ' व ' अपि ' कडे लक्ष देऊन
क्वचित् अशुभ कर्म घडलें

तरी असें घेतलें आहे.

∟ ईश्वरकृपनें शुभाशुभ सर्व कर्में
नष्ट होऊंन अव्ययपदलाभ दृष्टांत
१ गंगेंत – महानदी व नाळा – भेदलोप
२ अग्नींत – चंदन व इतर काष्ठें ,,
३ परिसस्पर्श ५ कस १५ कस ,,
४ सूर्यप्रदेशीं – रात्र दिवस लोप

श्लोक ५७— (१) सर्व कर्माणि मयि संन्यस्य १२६०–१२६१

× नित्यकर्मसंन्यास नाहीं.

(२) चेतसा १२६१–१२६५

× चेतसा विवेकानें
विवेकानें = आत्मतत्त्व कर्मापासून
अलिप्त. कर्माचें मूळ
प्रकृति ती हि आत्म्या-
पासून वेगळी हें जाणून

(३) मत्परःबुद्धियोगमुपाश्रित्य १२६६

× बुद्धि आत्म्याच्या ठिकाणीं रंगली
कीं बुद्धियोग

(४) मच्चित्तः सततं भव १२६७–१२६८

× बुद्धियोगप्राप्तीनंतर चित्त सहज च
ईश्वराला भजतें.

श्लोक ५८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२६९–१२७३

× पूर्ण ईश्वरचित्तता हा च प्रसाद

T दुर्गाणि — जन्ममृत्यूमुळें उद्भूत दुःखें
म्ह. संसार

V दुर्गाणि तरिष्यसि —
हीं दुःखें दुःखकारक असून हि
सुखकारक होतील कारण
जीवभावलोप

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२७४–१२७७

× केवल्याहि उच्च अवस्थेला पोंचून हि
अभिमानानें ती अवस्था व्यर्थ होतें

V अभिमानानें देहसंबंध, देहसंबंधांत
पावलोपावलीं आत्मघात.

७ अभिमानानें देहपरता हा मरणापेक्षां
मोठा विनाश.

श्लोक ५९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२७८–१२८०

× अहंकाराश्रय विवेक सोडून च शक्य

× अहंकाराचा आश्रय म्ह. अहंकार
पोषण दृष्टांत—

१ पथ्य सोडून ताप

२ दिव्याचा द्वेष करून अंधार

V प्रस्तुत अहंकारस्वरूप
मी अर्जुन
हे — स्वजन
युद्ध — पाप

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२८१-१२८५

× मिथ्या = निष्फळ १२८१

= तथ्यहीन १२८२

= विचित्र | १२८३

= तात्पर्यहीन | १२८४

V प्रकृति - स्वभाव

श्लो. ६० - (१) श्लो. पूर्वार्ध १२८६-१२९१

× स्वभावजकर्मनिबद्धतादृष्टांत-

१ पाण्याच्या ओघाउलट पोहणें

२ बीजाची वाढ

+ अर्जुनस्वभावजक्षात्रकर्मनिदर्शन.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२९२-१२९६

× मोहात् = अविचारानें

V करिष्यस्यवशोपि तत् दृष्टांत—

१ हातपाय बांधून रथांतून जाणारा मनुष्य.

+ करिष्यस्यवशोऽपि तत्-

अर्जुनचरित्रांतील दाखला-

१ उत्तरगोग्रहणप्रसंग- अर्जुनानें या वेळीं स्त्रीवेश घेऊन हि त्याला प्रकृति स्वभावाप्रमाणें लढावें लागलें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १२९७-१२९८

× ईश्वरसत्ताप्राबल्यनिदर्शन दृष्टांत-

रोग

दारिद्र्य

श्लो. ६१ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक रूपकानें } १२९९ –१३०१

१ ईश्वर – सूर्य

२ भूतहृदय आकाश

३ अवस्थात्रय – लोकत्रय

दृश्यवस्तु पाण्याचें सरोवर

विषय – कमळ

पंचज्ञानेंद्रियें व मन हे षट्क

ज्यांना आहे ते जीव – भुंगे

\+ तात्पर्य हृदयांत राहून ईश्वर जीवरूपी भुंग्यांना जगतांत भ्रमवितो.

(२) श्लो. पूर्वार्ध १३०२

× हृद्देशे तिष्ठति = अहंकाराचा बुरखा घेऊन राहतो.

(३) मायया भ्रामयन् सर्व भूतानि | १३०४–१३०७

× मायया भ्रामयन्—

प्रकृतीच्या पडद्यामागून सूत्रें हालवून

V सर्व भूतानि —

चौऱ्यायशी लक्ष योनींची छायाचित्रें

Z भ्रामयन् चा दुसरा अर्थ

– भ्रम पाडून. प्रत्येक जीवाला आपल्या देहाकृतीच्या ठिकाणीं ' मी ' असा भ्रम.

म्ह. देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि

दृष्टांत--

१ सूत दुसऱ्या सुताशीं गुंतावें

२ गवताची पाती दुसऱ्या पातीशीं गुरफटावी.

३ पाण्यांतलें प्रतिबिंब कहान मुलांनें कवटाळावें

(४) यंत्रारूढानि सह सर्व श्लोक १३०८-१३१४

× यंत्र – देहरूपी यंत्र

\+ भ्रामयन् – जीवांच्या प्राचीन कर्मांची सूत्रें हालविणें

V भ्रामयन् = भूतांना स्वर्गसंसारांत भ्रमण करण्यास लावणें

दृष्टांत — वारा – गवताची काडी

△ भ्रामयन् = भूतांना चळनवळन करावयास लावणें. दृष्टांत— चुंबकमणि व लोखंड

\+ भ्रामयन् = भूतांना भिन्न प्रकारें नाचविणें. दृष्टांत –

चंद्र – समुद्र

सोमकांत

कुमुद चकोर

* एकूण या श्लोकांत भ्रामयन चे ५ अर्थ केले –

भ्रामयन् १ = सूत्र हलविलें

,, २ = भ्रम पाडणें

,, ३ = भ्रमण करवणे

,, ४ = चलनवलन करवणें
,, ५ = भिन्न प्रकारें नाचविणें

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १३१४–१३१६

× ईश्वर सर्वभूत हृदयाप्रमाणें अर्जुन हृदयांत हि असल्यानें सर्व भूतांप्रमाणें च प्रकृतीची सत्ता तो अर्जुनावर चालवील च म्हणून
(ईश्वरशरणतास्वीकार – पुढील श्लोकांत)

श्लोक ६२ — (१) १ श्लो. पूर्वार्ध १३१७–१३१९

× ईश्वर सर्वाधिकारी. प्रकृतिचालक.
तेंव्हां युद्धकर्तव्य वगैरे प्रकृतीवर सोपवून प्रकृतिस्वामि ईश्वरशरणताकर्तव्य.
दृष्टांत – गंगा – समुद्रप्रवेश

Λ सर्व भावेन—

अहंस्फूर्ति
काया
वाचा
मनानें

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३२०–१३२२

× परा शांति = पूर्ण शांति

V शांति शब्द स्त्रीलिंगी त्यावरून प्रमदासंगरूपक

V शांतिवर्णन

१. विश्रांतीची विश्रांति
अनुभवाचा अनुभव

२. स्वात्मपद

श्लोक ६३ – (१) इति ज्ञानं १३२३–१३२६

× ज्ञानवर्णन –

नाम – गीता

स्वरूप – सर्व वाङमयसार

फळ – आत्मरत्नलाभ

ख्याति – वेदांतांत

फळ – बुद्धीला प्रेरून ईश्वरदर्शन

(२) गुह्याद्गुह्यतरं | १३२६ –
मया आख्यातं | १३३१

× गुह्य असून सांगण्याचें कारण

दयाप्रेम. दृष्टांत–

आईचें मुलाजवळ मोकळें बोलणें.

∠ गुह्यात् गुह्य म्हणजे कथन करण्यास

कठिण दृष्टांत—

१ आकाश गाळून घेणें

२ अमृताची साल सोलणें

३ दिव्याला दिव्य करावयास लावणें

४ सूर्याच्या डोळ्यांत अंजन घालणें.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १३३२

(४) अर्जुनमौन – त्याचा श्रीकृष्णकृत
अर्थ= " अधिक ज्ञानापेक्षा " या
संबंधीं अंतरंग जाणण्याचें अर्जुनो
त्तर (पुढील श्लोकप्रस्ताव)

१३३३–१३४०

श्लो. ६४ — (१) श्रुणु मे परमं वचः १३४१

× परमं = निर्दोष

श्रुणु = एकाग्रतेनें ऐक.

(२) श्लो. उत्तरार्धभाव १३४२–१३५१

× हें भाषण म्ह. अर्जुनभाग्य ही
वस्तु दुर्लभ. पण दैवानें
अशक्य वस्तु हि शक्य होते.
दृष्टांत—
१ नुसत्या नजरेनें कासवी
पिलांचें पोषण करतें.
२ चातकाच्या घरीं आकाश
पाणक्या होतें

V हें ज्ञान अद्वैतानें च जाणावयाचें
कारण येथे प्रेमविषय आहे.
प्रेमाच्या ठिकाणीं दिखाऊ भाग
नसणार च.

\+ अर्जुन निमित्त. भगवान् वास्तविक
स्वतःसाठीं च हे ज्ञान सांगतात
दृष्टांत – आरसा आरशासाठीं
उटला जात नाहीं. स्वतःसाठीं

☐ अर्जुन भगवंतामध्यें मुळीं च
भेद नाहीं. इतके भगवंताला भक्ताचे
वेड. दृष्टांत—

१ पाणी – मीठ

(३) सर्व गुह्यतमं भूयः श्रुणु मे

परमं वचः १३५२

× इतर गूढें या गूढापुढें उघडीं ठरतात.

श्लो. ६५ — (१) मन्मना भव १३५३–१३५५

× मन्मन होणें =
अंतर्बाह्य ईश्वरविषय होणें
दृष्टांत – आकाशांत वायु

× मन व कान ईश्वरमय

(२) मद्भक्तः १३५६–१३५७

× ईश्वरभक्त - संतभक्त
कारण संत ईश्वरप्रतिमा
दृष्टांत– कामुक स्त्री

÷ जिभेवर नाम

(३) मद्याजी १३५८–१३५९

× ज्ञातापार्याचें कार्य
ईश्वरार्थ + परोपकार

= मद्यजन = ईश्वरयजन

(४) मां नमस्कुरु १३६०–१३६१

१ सर्वांना ईश्वर मानणें
२ सर्वसेवाभाव
३ अद्वेष
४ नम्रता

= ईश्वर वंदन

(५) मामेवैष्यासि १३६२–१३६७

× पायरीनें ईश्वरप्राप्ति
ईश्वराला मिळणें.

१ सर्वत्र ईश्वरमय झाल्यानें
देवभक्तएकांत

२ कोणत्याहि अवस्थेंत परस्परांचे भव्यभजकसौख्य

३ शेवटीं देहभाव व देहनाश झाल्यावर ईश्वरसारूप्य

दृष्टांत —

१ जलनाशानें बिंबप्रतिबिंब एक

२ वायु आकाश | नाशानें
३ तरंग पाणी | एक

(६) प्रतिज्ञाने प्रियोऽसि मे १३६८-१३७३

\+ प्रतिज्ञा = शपथ

V अर्जुनाची अर्जुनाला शपथ म्ह. आत्मस्वरूपाची शपथ

\+ शपथ प्रेमामुळें च. नाहीं तर सत्य संकल्प ईश्वराला तिची जरुर नाहीं.

V प्रेमाला लाज नाहीं.

* देव अर्जुनप्रेमामुळें अर्धवट व अर्जुन पूर्ण

(७) अर्जुनविनय व चतुरता १३७४-१३७८

× अर्जुन केवळ निमित्त भगवंताचे कार्य जगासाठीं दृष्टांत—

१ कमळ निमित्त सूर्याला जगकार्य

२ चातकाची तहान निमित्त पावसाला पृथ्वीशांतीकार्य

(८) श्रीकृष्णाकडून प्रस्तुत कोकोपसंहार

१३७९-१३८१

१ प्रस्तुत श्लोकांतील साधनानें
ईश्वरस्वरूपप्राप्ति — दृष्टांत —
मीठ — पाणी
२ साधन — वस्तुमात्रीं आत्मबुद्धि
देहाभिमानलोप

(९) श्रीकृष्णाकडून आतांपर्यंत सांगितलेल्या
कर्मापासून ईश्वरप्राप्तिपर्यंत —
क्रमाचा उपसंहार १३८२–१३८४

क्रम— १ कर्म — ईश्वरार्पण
२ त्यानें चित्तप्रसन्नता
३ प्रसन्नतेनें ज्ञान
४ ज्ञानानें ईश्वरसारूप्य

(१०) संबंध गीतोपसंहार
प्रस्ताव म्हणजे पुढील श्लोकप्रस्ताव
१३८५–१३८९

१ ईश्वरसारूप्यता झाल्यावर साध्य
साधन व कर्तव्यनाश
२ अर्जुनप्रसन्नताकारण हि
ईश्वरसारूप्य त्यामुळें अर्जुनाचा
युद्धप्रतिबंध (अज्ञान) नाश

× गीता अज्ञाननाशिनी व सर्वत्र
ईश्वरदर्शिका

÷ अर्जुनाला अज्ञानत्यागाची आज्ञा
कारण तें धर्माधर्मभ्रांतिकारक

श्लो. ६६ — (१) सर्वधर्मान्परित्यज्य १३९०–१३९५

× धर्म = धर्म व अधर्म

∠ धर्माधर्म = स्वर्गनरकदायक

* धर्माधर्ममूळ = अज्ञान दृष्टांत–

१ आशेनें दुःख

२ निंदेनें पातकें

दुर्दैवानें दीनता

= धर्माधर्ममूळ अज्ञान टाकल्यानें

च धर्माधर्म टाकले जातील.

दृष्टांत–

१ दोर हातीं घेतल्यानें सर्पाभासत्याग

२ स्वप्ननाशानें स्वप्नांतिल व्यवहारत्याग

३ कावीळनाशानें चंद्राचा पिवळेपणा

४ दिवसनाशानें मृगजळ

५ लांकूड टाकलें कीं अग्नित्याग

(२) मामेकं शरणं व्रज १३९६–१४०५

V अज्ञाननाश झाल्यावर केवळ

परमेश्वर उरतो व त्याच्या

ठिकाणीं जीव तन्मय होतो.

∠ ईश्वरशरणता = ईश्वराशीं जीवाचें

ऐक्य, दृष्टांत -- घटनाश

= ईश्वराला शरण आल्यावर

जीवपणा उरत नाहीं. दृष्टांत

१ वडवानळ -- समुद्र

२ दासी -- राजवैभव

∠ ईश्वराला शरण येणें म्हणजे

ईश्वरमय होऊन सेवा करणें

(३) अहंत्वा सर्वपापेभ्यो

मोक्षयिष्यामि १४०६--१४१५

× ईश्वरशरणतेनंतर धर्माधर्मस्पर्शच

रहात नाहीं. दृष्टांत—

१ लोणी-ताकाला स्पर्श नाहीं
२ परिसस्पर्श झाला कीं लोखंडाचा मळ गेला.
३ लाकडाचा घासून अग्नि प्रगट झाला
कीं लाकूड उरत नाहीं.
४ सूर्यापुढें अंधार नाहीं.
५ जागेपणीं स्वप्नसंभ्रम नाहीं

(४) मा शुचः १४१६-१४१७

× शोक = चिंता

(५) श्रीकृष्णार्जुनैक्य (आलिंगनरूपानें)

१४१८-१४२५

× (जणूं काय हा मूर्तिमंत शोक च !
श्रीकृष्णार्जुन आलिंगनरूपानें
अर्जुनशरणता श्रीकृष्णैक्य)

\+ शब्द व बुद्धिपलीकडील स्वरूप
अर्जुनाला देण्यासाठीं आलिंगन

V आलिंगनाबरोबर श्रीकृष्णहृदयांतील
रहस्य अर्जुनाला प्राप्त व आत्मस्वरूप
लाभ. दृष्टांत—
१ एका दिव्यानें दुसरा दिवा.
= द्वैत न सोडतां आत्मस्वरूपलाभ

\+ स्वतः श्रीकृष्ण हि त्या प्रेमसुखाच्या
डोहांत गडप. दृष्टांत—
समुद्राची समुद्राशीं गांठ

∠ तात्पर्य नारायणानें विश्व कोंदलें.

(६) अशी ही श्रीकृष्णकथित गीता वेदमूळ

१४२६-१४४३

× कारण १ --

वेद -- भगवच्छ्वास

गीता -- भगवच्छद्ब

कारण २ —

गीता — वेदबीज (बीजांत सर्व समावेश)

प्रमाण — कांडत्रयरूपानें गीतेंत वेद

विलसतात. दृष्टांत—

हिरेमाणकांचे दागिनें

(७) कांडत्रयरूपानें गीतेंत कसा त्याचा उलगडा (अध्यायवार) | १४३४-१४५६

कर्मकांड अ. १–३ (१४३५-१४३९)

अध्याय १ — शास्त्रविचाराचा आरंभीचा प्रस्ताव १४३५

,, २ -- सांख्यशास्त्रांतील सिद्धांत मोक्षप्राप्त्यर्थ ज्ञानाखेरीज कशाची हि अपेक्षा नाहीं. १४३५--१४३६

,, ३ -- अज्ञानबद्धासाठीं साधन काम्य निषिद्ध हीं बंधक कर्में सोडून नित्य नैमित्तिक आचरावीं १४३७--१४३९

देवताकांड अ. ४-११ (१४४०--१४४५)

अध्याय ४— नित्यनैमित्तिक कर्मबंधकता मुक्ति होण्यास तें ईश्वरार्पण करावें १४४०—१४४३

अध्याय ५ ते ११– हेंच वरील ४ ध्यांतील
तत्त्व १४४४–१४४५
ज्ञानकांड अ. १२–१५ (१४४६–१४४९)
,, १२– अमानित्वादिज्ञानवर्धन १४४७
,, १३ तें १५– ज्ञानपक्कफलनिरूपण
१४४८--१४४९
[अशी १५ अध्यायापर्यंत कांडत्रयात्मक
गीतापद्यरत्नरचित श्रुती च १४५०]
अध्याय १६ – अज्ञान वैरिसमुदायवर्णन
१४५१–१४५२
,, १७ -- शास्त्रसहायानें वैरिसमुदाय
जिंकावा हें प्रतिपादन १४५३
,, १८ -- सर्व गीतेचा म्ह. १७
अध्यायांचा आढावा
गीताकळश १४५४--१४५५
[म्हणून गीता मूर्तिमंत 'उदार' वेद च १४५६]
[८] वेदाहून गीता श्रेष्ठ कारण मागील
दोषपरिमार्जनार्थ वेदाचा गीता हा
अवतार. म्हणून गीता सर्व सेव्य
१४५७–१४६६
A मागील दोष-स्त्रीशूद्रादिकांना वेदाचा
अधिकार नाहीं
V गीतेंत अधिकारभेद नाहीं.
सर्वांना कैवल्यलाभावसर उदाहरण–
१ अर्थरूपानें गीता मनन करणारा
२ गीता श्रवण करणारा

३ गीता पठन करणारा

४ गीता लेखन करणारा

सर्वांना सारखें कैवल्य.

दृष्टांत— आकाश सर्वांना सारखें मोकळें

पृथ्वीवर रहाणाऱ्यांना

सूर्य प्रकाशांत वावरणाऱ्यांना

आकाशांत राहणाऱ्यांना

(१०) गीतेंतील भगवंताचें खरें ज्ञान स्वरूप व अर्जुनाची ज्ञानपात्रतेनें व जगावर उपकार केल्यानें धन्यता

१४७१–१४७२

× भगवान् लक्ष्मीपति नव्हेत

सर्व शास्त्ररत्न उजळणारें मुखरूप

आकाशांतील सूर्य

(११) पुढील श्लोकांचा प्रस्ताव
गीताकथनसंप्रदायप्रस्ताव } १४७३–१४८५

× अर्जुनाला भानावर आणून प्रस्तुत शास्त्र पटण्यासंबंधीं श्रीकृष्णप्रश्न व अर्जुनोत्तर

+ ज्ञानलाभ हा अपूर्व च. परंतु त्याच्या अनुष्ठानकुशलतेखेरीज तो व्यर्थ

दृष्टांत— १४७५–१४८५

१ क्षीरसागरांतुन कष्टानें अमृत मिळालें पण तें असुरांना मरण कारण च झालें. (अनुष्ठानकुशलताभावीं)

२ संपत्तिभोगरीति माहीत नसेल तर तिचा नाश

३ नहुष स्वर्गाला गेला पण तेथें
वर्तावें कसें हें न कळल्यानें पतन.

४ गाय उत्तम पण तिला संध्याकाळीं
पिळावी कशी हें माहीत नसल्यास
व्यर्थ.

V गुरुप्रसन्नतेनें विद्याप्राप्ति परंतु
शास्त्रसंप्रदाय पाळला नाहीं तर
व्यर्थ. प्रस्तुत शास्त्रसंप्रदायाचें पुढील
श्लोकीं कथन

श्लोक ६७ — (१) इदं ते नातपस्काय १४८६

(२) नाभक्ताय कदाचन १४८७-१४८८

× भक्ति = गुरुभक्ति

∠ तपस्वी असून हि गुरुभक्ति
नसेल तर गीताज्ञान कथनायोग्य
दृष्टांत—

१ वेद — अंत्यज टाळतात

२ म्हातारा कावळा यज्ञाहुतीला अनधिकारी.

(३) न चाशुश्रूषवे वाच्यं १४८९-१४९६

× तप व गुरुभक्ति असून हि
श्रवणेच्छा नसेल तर तो या गुणांनीं
पूज्य तथापि श्रावणाधिकारी नव्हे.
दृष्टांत—

१ मोतीं चांगलें पण ओंवण्याला
भोंक पाहिजे.

२ समुद्र खोलवरा पण त्यांत
पडलेला पाऊस व्यर्थ

३ भूक नाहीं त्याला पक्वान्नें निरुपयोगी.
४ डोळा चांगला पण त्याला
वास कळणें शक्य नाहीं.

(४) न च मां योऽभ्यसूयति १४९७–१५०६

× तप, भक्ति, श्रावणेच्छा असून हि
ईश्वर व ईश्वरभक्ताविषयीं ज्यांच्या
मनांत तुच्छभाव असेल तो गीता-
ज्ञान श्रावणाला अनाधिकारी. अशाचे
तपादि गुण व्यर्थ. दृष्टांत—
१ दीपज्योतिहीन समई
२ अंग गोरें, तरुण, अलंकारयुक्त
पण प्राणहीन.
३ सोन्याचें घर पण सर्पिणीनें अनिरुद्ध द्वार.
४ उत्तम पक्वान्न पण काळकूटयुक्त.
५ मैत्री वरून चांगली पण आंत कपट

+ ईश्वरनिंदक प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव का असेना
गीता त्याला कौतुकानें हि सांगू नये.

श्लोक ६८ – (१) श्लो. पूर्वार्ध १५०७–१५०९

× भक्त म्हणजे
तप + गुरुभक्ति + श्रवणेच्छा
+ आनिंदावृत्ति [मागील श्लोकावरून
ही भक्ताची व्याख्या]
रुपक—

तप – पाया

भक्तमंदिर {
गुरुभक्ति– मंदिर
श्रवणेच्छा– उघडें दार
अनिंदा– रत्नकलश
}

गीता कथन [गीतारत्नेश्वर प्रतिष्ठापना

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५१०-१५१३

× गीतावर्णन गौरवानें

१ प्रणवांत अडकेलला ॐ
गीतेच्या फांद्यांत विस्तारला

२ गायत्रीच गीतेच्या श्लोकांत फुलाफळांनीं
अवतरली.

⊙ अशा गीतेशीं भक्ताची गांठ
घालून देण्याला दृष्टांत—
अनन्य बालकाची आईशीं गाठ

V ही गांठ घालून देणारा– ' देहपातानंतर
ईश्वराशीं एकरूप

श्लो. ६९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५१४-१५२३

× भक्ताचा देह हा व्यर्थ देह नसतो.
म्हणून देहाचें लेणें लेऊन अशी भाषा.
भक्त देह हा अलंकार !

= मनुष्येषु — ज्ञानी, कर्मठ आणि
तपस्वी यांमध्यें

V ईश्वराला अतिप्रिय असा हा भक्त
ईश्वराच्या प्रेमानें च गीता सांगतो.

* तस्मात् — गीता कथन करणाऱ्या
भक्ताहून. कारण त्याचें सांगणें हें रडकें
सांगणें नसतें. रडकां गीता सांगणारा
ईश्वराला प्रिय नाहीं. भक्ताचें
सांगणें हें अत्यंत स्फूर्तियुक्त हें

दर्शविण्यासाठीं रूपक—

भक्तसमूह – बाग

गीतावक्ता -- वसंत

नवपल्लवरोमांच – नवसिद्धांतामुळें रोमांच

मंदवाऱ्यानें – भक्तांना रंगवून टाकणें

डोलणे

फुलांचे डोळे ओले करणें– भक्तांचे डोळे
गद्गदतेमुळें भरून येणें

पंचमस्वराच्या हाका – मधुर व्याख्यान

दृष्टांत—

१ चंद्रोदय–चकोर

२ मेघ – मयूर

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५२२–१५२३

श्लोक -- ७० (१) य इमं धर्म्यं संवादमावयोः } १५२४

× धर्म्यं = मोक्षधर्मोत्पादक

(२) अध्येष्यते १५२५

× अध्ययन = अक्षराचा हि फरक न करतां पाठ म्हणणें.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १५२६–१५२८

× गीतार्थ करणाऱ्याला जें फळ तें पाठकाला हि. कारण गीता माऊली जाणतें नेणतें हा फरक करीत नाहीं.

श्लोक ७१ -- (१) श्रद्धावाननसूयश्च १५२९

(२) श्रुणुयादपि-

यो नरः सोऽपि मुक्तः १५३०-१५३३

× श्रुणुयादपि - श्रवण करतांक्षणी च

V सोऽपि मुक्तः- पापापासून मुक्त

V श्रवण केल्याबरोबर तत्क्षणीं

पापापासून मुक्त दृष्टांत —

१ वनांत वणवा शिरतां च प्राणि

पळतात.

२ पूर्वगिरीवर सूर्य येतां च अंधार नष्ट

T पापापासून मुक्ति म्हणजे सृष्टीच्या

उत्पत्तीपासूनच्या पापापासून मुक्ति.

(३) प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् शुभाँल्लोकान्

१५३४-१५३७

× श्रवणानें जन्मरुपीवेळ शुद्ध होऊन

पुण्यफळ लाभतें.

+ पुण्यफळ —

जितकीं अक्षरें ऐकलीं तितक्या

अश्वमेधाचें.

V इंद्र वैभवलाभ

O ईश्वराला मिळण्यापूर्वी स्वर्गलाभ

हा श्रावकाचा मुक्काम (वास्तविक

स्वर्गातून मृत्युलोकीं यावें लागतें.

पण गीताश्रावक हा अपवाद)

(४) गीतापाठक श्रावक फलोपसंहार

व पुढील श्लोकप्रस्ताव १५३८-१५३९

श्लोक ७२ – (१) श्लो. पूर्वार्ध १५४१–१५४३

× एतत् — १ शास्त्रसिद्धांत

२ ज्ञान

V एकाग्रचेतसा – कानीं आलें तसें च

मनांत ठसणें. एकाग्रतेची कसोटी.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५४४–१५४५

× अज्ञान = आत्म्याविषयीं अज्ञान.

V ज्ञानाच्या ठिकाणीं कर्माकर्म संभवत

नाहीं या दृष्टीनें ज्ञानकसोटी म्हणून

प्रश्न – कर्माकर्मविषयक

(३) प्रश्न विचारण्यांतला श्रीकृष्णहेतु

१५४६–१५४९

× अर्जुनाची पूर्णब्रह्मस्थिति भगवंतांना

माहीत च. तथापि अर्जुनमुखानें

ती वदवणें हा हेतु.

T या हेतुसाठीं अर्जुनाच्या पूर्ण

ब्रह्मस्थितिचा भंग.

(४) अर्जुनाची या प्रश्नामुळें झालेली

अवस्था १५५०–१५५७

+ ब्रह्मभाव व जगताचें भान दोन्ही

अर्ध्याअवस्थेंत सापडलेला

अर्जुन. दृष्टांत—

१ क्षीराब्धीमधून निघत असलेला

पूर्ण चंद्र

+ प्रश्नाचें उत्तर देण्यासाठीं अर्जुनाची तयारी.

१ देहभानावर येणें

२ केंस व रोमांच कंपीत हातांनीं
ठीक करणें
३ घाम पुसणें
४ डोळ्यांतील आनंदाश्रु आवरणें
५ गहिवर कंठांत दाटत होता
तो आवरणें
६ बोबडी वाणी नीट करणें
७ दम लागलेला छाटणें

श्लोक ७३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५५८–१५६४

× भगवंतांनींच ह्या प्रश्न विचारण्याची
अनवश्यकता
कारण– १ प्रत्यक्ष भगवंतासमोर मोह
राहणें शक्य नाहीं. त्यांत त्यानें आई
प्रमाणें उपदेश दिला.
दृष्टांत—
१ सूर्यानें अंधार गेल्याचा प्रश्न विचारणें.

= प्रश्न विचारला च म्हणून
प्रश्नाचें उत्तर —
१ भगवत्प्रसाद = कृतकृत्यता

V स्मृति – भगवत्स्वरुप ज्ञानाची

:: मोह = " मी अर्जुन " ही भ्रांति

(२) त्वत्प्रसादात् स्मृतिर्लब्धास्थितोऽस्मि
गतसंदेहः १५६५–१५६७

× गतसंदेह = कर्माकर्माविषयीं संदेह

\+ गतसंदेहत्वकारण – द्वैतनाश

V त्वत्प्रसादात् स्मृतिर्लब्धा

स्मृति = आत्मस्वरुप

:: स्थितः अस्मि – कर्म मुळीं च नाहीं
अशी स्थिति.

(३) करिष्ये वचनं तव १५६७–१५७५

× वचनं = आज्ञा

+ कारण – श्रीकृष्ण सेवायोग्य गुरु
दैवत.

V गुरुदैवतवर्णन —
१ ज्यामुळें द्वैतनाश
२ ज्याचा सर्वत्र निवास
३ ज्याच्या संबधानें सर्वबंधनाश
४ ज्याच्या आशेनें इतर आशा नष्ट
५ जो भक्ताला आपलें स्वरूप
देतो. दृष्टांत – नदी – सागर
६ प्रत्यक्ष अर्जुनावर झालेला
गुरुपकार–
ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार
व श्रीकृष्णार्जुन अभेद

(४) अर्जुनवचनानें श्रीकृष्णहर्ष १५७६–१५७७
१ हर्षोद्गार–
अर्जुनरुपानें विश्वफळाचें च
फळ मिळाल्याचें श्रीकृष्णवचन
२ हर्षदृष्टांत–
पूर्ण चंद्र पाहून समुद्राची भरती

(५) श्रीकृष्णार्जुनसंवादानें संजयहर्ष
(पुढील श्लोकप्रस्ताव) १५७८–१५८६

× व्यासप्रसादामुळें, युद्धाच्या विषम

कालीं हि धृतराष्ट्र व स्वतः
संजयाचें भाग्य.
१ धृतराष्ट्र भाग्य– व्यवहारांत अंध
तरी ज्ञानव्यवहारपात्र.
संजय भाग्य – घोड्याचा परीक्षक
तो ज्ञानाला पात्र.

'∠ धृतराष्ट्राला संजयहर्ष मानवत
नाहीं. तेव्हां त्याला सोडून पुढें
संजयहर्षोद्गार (पुढील श्लोकीं)

श्लोक ७४— (१) श्लो. पूर्वार्ध + संवादमिममश्रौषं अद्भुतं
१५८७–१५९९

× मुळांतच कृष्णार्जुनभेद नाहीं सारखा च
दृष्टांत – पूर्वापरसागर.

∠ संवादामुळें पूर्ण अभेद म्हणजे
द्वैतभाव राखून संभाषण
करीत असतां हि द्वैतपणा नाहींसा.
ही संवादांतली अद्भुतता.

V परस्पर अभेद म्हणजे स्वतःसह
दुसऱ्याला आपणांत पाहणें.
दृष्टांत —
दोन समोरासमोरील आरशासारख्या
स्वच्छ वस्तु. अशीच कृष्णार्जुनस्थिति.

V या ऐक्यस्थितिमुळें शेवटीं
संवादसमाप्ति

∠ ऐक्यस्थितिमुळें गुरुशिष्य कोण
हें हि ओळखणें अशक्य.

दृष्टांत —

१ समोरासमोरचे आरसे

२ दोन दिवे

३ सूर्यापुढें सूर्य

(२) रोमहर्षणम्‌ १६००-१६०६

× संजयाची कृष्णार्जुनैक्यामुळें विरघळलेली लीन झालेली अवस्था.

दृष्टांत—

१ दोन मिळत्या लोंढ्यांत सांपडलेलें मीठ

ही लीन अवस्था म्ह. हर्षादि सात्विक अवस्था वर्णन—

१ देहविस्मृति

२ रोमांच

३ शरीरसंकोच

४ स्तंभखेदकंप अश्रु

५ गद्गदावस्था

६ श्वासाच्या धावेंत शब्दार्थाची गुंतागुंत

७ बोबडी इ. इ. इ.

(३) पुन्हा संजय देहभानावर १६०७

(पुढील श्लोक कथनार्थ)

× कारण सुखाचें आपेआप शयन

श्लोक ७५— (१) संबंध श्लोक १६०८–१६१२

× व्यासप्रसादात्‌ – अर्जुनाला निमित्त करून केलेल्या भाषणाला पात्रत्व हा व्यासप्रसाद. तो अवर्णनीय.

१६११–१६१२

L श्रुतवान् - ऐकून ब्रह्मतद्रूपता
व द्वैतानिरास. १६०८-१६०९
(म्हणजे श्रवण आणि श्रवण
फलप्राप्ति)

T एतत् परं गुह्य - उपनिषदांना
हि माहित नसलेलें ज्ञान म्हणून
परम गुह्य १६०८

V योगेश्वर कृष्ण - समस्त
योगमार्ग जेथें कुंठित होतात १६१०

श्लोक ७६— (१) श्लो० पूर्वार्ध = संवादस्मरण
राया म्हणून एकदम विस्मयावस्था
दृष्टांत—
रत्न रत्नप्रभावेष्टित.

X श्लो. पूर्वार्ध = संवादस्मरण
श्लो० उत्तरार्ध = हर्षावस्था
(देहभाननष्टता)

V संवादस्मरण झालें कीं हर्ष
म्ह. देहभान नष्टता. देहभान
आलें कीं संवादस्मरण. पुन्हां
लगे च हर्ष
दृष्टांत – हिमालयावरचीं सरोवरें
चंद्रोदयीं स्फटिक
सूर्योदयीं द्रवरूप १६१३-१६१५

श्लोक ७७— (१) संजयाची धृतराष्ट्राच्या मूरू (जड)
अवस्थेला पाहून पृच्छा १६१६

(२) श्लो. पूर्वार्ध १६१७

× विश्वरुपस्मरणद्वारें

विश्वरुप निदर्शन –

१ न पाहतांच दिसतें

२ नाहींपणानें असतें

३ विसरुन हि आठवतें

(२) श्लो. उत्तरार्ध १६१८

× विश्वरुप + ज्ञानसंवाद

दोहोमुळें संजय देहभान

नष्टता. (हृष्यामि च.)

(३) संजयाची विलक्षण

अवस्था रुपकानें प्रत्यक्ष– १६१९–१६२०

कृष्णार्जुनसंवाद– तीर्थ

अहंता– स्नान करून दिलेली तिळांजळी

१ आनंदानें गहिवर

२ पुटपुटणें

३ श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण म्हणणें

(४) संजय धृतराष्ट्राला पाहून

अवस्था आवरतो. १६२१–१६२२

(५) धृतराष्ट्राचा संजयाला ज्ञानचर्चेबद्दल

दोष १६२३–१६२४

× व्यासांनीं यासाठीं बसवलें काय

अशी तंबी.

(६) धृतराष्ट्र दोष देणें

स्वाभाविक १६२५–१६२६

× कारण त्याला त्याची गोडी नाहीं

त्याला तें वेचव. दृष्टांत—

१ रानवटाला राजमंदिर

२ निशाचराला दिवस

(७) धृतराष्ट्रांचा विजयासंबंधीं

प्रश्न १६२७–१६३०

(पुढील श्लोकप्रस्ताव)

× जयासंबंधीं धृतराष्ट्र मतजय दुर्योधनाला.

कारण दुर्योधन पराक्रमी व त्याचें

सैन्य अधिक.

\+ संजयाला ' तुझें ज्योतिष ' काय

असा थोडा तिरस्कारानें प्रश्न.

श्लो. ७८ — (१) यत्र योगेश्वरः कृष्णः तत्र श्रीः १६३१–१६३८

× धृतराष्ट्राला संजयोत्तर ' मला

पुढील भविष्य समजत नाहीं. '१६३१

(पण नित्यसिद्धात समजतो

हा सांगण्याचा मतलब)

∠ जेथें कृष्ण तेथें लक्ष्मी, दृष्टांत—

१ आयुष्य	तेथें	जगणें	
२ चंद्र	,,	चंद्रिका	
३ शंभु	,,	अंबिका	
४ संत	,,	विवेक	
५ राजा	,,	सैन्य	
६ सौजन्य	,,	सोयरिक	
७ विस्तव	,,	दाहकशक्ति	
८ दया	,,	धर्म	} माला
९ धर्म	,,	सुखलाभ	} माला
१० सुख	,,	पुरुषोत्तम	} माला

११ वसंत	,,	वन	}	माळा
१२ वन	,,	सुमन		
१३ सुमन	,,	भृंगसंघ		
१४ गुरु	,,	ज्ञान	}	,,
१५ ज्ञान	,,	आत्मदर्शन		
१६ आत्मदर्शन	,,	समाधान		
१७ भाग्य	,,	विलास		
१८ सुख	,,	उल्लास		
१९ सूर्य	,,	प्रकाश		

(२) यत्र योगेश्वरः यत्र श्रीः

तत्र विजयः १६३९–१६४०

× लक्ष्मी — सिद्धिस्वरुप

= श्रीकृष्ण — विजयस्वरुप

(३) यत्र पार्थः श्रीकृष्णः
तत्र श्रीर्विजयः } १६४१–१६५४

× ज्यांना श्रीकृष्ण लक्ष्मी सारखे
मायबाप त्यांना विजय कां मिळणार
नाहीं. प्रश्नरुप दृष्टांत— १६४१–१६४७

१ तेथील झाडें हि कल्पतरु

२ तेथील धोंडे ,, चिंतामणि

३ ,, गांवनदी ,, अमृतयुक्त

४ ,, – शब्द ,, वेद

५ तो पुरुष देहधारी सच्चिदानंद

= श्रीकृष्णलक्ष्मी जेथें तेथें स्वर्गमोक्ष

V जेथें श्रीकृष्ण तेथें सर्व प्रकारच्या सिद्धि

✱ जेथें श्रीकृष्णगुरु व अर्जुनशिष्य
तेथें विजय १६४८–१६५४

१ श्रीकृष्णापेक्षां हि अर्जुन विजोयो-
पयोगी. दृष्टांत—
समुद्रापेक्षां तदुद्भव
मेघ उपयोगी.
लोखंडाला सोनें करणाऱ्या
परिसापेक्षां सोनें उपयोगी.
२ गुरुत्वाला यांत कमीपणा नाहीं
गुरु शिष्यद्वारें प्रकट होतो.
(खुद ज्ञानदेवांचें हि असें च
नाहीं कां ?)
दृष्टांत —
अग्नि दिव्याच्या द्वारें
मुलगा वरचढ व्हावा
ही बापाची इच्छा
श्रीकृष्णांत सफळ.
जेथें श्रीकृष्णार्जुन गुरुशिष्य
तेथें विजय नसेल तर विजय
च निरर्थक ठरेल.
V (तात्पर्य कृष्णलक्ष्मी मायबाप
व कृष्णार्जुन गुरुशिष्य तेथें विजय)
× धनुर्धर विशेषण, विजयाबरोबर
वरील भूति, ध्रुवानिति, यांना
विवेचनांत गौणता दिली आहे.
(४) प्रतिज्ञापूर्वक पुन्हां सर्व श्लोक-
तात्पर्य १६५५–१६५८

१ सर्व श्लोक थोडक्यांत १६५५

V भूतिः, ध्रुवानिति = अभ्युदय

\+ श्री तेथें श्रीकृष्ण मुळाच्या उलट रचना.

२ व्यासांच्या साक्षीसकट

स्ववचनांची निश्चितता १६५६

∠ ३ पुन्हां सर्व श्लोक १६५७

४ बाहू उभारुन हें वचन

खोटें झाल्यास व्यासशिष्य

नव्हे असा संजयप्रतिज्ञाबोध १६५८

(५) संजयकृत अंतिम श्लोकगौरव १६५९-१६६३

× अनंत शब्दब्रह्म – सवालाख

भारतांत भारतसार – ७००

श्लोकीं गतिंत

गीतासार – संजयाच्या

अंतिम एका श्लोकांत.

\+ दृष्टांत – अग्नीचा अपरंपार विस्तार.

पण सूर्यास्तानें झालेला हानि

भरून काढण्यास तो केवळ

वातीच्या टोकावर

∖ या एका च श्लोकनिष्ठेची फलश्रुति.

उपसंहार १६६४–१८१०

---

(१) गीतासप्तशत श्लोक गौरव

निदर्शन १६६४–१६७६

× १४ कल्पना –

१ ७०० श्लोक = गीतेची पावलें

२ ७०० श्लोक = गीताकाशपरमामृत
३ ,, ,, = सप्तशतीवर्णित भगवती
४ ,, ,, = अंधकार नाशक अपर सूर्य.
५ ,, ,, = द्राक्षलता
६ ,, ,, = कमलयुक्त श्रीकृष्ण मुखपुष्करिणी
७ ,, ,, = गीता महिमामाठ
८ ,, ,, = वेदवृंद आधार
९ ,, ,, = आत्मापाचि आलिंगनार्थ बाहु
१० ,, ,, = गीता कमलभृंग
११ ,, ,, = गीता सागर तरंग
१२ ,, ,, = गीता रथतुरंग
१३ ,, ,, = सिंहस्थामुळें गीतागंगेंत सर्व तीर्थें
१४ ,, ,, = कल्पवृक्ष रांग
१५ ,, ,, = चिंतामणीची रांग

(२) या सातशें श्लोकांत श्रेष्ठ कनिष्ठ, पहिले शेवटचे, असें ठरवितां येत नाहीं. १६७७–१६८१

× दृष्टांत–

१ कामधेनू दुभती भाकड भेद नाहीं.
२ दिव्याला मागें पुढें ,, ,,
३ सूर्याला लहान मोठा ,, ,,
४ अमृताला खोल उथळ ,, ,,

= कारण भेद करण्याला गीतेंत वाच्य वाचक भेद नाहीं.

(३) गीताशास्त्रांत वाच्य वाचक
एक श्रीकृष्ण १६८२–१६८४

× दाखला —
म्हणून — अर्थ किंवा पाठ
दोहोंनीं गीतेंत रुपलाभ

+ तात्पर्य. गीता प्रभूची वाङमयमूर्ति.

ऽ यापुढें व्याख्यान विषय संपला.

(४) गीता व इतर शास्त्र तुलना १६८५

× इतर शास्त्रें अर्थ प्रकट करून लुप्त.
गीता अविनाशी ब्रह्म.

(५) गीता अर्जुन निमित्तानें विश्वावर
करुणा करण्यासाठीं १६८६–१६८९

दृष्टांत —
१ चंद्र चकोरनिमित्तानें त्रिभुवनदाह नाशी
२ गंगा गौतमऋषिनिमित्तानें त्रिभुवन
दाह नाशी.
३ अर्जुन वासरु तन्निमित्तानें जगाला
दुभतें

(६) गीतेनें प्राप्त थोर फळ व गीतेची
जाणल्यानेणल्याविषयीं समान उदारदृष्टि
१६९०–१६९५

× फळ —
१ गीतामग्नता – कैवल्यस्थिति.
२ ,, पठन – परीसस्पर्शवत्-
ब्रह्मैक्यपुष्टि
३ ,, श्रवण– ,,

÷ समान उदार दृष्टि दृष्टांत—

द्रव्यसंपन्न उदार मनुष्य

कोणाला हि नकार देत नाहीं.

(७) व्यासांनीं कृष्णार्जुनसंवाद सर्वांना

आकलनीय व सुंदर असा अनुष्टुभ

छंदांत व ७०० श्लोकांत तयार करून

सर्वांवर अपूर्व उपकार केला १६९६-१७०७

× आकलनीयतेला दृष्टांत—

१ आईचें मुलाला घास करून देणें

२ पंख्यानें सोसेल इतकाच वारा घेणें

= आकलनीयतेला व सुंदरतेला

दृष्टांत—

१ स्वातीच्या पाण्याची मोत्यें

२ वाद्यांत नाद

३ फुलें

४ पक्वान्न

५ आरसा

* व्यासांचा अपूर्व उपकार

१ असंख्यात वस्तु ७०० च्या

आटोक्यांत आणली.

दृष्टांत— समुद्र – मेघ

२ वाचेला जें असाध्य तें च

शब्दांत समावलें

(८) व्यास व भाष्यकारांनुरोधानें हा ग्रंथ

मराठींत आणला यांत अनुचित कांहीं नाहीं

हें नम्रतेनें दृष्टांतपूर्वक कथन

१७०८-१७२२

\+ स्वकृतीविषयीं नम्रता—
व्यासमति चाचपडते तेथें
केवळ वाचाळता.

\+ येथें अनुचितता नाहीं. याचें कारण
गीतेची उदार दृष्टि—

दृष्टांत—

१ व्यासोक्ति सुमनमाळा
माझ्या दूर्वा

२ क्षीरसागरीं हत्तीचें कळप मच्छर

३ गरूडाची आकाशांत भरारी
पाखराचें उडणें

४ राजहंसाचें डौलदार चालणें
इतरांचें चालणें.

५ दिवटी
लहान वात

६ समुद्रांतलें आकाश प्रतिबिंब
डबक्यांतले ,, ,,

७ समुद्रांतलीं प्रचंड जलचरें
लहान मसोळी

८ सूर्याजवळील अरुण
पृथ्वीवरील मुंगी

V नम्रतेनें कथन. अयोग्यता असून
हि योग्य ठिकाणीं पोंचण्याचा
विश्वास कारणें

१ व्यासामार्गें चालणें दृष्टांत
बाप - मुलगा
२ गीताभाष्यकारांस वाट
पुसणें

(९) समर्थ श्रीसद्गुरुनिवृत्ति
नाथांचें सामर्थ्य असल्यामुळें
हा ग्रंथ मराठींत सर्वांस
सुलभ झाला यांत आश्चर्य
हि कांहीं नाहीं. १७२३-१७३५

× विश्वांतले सर्व गुण गुरुंमुळें
(ज्ञानेश्वरांना सर्व सृष्टि गुरु-
रुप झाली होती.) १७२३-१७२७
१ पृथ्वी – क्षमा
२ चंद्र – तापनिवारण
३ सूर्य – तेज
इ. इ. इ.

+ गुरुसामर्थ्यानें सामान्यांत हि
असामान्य गुण दाखवले
१ एकलव्य
२ वसिष्ठच्छाटी
३ चंदनवदवासी सामान्य झाडें
जडांत गुरुंमुळें अद्भुत सामर्थ्य
ज्ञानदेव चित्तयुक्त (सचेतन) मग
गुरुकृपेनें काय होणार नाहीं.
दृष्टांत— १ सूर्य — डोळस

+ म्हणोनि माझें नित्य नवें । श्वासोच्छ्वासहीं

प्रबंध होआवे । —गुरुकृपेनें
आत्मविश्वासाचें उत्तम निदर्शन.

(१०) प्रस्तुत ग्रंथवाचन पद्धति १७३५–१७४१

\+ १ सुंदर तऱ्हेनें गाऊन
२ सरळ गद्य स्वरुपांत— कसेंहि
V वाचलें तरी उणेपणा नाहीं. (म्हणजे
गाण्याला लायक न गाइला तरी
हि रंग भरेल अशी ग्रंथ रचना)
दृष्टांत—
१ अंगावर घातलेला दागिना सुरेख
,, न ,, ,, हि ,,
२ सोन्यांत बसविलेले मोती खुलतात
मोकळे मोती हि ,,
३ बटमोगऱ्याच्या फुलांच्या माळांत
सुवास तो च मोकळया फुलांत
\+ तात्पर्य – हा ग्रंथ म्हणजे एक नाना
रागांच्या अतिमधुर गायनासारखा
स्वतःसिद्ध रसमय आहे
मग तो कसा हि वाचा.

(११) हा ग्रंथ हें निवृत्तिनाथांच्या कृपेचें वैभव.
त्यामुळें यांत अद्भुत गुण १७४२–१७५०
अद्भुत गुणः—
१ आबाल सुबोधता
२ ब्रह्मरसमयता
३ सहज कानावर पडल्यानें
समाधि सहजता दृष्टांत—

चंदनपरिमळार्थ चंदनफुलांची
जरूर नाहीं.
४ नीटपणें श्रवण केल्यास व्यसना-
इतकी त्याची पकड
५ पाठानें पांडित्य — अमृतालाः
दूर सारणारें
६ यांतील काव्यानें अपूर्व शांति.
तुलना —
मनन निदिध्यसनाला मागें
टाकणारी (म्हणजे मनन
निदिध्यसनांतील शांतीला
मागें टाकणारी)
७ श्रवणानें ब्रह्मानंदाबरोबर सर्वेंद्रियांवर
ब्रह्मानंदाची पुष्टी (छाप)
८ अनधिकाऱ्यालाहि बाह्य वाक्चातुर्यानें
सुखलाभ
(या अध्यात्मशास्त्रांत अंतरंगांत
शिरणारा च अधिकारी दृष्टांत—
चंद्राचें चांदणें चकोराला उपभोग्य
तरी इतरांना त्यामुळें सौख्य
+ या ग्रंथाचा छंद ओवी.

(१२) या ग्रंथापाठीमागची ज्ञान परंपरा भूमिका
(गुरुपरंपरा कथन)
व ग्रंथद्वारें ज्ञानदेव निमित्त करून
गुरुंकडून जगाचे रक्षण १७५१–१७६५

+ गुरुपरंपरा—

श्री शंकरपार्वती १

|

मत्स्येंद्रनाथ २

|

चौरंगीनाथ | गोरक्षनाथ ३

गहिनीनाथ ४

|

निवृत्तिनाथ ५

|

ज्ञानदेव ६

।=। गुरुपदेशप्रसंगस्थानादि
वर्णन —

१ शंकरपार्वतीचा संवाद क्षीर -
सिंधूजवळ पुरातन काळीं

२ त्या संवादांतून मकरादेशांतील
मत्स्येंद्रनाथांस सहज उपदेश लाभ

३ स्वतः समाधि घेण्याच्या उद्देशानें
म्ह० परंपरा पुढें टिकावी म्हणून
' योगप्रवीण ' ' विरक्त ' गोरक्षनाथांस
त्यांच्याकडून (= सप्तश्रृंगीवर ?)

४ गोरक्षांनीं गैनीनाथांस उपदेश

५ गैनीनाथांकडून निवृत्तिनाथांना
उपदेश – हेतु – कलिकालग्रस्त
जगाचा निवृत्तींनीं बचाव करावा.

६ निवृत्तिनाथांनीं जो ज्ञानवर्षाव केला
तो च हा ग्रंथ. ज्ञानदेव तेथें चातक

+ स्वतःला उपदेश दिला असें

ज्ञानदेव म्हणत नाहींत ही विनयशीलता.

V हा ग्रंथ हें गुरुपरंपरेचें समाधि धन

L ग्रंथरचनेला अयोग्य. तरी ज्ञानदेवांना
निमित्त करून निवृत्तिनाथांनीं
जगाचें रक्षण केलें.

(१३) ग्रंथांत अधिक उणें असल्यास
क्षमायाचना. विशेषत्वानें क्षमा
याचनेची अनवश्यकता १७६६–१७७१

× क्षमायाचनाकारण–
ग्रंथरचनेचें स्वतःचें अज्ञान

|–| विशेषत्वानें क्षमायाचनेची
अनवश्यकता कारणें–

१ हा ग्रंथ गुरुंनीं च केला
ज्ञानदेव निमित्त दृष्टांत– कळसूत्री बाहुलें

२ हा ग्रंथ संतसभेसमक्ष
झाला. त्यामुळें हीतगुण मनुष्य पूर्णगुण
न झाल्यास दोष संतसभेचा. दृष्टांत–

१ परिस -- लोखंड
२ ओढा – गंगा

(१४) संतांजवळ येण्याचें भाग्य गुरुंनीं
दिल्यामुळें संतांकडून अपूर्व ग्रंथरचना
पूर्ण झाल्याबद्दल धन्यता १७७२–१७९२

× अपूर्व ग्रंथरचना याचें कारण
गीतार्थ प्रकट करणें दुष्कर.
तुलनेनें—

१ सोन्याचा भूगोल
२ चिंतामणीचे मेरुसारखे पर्वत
३ साती समुद्र अमृतरसयुक्त
४ चांदण्यांचे चंद्र
५ कल्पवृक्षांच्या बागा
— कारणें सुकर

* संतकृपेमुळें च प्रस्तुत अपूर्व
कार्य झालें.
संतकृपेमुळें कारण—
ज्ञानदेव मूक.
प्रस्तुत कार्य—
१ अफाट ग्रंथसागरतरण
२ कीर्तिविजयध्वज
३ मेरुवद्गीतामंदिररचना
व त्यांत गुरुमूर्ति
प्रतिष्ठापना व पूजा
४ ज्ञानदेवाची गीता आईशीं गांठ.

V अपूर्वग्रंथरचना व धन्यता—
धन्यता—
जन्मसाफल्य
सुखलाभ
ग्रंथापूर्वता तुलनेनें –
१ विश्वामित्र सृष्टीपेक्षां ग्रंथसृष्टि
श्रेष्ठ. कारण
विश्वामित्र सृष्टि नाशवंत

२ उपमन्यूला क्षीरसागर दिला तो हि
ग्रंथाशी बरोबरी करीत नाहीं.
कारण त्यांत हालहल निघालें

३ येथें सूर्य हि उणा कारण
उष्णता प्रखर

४ चंद्र शीतल पण कलंकदोष.

— तात्पर्य हा ग्रंथ– अव्यय, निर्दोष
प्रकाशदायक, शीतळ, निष्कलंक
असा अनुपम.

(१५) ईश्वरापाशीं या वाङ्मययज्ञाबद्दल
प्रसादाची मागणी व ईश्वराकडून
तत्पूर्ति (भरतवाक्य) १७९३–१८०१

× प्रसाददशक—

१ दुष्टांचें दुष्टपण मोडो
२ दुष्टांचें सत्कर्मप्रेम वाढो
३ सर्व भूतांची मैत्री होवो
४ पापांधकार जावो
५ स्वधर्मसूर्यानें विश्व उजळो
६ प्राणिमात्राची इच्छापूर्ति होवो
७ भूतमात्रांना संतांची अखंड संगति लाभो
८ त्रिभुवनें सुखी होवोत
९ सर्व ईश्वरभजनीं लागोत
१० या ग्रंथावर ज्यांचें जीवन त्यांना
इहपरलोकीं सुखलाभ होवो

× मुद्दाम प्रचारकार्यप्रार्थना

+ भरतवाक्यांतर्गत संतवर्णन—

१ मंगळता वर्षाव करणारे

२ चाळते कल्पवृक्ष

३ चैतन्यचिंतामणिग्राम

४ अमृताचे बोलते सागर

५ कलंकहीन चंद्र

६ तापहीन सूर्य

(१६) ग्रंथलेखनस्थळ, काळ, ग्रंथकर्ता, ग्रंथस्वरूप, ग्रंथभाषा १८०२–१८०५

स्थळ— महाराष्ट्र

गोदावरी दक्षिणतीर

मोहिनीराज वास्तव्यक्षेत्र (नेवासें)

काळ— १ राजा रामदेवराव जाधव

राज्य करीत असतां (रामदेवराव

योग्यता— १ न्यायानें राज्य

२ कलाप्रियता)

ग्रंथकर्ता— शंकरपरंपरेंतील निवृत्तिशिष्य

ज्ञानदेव (शंकर म्ह.

शंकराचार्य नव्हे. श्रीशंभू)

ग्रंथस्वरूप— ग्रंथ हा लेण्यासारखा.

(लेणें म्ह. अलंकार नव्हे.

वेरूळ, अजिंठा इ. प्रमाणें लेणें)

ग्रंथभाषा— देशभाषा = मराठी

(१७) १८ व्या अध्यायाच्या उपसंहार निमित्तानें गीताग्रंथस्थान व गौरव १८०६–१८०८

× एका तऱ्हेनें या ओव्या
इति श्रीमद्भगवद्गीतासू
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे चा पर्याय दिसतो.

+ अठरावा अध्याय
गीताकळस.

(१८) शेवटची इच्छा १८०९

× सर्वत्रः सुखीनः संतु
या श्लोकाचा ही ओवी
संक्षेप दिसतो.

(१९) ग्रंथलेखनशाक व
ग्रंथलेखकनाम १८१०
शक १२७२
लेखक– सच्चिदानंदबाबा.